

CIP – Каталогизација во публикација

Народна и универзитетска библиотека "Климент Охридски", Скопје
904:711.424[497.17]"04/14"
911.375:93[497.17]"04/14"
МИКУЛЧИК, Иван

Средновековни градови и тврдини во Македонија / Иван Микулчиќ;
[превод на германски јазик Иван Микулчиќ, превод на англиски јазик Рајна
Кошка Хот]. – Скопје: Македонска цивилизација, 1996. – 382 стр. : илустр. ;
24 см

На стр. [3]: Mittelalterliche Städte und Burgen in der Republik Makedonien = Medieval
towns and castles in the Republic of Macedonia / Ivan Mikulčić. – Фуноти кон тек-
стот. – Zusammenfassung; Summary. – Библиографија: стр. 376–382. .

ISBN 9989-756-06-6 [ED.]
ISBN 9989-756-07-4 [No. 1]

а) Градови – Археологија – Македонија 5.–15. в. б) Градови – Историја –
Македонија – 5.–15. в.

Сите права задржани. Секое репродуцирање на илустрациите
само по договор со авторот.
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or
transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical,
including photocopy, recording, or any information storage and retrieval
system, without permission in writing from the author.

Според мислењето на Министерството за култура на
Република Македонија бр. 08–95/1421–1421 од 24.09. 1996
година, да оваа книга се плаќа повластена даночна стапка

Во покривање на печатарските трошоци учествуваат:
Министерството за наука на Република Македонија
Министерството за култура на Република Македонија
Институтот Отворено општество на Македонија

IVAN MIKULČIĆ
MITTELALTERLICHE STÄDTE UND BURGEN
IN DER REPUBLIK MAKEDONIEN

IVAN MIKULČIĆ
MIEVIAL TOWNS AND CASTLES
IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

ПРЕДГОВОР

Средновековието е преходничка на нашето време, на новиот век. Корениште на оваа земја и на нејзините жители ги следиме наназад во средновековието. Таму далеку, скриени зад преговори на вековите, лежат нашата рана младоси, нашето рејсство, нашите вистински постојоци.

Меѓутоа, колку знаеме за нашето минато?

Малубројните историчари – медиевисти, од една страна ни ја доловиле политичката историја на ова појнобје обоена, главно, со темни понови, во која како куси облесоци се издигаат епопејата за Самоил и за неколкуте бунтови и востанија. Можно ли е во овој преоден временски период да немало и други значајни нешта, вредни за обележување? Од друга страна, културната историја, на сепанеи на денешните сознанија, навесува многу пошироко вреднување на што мрачно средновековие на овие исти простори. Во сферата на духовното творештво досејно се вреднуваат достигнувањата во средновековната писменост и книжевност, на црковната живој и на ликовните уметности врзани за црквата. Слични напори се прават и на поето на музичките, философските, религиозните и оружните истражувања на македонската средновековие.

Во споредба со ова, истражувањата во рамките на материјалното творештво на средновековна Македонија останале ограничени на неколку помали сегменти. Археолошки или историско – уметнички, најрејално е истражен средновековниот накит кој што е ископан во стојинските некрополи широм Македонија. И средновековната нумизматика делумно е обработена. Другите стандардни археолошки напори – керамиката, асторјките и покуќината, оружјето и орудијата, овај се допрени. Уште полошо е состојбата со истражувањата на недвижните споменици на културата – на формиите на живеалиштата и на оружните гради, на градежната технологија, на просторното планирање на населбите, фортификациското искуство и др. Во ова насока и со ова образложениеј ја гледаме и појавата на оваа книга.

Покријачните и малициозните најверојатно ќе ми забележат дека мојата основна преокупација во изминатите години беше творештвото од античката епоха во Македонија. Но, во ваквите околности кога нема никој друг, се одлучив да составам еден преглед на средновековните

СОДРЖИНА

градови во Македонија, документиран со соодветна фактографија и техничка документација, благодарјќи им на долготрајниот штеренски искуства кои сакам да им ги пренесам на помладише истражувачи.

Зошто истражуваме градови? Од своите почетоци до денес, цивилизацијата е врзана шокму за градовите. Од шаму доаѓа и нејзиното име. Цивил (cives) на латински значи граѓанин, живел на град. Цивилизацијата е синоним на градската култура, значи на највисоката форма на културној живеење воопшто. Низ овој штрув читателот ќе може да се увери колку бавно и со колку маки се разале ирвите штерини – граѓанин, ајшоа колку аознат и неаознат нешта биле ашоубни, само некои од нив да се вивнаат и да го доаѓаат степенот на еден вистински град. А колку лесно било иаѓае да се уништаат и да аѓаат во заборав, како никога да не поаѓае. Тоа е и основната аорака на книѓава.

На крајот, ја користам можноста да му се заблагодарам на професорот Георги Шарелов, еден од нашите врвни естетичари и културолози, кој шшо го иницираше ишувашето на овој штрув во рамките на макроектот "Историята на културата на Македонија.

Книѓата беше замислена како еден од аѓааошните шомови на оваа еднција, во издание на МАНУ, Скопје. Меѓушоа, техничките и орутите околности обусловија како издвач да се јави и издвачката куќа "Македонска цивилизација" од Скопје.

Голема благодарност ја исказувам на професорката Елица Манева, медиовиска, за рецензијата на ракописот. Им се заблагодарувам на Министерството за наука и на Министерството за култура, како и на Институтот Ошворено оштештво на Македонија во Скопје за финансиската аороршка укжана за аѓааењето на книѓава.

Не аомала благодарност ја долажам на г-ца Давча Сасова за техничката аоработка на уел од илустрациите, ашоа на м-р Виктор Лилчиќ, мојот долготрајен асистент и штеренски соработник. Нему му се заблагодарувам и за големиот број алови на средновековните штерини шшо со мене заедно или самите ги снимаше на штереној, како и за низа други информации од штереној и конечно му благодарам и за ашоа шшо се нафатил заедно со издвачот, сошругата Јелена, технички да ја оформат и да ја издадат оваа книѓа.

Проф. 9-р Иван Милулиќ

Институт за историја на уметност и археологија
Филозофски Факултет, Скопје

Во Скопје, мај 1996

Предговор на авторот	5
I Вовед	11
II. Доцноантичко наследство	19
III. Словените во Македонија	24
IV. Обнова на византиската власт	47
V. Настаните во 13. и 14. век. Градови.	53
VI. Материјалните остатоци од средниот век	68
- Фотографии	103
VII. Преглед на укрепени места од средниот век во Република Македонија	129
Табеларен преглед на укрепените места во Македонија	132
општина:	место (средновековно име)
Берово:	Будинарци (Будинград ?)
Битола:	Битола, Бутела, Пелагонија ?)
"	Долно Ореово
"	Живојно
"	Зових (Чемрен)
"	Стрежево (Габаларион)
Брод:	Белица (Белица)
"	Девич (Девич)
"	Заград (Растеш ?)
"	Здуње (Здун ?)
"	Ижиште (Иж ?)
"	Модриште (Модрич)
Валандово:	Валандово (Алавандово)
Виница:	Виница (Виница ?)
Гевгелија:	Габрово
Гостивар:	Горна Бањица
"	Градец (Градец ; Полог ?)
"	Калиште (Сокол ?)
"	Србиново (Трново)

Дебар:	Дебар	(Раховник)	182
Делчево	Вирче		183
"	Драмче		185
"	Звегор	(Звегор ?)	187
"	Луковица	(Луковица)	189
Демир Хисар:	Бучин	(Бучин)	193
"	Граиште	(Добрун)	195
"	Железнец	(Железнец, Сидерокастрон)	198
Кавадарци:	Дреново	(Девол ?)	200
"	Ресава	(Тиквеш)	204
Кичево:	Арангел		207
"	Кичево	(Кичава)	208
"	Подвис		209
Кочани:	Мородвис	(Моровизд, Морозвизд)	211
Крива Паланка:	Опила	(Славиште ?)	215
Куманово:	Градиште	(Луково ?)	217
"	Канарево	(Козјак ?)	221
"	Коњух	(Коњух)	223
"	Младо Нагоричане	(Жеглигово)	227
Неготино	Демир Капија-Корешница	(Просек)	230
Охрид:	Годивје		238
"	Охрид	(Охрид)	241
"	Песочани	(Дебрица)	246
Прилеп:	Варош	(Прилеп)	249
"	Дебреште	(Д'бреште, Деурети)	255
"	Десово		258
"	Зрзе	(Зрзе)	259
"	Манастир	(Морихово ?)	261
"	Прилепец		265
"	Трескавец	(Трескав'ц)	266
Пробиштип:	Злетово	(Злетово)	268
Радовиш:	Радовиш	(Радовиште)	270
"	Шопур		271
Ресен:	Евла	(Василида ?)	273

"		(Преспа)	276	
"		Стење	(Петра ?)	278
Свети Николе:	Трстеник	(Гуриште ?)	281	
Скопје:	Водно	(Чрнче)	284	
"	Кожле	(Кожле)	290	
"	Маркова Сушица		294	
"	Матка	(Матка)	295	
"	Скопје	(Скопиа, Скопље)	298	
"	Чучер	(Давина ?)	309	
Струга	Загратчани		312	
Струмица:	Банско	(Термица ?)	313	
"	Костурино	(Василида ?)	316	
"	Конче	(Конче)	317	
"	Струмица	(Струмица, Тивериополис)	318	
Тетово:	Д. Лешница		323	
"	Јегуновце		324	
"	Лешок	(Љешче'к)	326	
"	Ораше	(Собри)	330	
"	Рогле		333	
"	Стенче	(Стена ?)	334	
Т. Велес:	Теово	(Бабуна ?)	339	
"	Т. Велес	(Велес)	340	
Штип:	Крупиште	(Равен ?)	344	
"	Црешка	(Чрешче)	349	
"	Штип	(Стипон, Штип)	351	
Mittelalterliche Städte and Burgen in der Republik Makedonien			357	
Medieval Towns and castles in the Republic of Macedonia			363	
List of Illustrations			369	
Photographies			375	
Список на илустрации во текстот			376	
Натписи под фотографиите			383	
Користена литература			384	

I. ВОВЕД

1. Предмет на истражувањето. Поимот "град" во словенските јазици и во пишани документи. Грчка и латинска терминологија. Категории на укрепени места.

Зборот "град" кај јужнословенските народи, "грод" кај Полјаците, "храд" кај Чесите и Словаците, "город" кај Русите итн. има исто, средновековно потекло и означува место за живеење обградено со одбранбен ѕид. Средновековните пишани документи спомнуваат цела низа вакви градови, за кои ние денес честопати и не знаеме каде стоеле или како изгледале. Нас нè збунува и нивната бројност во споредба со денешните градови. Ова предизвикува оправдана љубопитност како кај учените така и кај обичните луѓе, бидејќи веруваме дека еден град (во нашата претстава) не може туку така да исчезне.

Одговорот на оваа загатка лежи во фактот што средновековните "градови" најчесто биле мали крепости, а во текот на времето само некои од нив израснале во градчиња или градови (според нашето денешно сфаќање) – со подградја во кои живеело цивилно население. Тука имало станбени и стопански градби, пазаришта, цркви и друго.

Старите градови претставуваат за нас денес скапоцени извори, не само за проучување на историјата, туку и на градежништвото и урбанизмот, на социолошките и другите феномени врзани за населението во нив. Тие претставувале највисок дострел на живеењето во тие времиња. Градовите секогаш имале големо значење во еден регион и пошироко. Државната цивилна и воена управа била распоредена во градовите (како впрочем и денес) и тие биле синоним за самата држава.

Покрај градовите како големи населби, регионални стопански и управни средишта, ние спомнавме и помали крепости кои во тоа време биле одбележани со истиот термин, "град". Ние денес за нив создадовме повеќе називи со појасна дефиниција. Ги одбележуваме како крајпатни или високи

стражи, како руднички или гранични тврдини, како феудални замоци, укрепени села или збегови. Сите тие имаат еден заеднички белег што ги поврзува во иста категорија; тоа е обидието.⁸ Ние денес тргнуваме токму од тоа обидие кое е сè уште добро видно на теренот. Тоа е периметарот на некогашниот "град". Го премеруваме укрепениот простор и создаваме негов план со сите видливи траги од градби, улици и други елементи во него. Кон ова се приклучува анализата на движните археолошки предмети најдени на тој простор, како и остатоците надвор од него (гробништата, црквите и др.). Благодарение на сето ова ние за прв пат можеме да ги препознаеме тие места и да ги класифицираме во функционална смисла во некоја од категориите што погоре ги набројавме.

Нашите мали укрепени места – стражи и збегови немале плански градена внатрешност. Во нив најчесто стоеле само неколку станбени објекти за привремено или постојано живеење на неколку стражари. Тие биле градени од дрво. Поретко се среќаваат цврсто градени магацини за воени потреби или за чување на рудничката опрема, суровини и друга стока. Некоја од крепостите има и цистерна за вода (дождовница) или црква. За некои од нив документите молчат, а нивните имиња стигнале до нас единствено преку народното предание. Така слушаме за Будинград, Девоград, град Тиквеш, Девич, Соколец, Жеглигово, Стена, Дервен, Растеш, Иж и др.

Наспроти словенските документи во кои сите тие места се обележани со името "град", грчките и латинските извори попрецизно го определуваат карактерот на укрепените места. Ознаката *polis* /*city* се однесува на најзначајните градови – епископски седишта. Ознаката *castrum* / *castrum* се однесува на градови со помал обем или од понизок ранг. Во нив, обично, не престојувал епископ.¹ Нашите кастроци се потврдени како епископски и како енориски седишта, во кои престојувале или епископите или нивните намесници. Како второ име за кастрон се јавува поретко и името *municipium*. Двата називи, еден по друг, ги употребил Вилхелм Гирски во описот на безимената населба на еретиците што крстоносците ја освоиле и ја изгореле во 1096 година. Се наоѓала во областа (*pagus, provincia*) Пелагонија².

Во западните документи се појавува и ознаката *oppidum* и *suburbium* како назив за населба или дел од неа надвор од градските ѕидови. Адекватен

⁸ Во книгата го користиме овој стручен израз наместо вообичаеното "ѕид, ѕидишта, бедем" кои имаат или општо или друго специфично значење. Обидието (најблизок е германскиот "Ummauerung") го означува ѕидот околу утврдените простор, зајакнат со кули и потпори, ровови, предвид и други фортификациони елементи.

1. С. Антоњак 1985, I, 841.

2. Истот 779. – Латински извори III, 192.

грчки термин е *εμποριον*. Емпорионите биле неукрепени, а со време некои од нив се здобивале со послабо обидие. Таков бил на пример Охрид, спомнат во настаните од 11. век и подоцна.

Φρουριον или *castellum* претставува воено упориште, крепост, тврдина. За малите крепости стража е соодветното име. Тврдините стоеле околу градовите на стратешки значајни точки или покрај позначајните рудници, на планинските премини, на границата и др. Едната половина од укрепените места прикажани во оваа книга се тврдини; нивниот број е несомнено далеку поголем, меѓутоа тие се од второстепено значење за нас и поради тоа слабо истражувани. Ако ги споредиме со доцноантичките тврдини кои се максимално истражени, може да очекуваме и бројката на средновековните крепости да се зголеми неколку пати.

2. Географски и временски рамки на истражувањето

Географските рамки на оваа студија се совпаѓаат со границите на денешна Република Македонија. Не располагаме со потполна теренска граѓа (извештаи, техничка документација, планови и др.) за средновековните укрепени места кои стоеле во јужните и најисточните делови на географскиот простор на Македонија. Поради тоа, се ограничивме на просторот на нашата Република.

Средновековието кај нас опфаќа време долго еден милениум: од доселувањето на Словените на Јужниот Балкан (крајот на 6.–7. век) до во турскиот период (16. век). Меѓутоа турскиот период по многу нешта е специфичен и јасно се издвојува од претходните векови, особено во рамките на нашите истражувања. Затоа темата ќе ја завршиме со доаѓањето на Турците во Македонија кон крајот на 14. век. Како епиглот на ова ќе додадеме и еден кус осврт на она што се случило по турската окупација.

Од друга страна 6. век претставува кулминација на доцноантичката цивилизација, а тоа се однесува и на фортификационото градителство кое што нас директно не засега. За жал, овие вредности не се словенски. Словените ќе се обидат да ги уништат. Но, и покрај тоа останале многу нешта кои Словените со векови ги внесуваат во своето секојдневие; и покрај длабокит антагонизам кон автохтоните и автохтоното тие во голема мера ќе се елиминираат.

Поради горе изнесеното мораме како вовед во словенското средновековие да направиме осврт на градежништвото од крајот на антиката

бидејќи ова културно наследство било исползувано од Словените во периодот на средниот век. Од ромејските градби најмаркантни биле тврдините. Повеќе стотини вакви силни градби, чии што обидија ги издржале првите словенски јуриши и останале напуштени но добро запазени низ средновековието, барале минимални крпења или надзидувања на оштетените места за да послужат низ следните векови за новите потреби. Дури во доцниот среден век новите властодршци ќе почнат да градат нови крепости, чиешто ѕидарство има поинакви белези од доцноантичкото. За ова ќе зборуваме поопширно натаму во книгата.

3. Досејашни истражувања

Во Западна и во Средна Европа средновековните тврдини, градовите и замоци идентификувани се на теренот, истражувани се и целосно се документирани во последните две столетиа, а некои уште порано. Основани се стотици граѓански здруженија за нивно одржување и популаризација. Со нив се поврзани локалните и често легендарни историски настани. Овие објекти егзистираат денес како локални туристички атракции, обоени со романтика, отргнати од забораот и заштитени од забот на времето. Во меѓувреме е создадена и многу обемна литература за нив, како научна и популарна, така и за туристичките потреби.

Кај нас ваквите места не се доволно истражувани. Народното предание наместа кажува некој значаен настан или личност од легендите, врзани за старите крепости. Стручни археолошки ископувања биле водени само на мал број локалитети, на оние најзначајните. Сепак, за нив е недоволно пишувано.

Пред половина век познатиот белградски историчар на архитектура А. Дероко, инаку родум од Скопје, напишал прва книга за средновековните градови во Србија, Црна Гора и Македонија (1950, 1-213). Ја напишал без научни претензии, без стилско, типолошко и временско вреднување на градбите. Само 3 града од Македонија се застапени со планови и малку текст. Овој автор му посветил на Скопје и еден одделен труд, богато илустриран. Тој произлегол по обемните ископувања на скопското Кале во 1967 г. (1971, 1-16). За жал, и тука не е кажано сè што можело и што требало да се рече.

Во 1963 г. М.Јовановиќ објавува кус приказ на средновековните тврдини во Штип и во Струмица, со крајно шематизирани планови без детали и

легенди (1961, 103-105). Во 1956 г. Ѓ. Бошковиќ дал исцрпен приказ на Маркови Кули во Варош-Прилеп, проследен со добра скица на крепоста (1956, 63-104).

Во поново време авторот на книгата им посвети внимание на десет средновековни градови во Македонија, работејќи главно на идентификацијата, премерот и техничкото снимање на античките градови и крепости на овие простори. Така се појавија прикази на градовите Тиквеш (1971, 269-285 и 1975, 190-191), потоа на Луковица кај Каменица (1975, 122-130), Девол во Раец (1983, 211-218), Велес (1985, 83-100), Чрешче (1987, 149-160), Просек (1990, 65-88). Во книгата за старо Скопје покрај приказот на средновековниот Горни Град (1982, 118-127) следат и оптимални информации со планиметрии на Чрче (45-53 и 129-133), на Кожле (133-135), Собри (135-138) и на крепоста кај Малчиште - Маркова Сушица (92-95, само доцноантичка фаза). Наведените прикази со скратувања и мали исправки ги претставуваме и на ова место.

Од теренските археолошки ископувања како најмаркантни ќе ги наброиме оние на Скопското Кале (1967 г.), во тврдината Маркови Кули на Водно крај Скопје (град Чрче; 1976-1980); На Маркови Кули и во Варош Прилеп (повеќе од три децении); на крајплатниот кастил во Дебреште кај Прилеп (исто толку време); во Хераклеја крај Битола и на Кале кај Раштани, каде е барана средновековна Битола (1980-81, 1994); во Чебрен и Манастир во Мориово (1981, 1990). Повеќе години е истражуван и островот Голем Град во Преспа. Извештаите од сите овие ископувања се наведени во Прегледот (гл. VII), покрај секој соодветен локалитет. Тука не ги повторуваме за да не се оптовари книгата.

Во последните години излезе од печат книгата на Е. Манева (1992, 1-280) за средновековниот налит во Македонија. Вредноста на книгата за нашата студија ја гледаме пред сè, во егзактната типологија и хронологијата на обработените форми налит. Овој налит е наоѓан и во нашите крепости и ни пружа сигурна потпора во датирањето на истите. Освен тоа, во каталожниот дел (н. д., 113-240) е даден и осврт на карактерот на наоѓалиштата, меѓу нив и на низа градови кои што тука ги обработуваме.

* * *

Ова беа истражувањата на материјалните остатоци од средниот век. Напроти нив треба да спомнеме и некои истражувачи на пишани документи од тоа време како и нивните обиди за теренско локализирање на старите тврдини. Со тоа тие се поврзуваат со нашата студија. Во периодот од преку 3 децении Т.Томоски им посвети низа статии на средновековните градови и тврдини во Македонија обидувајќи се да ги посочи на теренот. При тоа како патоказ му служеле, како постарите пишувања на иста тема, така и топонимјата на теренот. Заведен од големиот број локалитети со име Градшиште, Кале, Хисар (а ги има преку 400!), Томоски во повеќето од нив замислувал некој средновековен град. За жал немаше право. Тоа се главно антички укрепени места, датирани со движен археолошки материјал во пред-словенско време. Томоски не се потпираше на материјалните остатоци, бидејќи не ги познаваше и не им веруваше.

Поради ова некои од неговите замислени локации можат да се прифатат само во општи и широки рамки додека најголемиот дел од нив немаат докази. Неговите статии се цитирани во Прегледот, поврзани се со соодветните локалитети за да може читателот да ги спореди со материјалните докази. Наведени се и во библиографијата на крајот од книгата.

Во 1989 г. излезе од печат книгата на В.Кравари од Јанина (на француски) за средновековните места во западна Македонија, а забележани во пишаните документи. Школувана во Франција, авторката ја владее современата европска методологија и во концизен стил дава јадровити информации за секое обработено место без непотребни коментари и со одлично систематизирани извори (и за ранотурскиот период), што се одбележани со единствена светска номенклатура. Бидејќи во книгава се наведени и низа крепости што ние ги прикажуваме, ги цитираме овие информации според В. Кравари.

За населените места во Македонија во ранотурскиот период (15. и 16. век), меѓу нив и за оние со градски белези, пишуваше главно А.Стојановски (1971, 1979). Овие податоци, земени од службените пописни дефтери од тоа време, ги користиме во завршната глава за градовите во Македонија.

4. Наши истражувања: обем и метод

Истражувањата што јас ги вовед и кои се изложени во книгава произлегоа од истражувањата на доцноантичките фортификации во Македонија. При тие истражувања, на низа укрепени места од 4.- 6. век покрај доцноантичките движни наоди евидентиравме и предмети од средниот век. На тие локалитети немало средновековни градски ѕидини, што значи дека античките обидија и по словенските миграции останале во добра состојба и тие биле повторно користени во средновековието. Бројот на ваквите локалитети нараснал до околу 70, така што стана јасно дека ова не се исклучоци. На тој начин откривме и каде се криеше најголемиот број наши средновековни крепости, бидејќи во Македонија биле пред тоа познати одвај 10-ина тврдини со подобро запазено средновековно ѕидање.

Втората причина за ова "исчезнување" ја гледаме во фактот дека средновековното ѕидање е многу послабо од доцноантичкото. Освен тоа, спомнатите запазени ѕидини потекнуваат од доцниот среден век (13. и главно 14. век а и подоцна), а ние ништо не знаевме за она што постоело пред тоа (7. - 13. век). Доцносредновековните обидија со кули, порти и други елементи имаат карактеристични форми и начин на градење кои мошне се разликуваат од античките. Тие ѝ биле глобално познати на нашата стручна јавност и датирани во широките рамки на средниот век. Нивното попречено типолошко распределување и временско определување никој досега не го извршил, така што и таа задача ни беше наложена за решавање.

Во книгава се опфатени 80 укрепени места од кои 32 претставуваа регионални средишта, 14 руднички крепости, 26 крајпатни, регионални или гранични стражи и 8 збегови. Идните истражувачи во оваа област можат да откријат уште голем број мали крепости - стражи и збегови и нивниот број може повеќепати да се зголеми. Нашите истражувања претставуваат почетни чекори во таа насока. Меѓутоа, речиси сите регионални средишта се откриени.

Бројката од 32 средишта треба да ја намалиме за неколку примери, во случаите каде што во истиот регион постоеле прво едно средиште, а по некое време (поради изменетите историски услови) израснало друго. Така, на Брегалница наместо Равен израснал Мородвис; во Полозните наместо Градец и Лешок - Собри; во Мориево наместо Морихово - Чемрен; во Тиквешката наместо Девол - Тиквеш. На тој начин ќе ја добиеме реалната бројка од 27 центри на исто толку жупи, што постоеле на овие простори.

Толку општински стопански средишта постојат, впрочем, и денес, ако тука не ги сметаме оние политички исфорсирани општини што како вишок се појавуваат во државата (Виница покрај Кочани, Валандово покрај Гевгелија, Кратово покрај Пробиштип – или обратно, Демир Хисар покрај Битола).

Идентификацијата на средновековните регионални центри не била тешка работа. Во голем број од нив лежат корените на денешните општински центри. Другите исчезнале, но останале топонимите и забелешките во документите од тоа време. Археолошки гледано, тие отскокнуваат од останатите крепости по својата големина или по богатството на остатоците.

Најголемите (или најзначајните) средновековни центри биле по обем кастроци – седишта на епископи (Скопје, Битола, Охрид, Струмица, Мородвис); по нив следуваат помалите кастроци – енориските центри: Луково, Прилеп; Козјак, Славиште, Луковица; Радовиш, Конче; Просек, Морихово; Велес, Прилеп; Кичево, Преспа; Лешок). Некои од нив останале мали по обем, но документите ги бележат: Градец, Дебреште, Пијанец?, Малешево? Некои од овие регионални средишта останале анонимни, а имињата се сочувани во народното предание: Жеглигово, Собри, Девич, Девол, Тиквеш. Другите биле првобитно помали тврдини или села, а со време израснале како центри на микро-региони и добиле поголемо значење (Дебрица, Железец, Алаваидово, Тиквеш, Штип).

Овие промени ќе продолжат и низ турскиот период, кога повеќе од средновековните градчиња ќе бидат напуштени, а на нивно место sukcesивно доаѓаат нови и нови регионални центри – Струга, Дебар, Тетово, Кавадарци, Куманово, Кратово, Кочани, Дојран и др. Секој град или гратче растеле во поинакви услови и околности, здобивајќи се со определени специфичности и ние денес не лесно ги пронаоѓаме оние заеднички нешта, што некогаш ги поврзувале овие градови и им давале насоки во нивниот развој, изглед, структура и во убавината да се живее во нив.

II. ДОЦНОАНТИЧКО НАСЛЕДСТВО

1. Фортифицирање: историски настани, Бројности.

Еднаш веќе спомнавме дека античката цивилизација ги достигнала највисоките дострели токму на својот крај, непосредно пред доаѓањето на Словените на Балканот. По пропаста на Западното римско царство (изгаснало во 476 г.), источната половина на Империјата нашла доволно сили да се препоруди и да достигне моќ и богатство многу поголеми отколку во претходните векови. Доцниот 5. и 6. век го одбележуваме и со ново име: рановизантиски период. Во рамките на материјалното творештво од тоа време археолошки се следат низа новини, како производ на мешање на преживеаните римски форми и белези со новите елементи преземени од Блискиот Исток и воскреснатите источномедитерански-хеленистички традиции. Духовното творештво е во знакот на целосната победа на христијанството, па затоа и уметноста од тоа време е во знакот на Верата и целосно во нејзина служба. Археолошки ова може многу впечатливо да се следи како на низа ситни занаетчиски производи, така и на украсите во бројните цркви од тоа време: на камената пластика, подните мозаици, ѕидните украси и др.¹ Меѓу монументалните градби од тоа време доминираат крепостите и црквите. Ќе ги разгледаме накусо крепостите, бидејќи непосредно влегуваат во нашата тема.

Во изминатите две децении авторот на оваа книга со соработниците го истражуваше феноменот на фортификација во Македонија во доцната антика. Сега, кога оваа обемна и многу сложена проблематика е разјаснета

1. Целосен приказ на оваа извонредно богата материја сè уште не е составен. Читателите ги упатувам на богато илустрираните прикази во едницјата 'Уметничко богатство на Македонија', Скопје 1984 на Б.Алексова (43-60 и 96-118), Г.Томашевиќ (72-84) и В.Битракова (85-95), потоа на одделните книги – на В. Битракова 1975 (цркви во Охридскиот регион), Г. Томашевиќ 1978 (подни мозаици), Б. Алексова 1989 (цркви на Брегалничката регија: студиите во 33 Корзо Равенате, 1986, на В. Алексова (13-81), В. Битракова (107-134) и И. Микулчиќ (221-277) – тука се обидов да дадам прв општ преглед на црквното градителство во цела Р. Македонија од 4. до 6. век.

на задоволителен начин и кога истражувањата се приведени кон крај,² можеме и на ова место во најкуси црти да посочиме на нив.

Од околу 500 евидентирани доцноантички крепости на подрачјето на Република Македонија истражени се 455, а половина од нив детално е преме- рена на теренот и документирана со планови и друга документација. Определени се временски преку карактеристични наоди. Тоа се, пред сè, бројни монети, потоа метални делови од воена и цивилна облека и опрема, украси како и некои категории керамика.

Кон ова се приклучени и особеностите во ѕидарството, градежните форми и фортификациони елементи, така што сите крепости можевме вре- менски да ги определеме во доцноримскиот (средината на 3. – средина на 5. век) и рановизантискиот период (доцниот 5. – 6. век).

Доцноримските крепости биле градени најмногу во доцниот 4. век, за време на зголемената опасност од Готите кои преку Дунав навлегле во балканскиот простор и еден век останале тука, едно време како неспријатели, едно време како сојузници на Империјата. Пред тие настани значајни за нас се и борбите меѓу двајцата ривали – самодршци, царевите Константин I и Лициниј околу среднобалканскиот простор (Мезиската и Македонската дијецеза). Тогаш тука биле натрупани огромни армии (од 313 до 324 г.) и за нив биле изградени бројни војнички логори (кастели) крај поважните патиш- та. Инаку, првите крепости почнале да се градат кај нас по средината на 3. век, кога стопанскиот и политичкиот хаос во Царството условил општа несигурност, а населението од селата пред пустошењата на сопствената војс- ка и варварите барало спас зад одбранбените ѕидови.

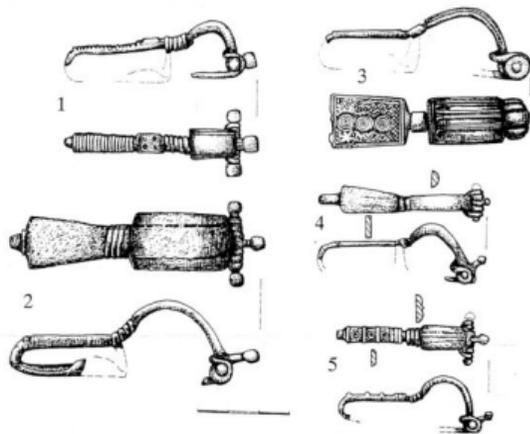
Рановизантиската укрепителна дејност започнала во доцниот 5. а продолжила интензивно до средината на 6. век. Значи, се одвивала во релативно мирно време, како темелна подготовка за можните опасности во идни- на. Поучени од претходните пустошења на Готите и потоа на Хуните, царевите Леон и Зенон, потоа Анастасие и особено Јустинијан I го сфатиле ова фортификаирање како многу важна задача и работите ги спроведувале многу темелно. Освен доцноримските урнати крепости и градови кои сега биле обновени, изграден бил и голем број сосем нови. Само на подрачјето на денешна Република Македонија, бројот на крепости датирани со наоди во 6. век изнесува приближно 400.

Во доцноантичко време (4.–6. век) на подрачјето на Република Македонија егзистирале 18 градови и гратчиња, потоа низа укрепени села,

2. Прегледот на доцноантичкото градителство кај нас, на кој работев повеќе од 20 години, се наоѓа во печат во познатата серија на Ј. Вернер MBVF, Милхен (на германски).

рударски населби и збегови. Меѓу преостанатите крепости само мал број претставувале класични војнички кастели за сместување на мобилни воени одреди. Останатите тврдини претставувале крајпатни или високи регионални стражи, потоа гранични и царински контроли. Имено, на ова подрачје се допирале 6 доцноантички провинции со гранична (царинска) линија долга 1.100 км. Оваа линија ја контролирале близу 200 кастели и стражи.

Главната стопанска дејност во доцната антика во Македонија било рударството. Државата се грижела за безбедноста на рудничките и топлин- ничарските постројки и за таа цел биле изградени бројни мали тврдини. Тука можеме да вброиме најмалку 150 од нашите крепости. Во нив престојувале рударските чиновници и стручњаци, контролори и стражари. Во нив биле

Сл. 1 – Византиски војнички фибули од доцниот 6. и 7. век (избор: 1. Луковца кај Тейово; 2. Буџинарци кај Берово; 3, 4. Војно и Барово кај Скопје; 5. Ѓајле кај Гостивар)

топени металите под контрола на државата и бил наплатаван рударскиот данок; во нив биле чувани добениите метали и металните производи до нив- ната конечна испорака на државата. Во случај на голема опасност во нив се засолнувале и рударите од околината.

2. Градежништвото особено во 6. век

Хунските разурнувања на градовите во Империјата во средината на 5. век биле катастрофални. Тие практично ја уништиле римската цивилизација и неколку децении потоа Западното царство изгаснало во управно-политичка смисла (во 476 година). Во Источното царство страдале тогаш само балканските градови (особено во походот во 447 г.).³

Источноримските цареви Леон и Зенон, потоа Анастасиј и на крајот Јустинијан I развиле извонредно обемна градежна дејност. Настојувале да го обноват она што можело да се обнови и да се изградат стотини нови крепости во загрозените провинции, за да не се повтори спомнатата катастрофа. Воените архитекти ги проучувале старите искуства и откриле низа нови вредности, што во вид на совети ги наележиле за идните градители.

Со археолошките истражувања на терен идентификувани се низа вакви новини од доцниот 5. и 6. век. Основниот ѕидарски слог станал емплектонот: лицата на ѕидот се градат од едри и приделкани парчиња камен додека јадрото на ѕидот се лие од ситен кршен камен со многу малтер. Главно се користи свежо гасена вар која цврсто се лепи за каменот и остава бројни шуплини, давајќи му на ѕидот максимална еластичност.

Наместо стандардната форма на кули со правоаголна основа и скромни димензии, во 6. век се форсираат големи кули чија што челна страна е заоблена или силно намалена (со трапезна основа). Некои кули имаат остро издвоен раб по средината (т.н. тригоно и пентагоно – со три- и петаголна основа). На тој начин челините страни полесно ги одбивале и скршинувале камената фрлани од направите.⁴ Кулите често се ѕидани масивно во сутеренскиот дел (без просторија) заради поголема цврстина, а големината им расте до вистински бастиони. Вакви кули се евидентирани на 50-ина наши крепости (сл. 39, 52, 129, 135, 138, 169).

Во приближно ист толкав број тврдини евидентираваме цистерни за вода, потоа заштитни ровови и протејхизми (предзидови). Највисокиот дел од тврдината со еден внатрешен ѕид се одделува како акропола (цитадела); во него била сместена воената команда, а служел и како последно засол-

ниште на бранителите. Тука стоела и главната кула. Портите биле заштитени со 1-2 кули или биле вовлечени навнатре, зад линијата на обзидието.

Благодарение на вакви цврсти конструкции, голем број тврдини од 6. век останале добро сочувани и низ средниот век, а некои и до наше време и лесно се препознаваат на теренот. Неколку од нив имаат и денес обзидие сочувано во првобитната височина, а за низа други тврдини читаме во извештаите од пред половина век и повеќе дека и тие биле толку добро сочувани. Урнати се до темел во наше време, со различни градежни зафати. Има повеќе десетици вакви примери.

Од сето ова, може да ги извлечеме следниве заклучоци:

- Воените походи на Бугарите, Словените и Аварите од преку Дунав во текот на 6. век во балканските провинции, колку и да биле силни и разурнувачки, не ги разурнале сите постоечки тврдини кај нас. Некои очигледно биле само оштетени, некои двај допрени, а голем дел од нив останале недопрени.

- По најжестоките аварско-словенски инвазии во доцниот 6. век, домашното (romeјско) население масовно ги напуштило укрепените засолништа од нашето подрачје и се иселило кон Солун и Цариград, егејските острови и во Анадолија.

- Спомнатата добра сочуваност на тврдините од 6. век придонесла, во следните 5-6 векови да не се градат нови фортификации. Потребата од укрепени места во раниот среден век била мала и ограничена на одделни кули воени акции. Дури во полиоти и доцен среден век оваа потреба силно ќе се зголеми. Поради тоа, сè до 12.-13. век биле користени romeјските (предсловенски) крепости за одделни инцидентни потреби, евентуално обновувани и адаптирани за нови воени посади или стражи.

За да се објасни ова, приложуваме и карта на укрепените места од 6. век на подрачјето на Република Македонија. Крепостите се претставени со соодветни знаци, како градови, укрепени села и рударски населби, збегови и кастели односно стражи. Покрај нив се нанесени и ранохристијански цркви, кои со својата концентрација на теренот помагаат полесно да ги забележиме тогашните градови – епископски седишта. На картата се внесени и границите на шестте тогашни провинции, кои се допирале на ова подрачје.⁵

5. Сл. заб. 2. Од овој ракопис тука ја прикажуваме картата 1 со рановизантиските фортификации, градови и цркви.

3. И. Микулчиќ 1981, 210–226; 1982, 39, заб. 14 и 1995, заб. 21, со приведени антички извори (Chronica minor/paica: "не помалку од 70 градови") и обемна современа светска литература за овие настани.

4. Овие специфични форми почнал да ги проучува познатиот бугарски историчар на архитектурата С. Бобчев (1961, 104–146), следејќи ја нивната концентрација на просторот на Источниот Балкан и во Анадолија. За наодите кај нас сп. И. Микулчиќ 1982, 62, 63 и заб. 30.

III. СЛОВЕНИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА

1. Инвазии во 6. век. - Зона на населување на Словениите.

- Склавиини во 7.-8. век. Обновување на византиската урва.

Новите народи што во 6. век доаѓале од Источна Европа на Балканот не оставиле траги од својата примитивна материјална култура туку само пустош. Тоа биле Бугарите и Кутригурите, Аварите и Словените. Нивните упادي што ги забележале современите, ќе ги следиме хронолошки.

Во 517 година една поголема група на "Гети" (несомнено Бугари) го крстосале Илирик од Дунав до Термопилите на југ.¹ Некои населби на нивниот пат биле притоа ограбени, меѓу нив и Скупи чиишто жители пред тоа го напуштиле градот и побарале спас во околните збегови.² Археолошки гледано, Скупи во тоа време бил сосем запустен град, осиромашен и мал по обем.

Прокопие од Кајсареја пишува дека во времето на Јустинијан I "Хуните, Словените и Антите речиси секоја година навлегувале во Илирик, цела Тракија, исто и во Хелада и Хелеспонт"³. Овие зборови секако се претерани. Подрачјето на денешна Република Македонија во времето на Јустинијан I било само 2-3 пати ограбено. Така, во 540 г. "Хуните" (несомнено Кутригурите) го преминале Дунав и го прошетале Илирик сè до Халкидик на југ. Таму се поделиле и еден дел од нив продолжил кон Грција до Коринтската превлака (Истмос), а другиот дел се упатил кон Цариград на исток. При тоа страдале 32 укрепени места во Илирик.⁴ Како објаснување, да кажеме дека префектурата Илирик се простирала од Дунав на север, преку подрачјето на денешна Србија со Косово, потоа Албанија и Република Македонија до Грција на југ.

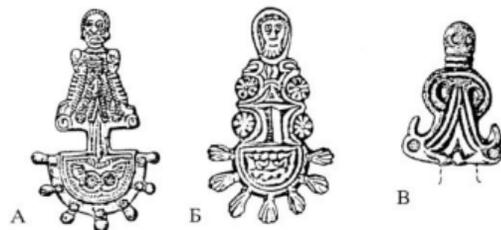
1. P. Lemerle 1954, 280.

2. Љ. Максимовиќ 1980, 21-57, е последна студија за сите варварски упادي во Илирик во текот на 6. век.

3. Proc. HA 18, p.114.15-115. 2, 23; p.141.19-142.1.

4. Proc. BG II, 4, p.163.8-164.16. P. Lemerle 1954, 285.

Во 548 година Словените преминале преку Дунав во Илирик и продреле до Дирахон (Драч) на југозапад. Притоа освоиле низа слабо укрепени места и собрале во нив бројни заробеници.⁵ Главна насока во нивното движење бил патот Наје - Улпианум - Скодра - Дирахон (Ниш - Приштина - Скадар - Драч), што значи дека не навлегле во нашите краишта. Во 550/51 година Словените пак влегуваат во Илирик. Попат, кај Ниш, тие слушнале дека во Сердика (Софија) во засада ги чека славниот војсководач Герман со ромејска армија, за да ги удри од грб. Исплашени од тоа, Словените го напуштиле првобитниот план да одат преку Македонија до Солун на југ и скршнале кон провинцијата Далмација на запад. Таму Словените за прв пат презимиле на балканска почва.⁶ По сè изгледа дека ни во овој поход Словените не го загрозиле нашето подрачје.

Сл. 2. Словенски алчестии фибули од Тесалија (А, Б - од Ј. Вернер) и дел од Вишичани кај Т. Велес (В); дојцен 6. - ран 7. век

Во 558/59 година преку Долни Дунав преминале Кутригурите, водени од каганот Заберган, а придружени од "подунавските Бугари" и од Словените. Ги опустошиле провинциите Долна Мезија и Тракија, Европа и Родопи, а еден дел од нив тргнал на запад кон Солун, користејќи го несомнено Егнацкиот пат. По истиот пат тие се вратиле на Исток, во Тракија и натаму дома, во Влашката Низија. Се сомневаме дека во овој поход страдал и некој дел од нашата територија.

Во следните 20 години нема варварски упادي во Илирик, а тоа значи ги немало ни во Македонија. Пишаните извори молчат. Само една редица

5. Ibidem III, 29, p.423.3-13. -Lemerle 1954, 286, со право го поврзува овој упад со големата инвазија во 550/51 г.

6. Proc. BG III,40, p.475.19-483.15.

закопани пари, скриени во земја во 570/71 година и откриени во наше време на просторот од Дунав на север до Солун на југ, навестува дека можеби во 571 година Словените од Панонија провалиле до Македонија на југ.⁷ Неколку остави на монети од тие години најдени се и кај нас, меѓу нив и во големата тврдина на Водно над Скопје. Со археолошките ископувања во 1977 година, зад челната кула на акрополата во оваа тврдина, стратиграфски е издвоен слој со траги од силен пожар и уривање на обидието. Во слојот се најдени и бројни монети, кои завршуваат со ковната година 569/70.⁸

Следниот продор на Словените во Илирик се случил, можеби, во 578, а поверојатно во 580/81 година. Тогаш Словените продреле на југ до Грција и останале таму, можеби, 4 години (од 581–584, според Јован Ефески).⁹ При тоа, несомнено настрадале и нашите краишта.

Уште во 584/85 година Аварите од Влашката Низија, придружени од Словените од Украина и Молдавија, го минале Долин Дунав и почнале темелно да ги пустошат источнобалканските провинции. По нив, движејќи се по крајбрежниот Егнациски пат на запад, на 22. септември 586 година стигнале кај Солун.¹⁰ По неуспешната опсада го оставиле Солун и се свртиле кон помалите градови и тврдини во Македонија, всушност, кон сè што сèуште вредело да се ограби. Овие пустошења го претставуваат крајот на цивилизираниот градски живот во Македонија.

Низа наоди од скриени пари (остави, депоа) на нашето подрачје, исто така го потврдуваат овој настан. Ископани се во словените со траги од силен пожар и уривање во градовите Бургала, Стоби, Хераклеја Линкестис и во тврдините Баба и Селце кај Прилеп. Сите овие остави завршуваат со ковната година 584/85. Споменатите места го завршиле животот со овие уривања.¹¹

Натамошните словенски продири кон југ на Балканот за нас немаат поголемо значење, бидејќи градскиот живот во Македонија речиси целосно замрел. Преживаното ромејско население избегало на југ или се повлекло во потешко пристапните планински тврдини. Во 20-ина поважни крепости најдени се потврди за натамошното живеење: монети од крајот на 6. и раниот 7. век, потоа карактеристични византиски војнички фибули (токи) од исто време (сл. 1). Со нив ќе изгасне античката епоха кај нас.

Имено, Исидор од Севиља забележал дека во 5-та година од владеењето на Ираклиј (614/15 г.) Словените целосно го окупирале просторот на

7. В. Поповиќ 1981, 111–126.

8. И. Микулчиќ 1982, 50–51.

9. В. Поповиќ 1980, 232.

10. P. Lemerle 1979, I, 126, 113–128.2 (Miracula I.12).

11. В. Поповиќ 1980, 242–243 (депоата во Бургала и Хераклеја). Депоето од Стоби, ископано во "Казино" во 1981 г. сè уште не е објавено.

Грција. За да дојдат таму, тие морале попат да ја прегазат и Македонија. За жал, досега не успеавме да регистрираме археолошки (материјални) траги од присуството на Словените на нашето подрачје од 7., 8. и поголемиот дел од 9. век.

Сл. 3. Словенски маѓиски (култни) метални алочки од Велестино во Тесалија (избор: А – фигура на Перун?; Б, В, Г – шаман, митско животино и воин со сесира – јо Ј. Вернер); 8.–9. век.

Одговорот на ова загатка не лежи во непознавањето на материјалната култура на Словените. Словенски гробови (со кремација, во урни) и остатоци од населби се откриени во Јужна и Средна Грција; колку се оди повеќе кон југ, толку се тие побројни. Од друга страна, големиот среднобалкански простор од Дунав на север, до Солун на југ, досега не дал никакви ранословенски наоди. Очигледно е дека Словените од Подунавјето едноставно поминале низ тој простор, претходно веќе опустошен, без ромејски населби и за нив неатрактивен. Тие се населиле во медитеранскиот дел на Грција, со блага клима, до морето кое со векови привлекувало бројни народи од север. Тука Словените можеле да контактираат со преостанатите грчки градови и да се снабдуваат со толку ценетите заветички производи, кои Византија ја издигнале меѓу водечките во светот.

Ако ги проследиме сочуваните пишани податоци, ќе ја добиеме истата географска слика. Според Монемавсиската хроника, Пелопонез бил под

власта на Словените цели 218 години (од 586–805 г.).¹² Уште во 13. век Латините војувале против Езерјаните и Милдингите (Мијацјите) на Пелопонез. Археолошките словенски наоди од 7. до 9. век се бројни (Таринс, Арг, Патрас, Олимпија и др.).¹³

Тесалија несомнено била населена исто така густо со Словени. На тоа укажува настанот од 799 г. кога кнезот Акамир заедно со Хеладиките (домашните Грци) прави заговор против царицата Ирина. Во тоа време Акамир е сè уште независен словенски архон на областа Верзетија, во Тесалија.¹⁴ Верзетите (или Велегезити) се спомнати и во Чудата на св. Димитрија како едно од словенските племиња што порано го опседувале Солун.

Постарите истажувачи (Л. Нидерле, М. Дринов и др.) претпоставувале дека ова племе е идентично со подоцнежните Брџаци (забележани во 11. век). Сепак, пред половина век М. Фаснер, светски авторитет за овие прашања, ова аргументирано го отфрлил. Од Верзетија (Тесалија) потекнуваат и повеќе археолошки наоди од 7.–9. век, како и голем број рани словенски топоними.¹⁵ (сл. 2, 3).

Најсеверните словенски племиња се забележени околу Солунскиот залив и долж Егејскиот брег. Според Чудата на св. Димитрија, близу до Солун (веројатно на Халкидик) во 7. век престојувале Рихините. Струмјаните биле населени по Долна Струма до Егејскиот брег, а Смолјаните источно од нив, околу долна Места. Западно од Солунскиот залив, во долномакедонската рамнина, се населиле Драговичи, а во крајбрежниот појас јужно од нив Сагудати. Името Сагудати не е словенско, туку турско–татарско (аварско–протобугарско).¹⁶ Племето Војунити продрело во Епир, до Јадранскиот брег на југозапад.

Понатаму на север од спомнатите региони, а тоа значи и на подрачјето на денешна Република Македонија, нема пишани докази за престојот на Словени во тоа време. Исто така, нема ни археолошки наоди од тоа време и покрај тоа што во изминатите 4 децении со интензивни рекогносцирања на теренот евидентиравме околу 3.600 археолошки локалитети од различни епохи.¹⁷ Ранословенски наоди нема.

12. Острогорски 1959, 198. – Караниц 1972, X, 147 и н.

13. В. Поповиќ 1980, 234–239, сл. 2,3.

14. M. Vasmer 1970, 85, 86.

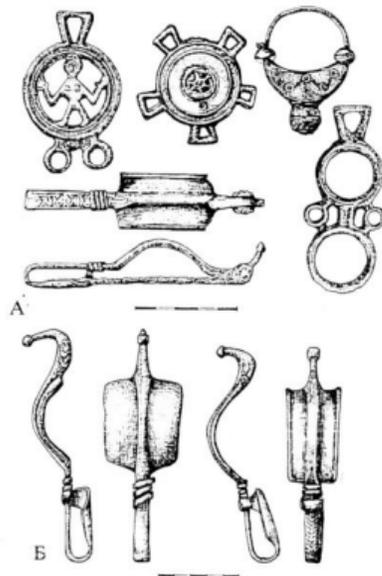
15. В. Поповиќ 1980, 238, сл.3; - Н. Чаусидис 1992, 141–154 и 1993, 159–178.

16. Gy. Moravcsik 1958, 2, s.v. Sagudati; Nebulos, Župan. Сагудатите, како и нивниот водач Небулос; потоа жупан како титула на словенските старешини (кнезови) во една жупа и др.

17. Во издание на МАНУ, Скопје, во 1994 г. излезе 1 том на Археолошката карта на Република Македонија. Тоа се општи текстови како воведи во појавите од одделните временски периоди и одделни култури. Картоните на наоѓалиштата како материјални докази сè уште не се обработени. Спореди ја книгата на Е. Манева 1992, 11–15.

III. 2. Обновување на византиската урба во Македонија.

Словените, населени во периферните делови на Византиското царство, живееле организирани во Склавинии. Тоа се практично етноними и топоними, за да се разликуваат од околотото несловенско население.

Сл. 4. Наоди од шн. Комани–џиџ, 7.–8. век: А. Св. Размо кај Охрид; Б. Прилеп; (по Ј. Ковачевиќ и В. Маленко).

Меѓутоа, Склавиниите имале и определено политичко–административно значење.

Почнувајќи од средината на 7. век царот Констанс II и другите по него се погрижиле Склавиниите што побрзо да ги стават под своја власт. По ова уследо раселувањето на Словените во пустите и пространи делови на Мала Азија, а на нивно место оттаму биле населувани Ромејн-христијани во Тракија, Македонија и Хеллада. Овој процес во науката е одбележен како рехеленизација.

Прва склавинија што се нашла на удар на Византија била онаа по долното течение на Струма, која го блокирала копнениот (Егнацијски) пат помеѓу Цариград и Солун. Констанс ги победил Струмјаните и најголем дел од нив ги преселил во Анадолија. Јустинијан II во 688/89 ќе ја доврши оваа постапка и на местото на Словените тука населил "Скити"-христијани од Мала Азија.¹⁸

Во Чудата на св. Димитрија (II 4) се зборува и за последниот обид Словените да го освојат Солун. Првуд (Пербонд), кнезот на Ринхините, во 674 г. собира коалиција за борба против Солун и во јули 677 г. го опсадил градот. Меѓутоа, Струмјаните му откажале помош, а Вел(еге)зитите од Тесалија застанале на страната на Солун, помагајќи го со прехранбени продукти. Словенската опасност била совладана. Во 759 г. царот Константин V ги покорил последните Склавинии во периферните западни делови на Царството, вклучувајќи ја и Македонија. Словените се раселени во помали групи низ Империјата; Македонија била подготвена за целосна рехеленизација.

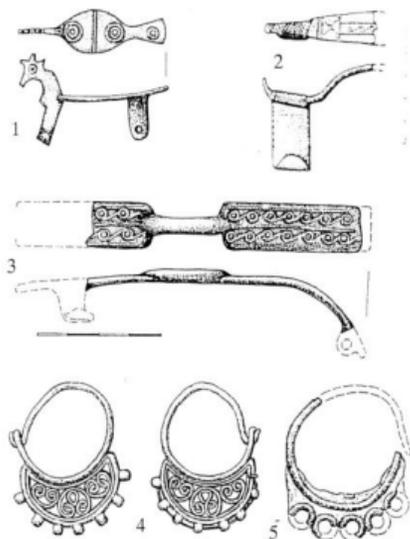
Како следен чекор, следувало основањето на темите. Во годините помеѓу 789 и 802 била основана темата Македонија, а по неа Пелопонез, Кефаленија, Драч. Колонистите, населени во овие воено-цивилни административни единици, добивале од државата земјиште во наследство, со обврска да служат како војници. Така израснало ситно воено племство, проицари. Македонија е масовно колонизирана со христијанско ромејско население особено во 809/10 година, при владеењето на Никифор.¹⁹

Овие вести се однесуваат на Јужна (Егејска) Македонија, чие јадро било Солунското Поле и рамнините помеѓу долните теченија на Вардар, Струма и Места. Центар е Солун. Нема вести за нашите краишта. Тие очигледно не биле зафатени со оваа колонизација, но, археолошките наоди од 7. и 8. век и кај нас укажуваат на жители-несловени. Од една страна, нив ги сочинувале преостанатите групации на староседелци – Ромеји, со несловенска (византиска) материјална култура. Од друга страна наодите на

18. Острогорски 1959, 195 и натаму, за оваа и за следните византиски акции наведени во нашиот коментар.

19. Истиот, 227-230.

византиските монети во некои од позначајните тврдини што останале добро запазени, укажуваат на несомнено присуство на византиски воени одреди во нив, како претстража во овие краишта кои до пред половина век биле нивна сопственост.

Сл. 5. Византиско-иљирски наоди од 7.-8. век: Фибула од Г. Чајле (1), Сребро и Језуовце кај Тејово (2, 3). – Бр. 4, 5 – обејки од Голем Грао, Пресеа (гробови бр. 48 и 65; во В. Бишракова)

Како потврда за ова ќе спомнеме некои од наодите од 7. и 8. век кај нас, а кои не се словенски. Околу Охрид се откопани гробови со предмети од т.н. Комани-култура, која албанските историчари во занес ја прогласија за протоалбанска.²⁰ Во најново време вакви предмети се откриени на многу

20. Во н.д. на Е. Манева 1992, 14 и заб.19, цитиран е дел од обемната литература по ова прашање за кое тука нема потреба да ја повторуваме.

поширок простор отколку што е Албанија, до Средна Далмација на запад и од Прилеп до Малешево на исток (фибули), со што целосно се отфрла спомнатата хипотеза. Оваа регионална култура се врзува за домашното ромејско население, а настанала по аваро-словенските инвазии и по повторното воспоставување на ромејската (византиска) власт во овие краишта.

На островот Голем Град во Преспа откопани се гробови со византиско-италски (несловенски) накит и монета на Константин IV (668–685). Монети на Констанс II се најдени на Исарот во Валадово и во Селце кај Прилеп, а монети на Јустинијан II (685–695) на акрополата во Коњух. Во кастелот во Дебреште близу Прилеп ископани се повеќе предмети со византиско потекло од 7. век. Сето ова зборува за присутноста на Ромеите во нашите најважни тврдини. И градот Сердика (ден. Софија) повторно е под ромејската власт.

Во некрополата "Млака" пред тврдината во Дебреште, Прилеп, откопани се гробови со наоди од доцниот 7. и 8. век. Тие се делумно или целосно кремирани и не се ниту ромејски, ниту словенски. Станува збор најверојатно, за Кутригурите.

Ова протобугарско племе, под водство на Кубер, а како потчинето на аварскиот каган во Панонија, околу 680 г. се одметнало од Аварите и тргнало кон Солун. Кубер ги повел со себе и Сермесијаните, (околу 70.000 на број), во нивната стара татковина. Сермесијаните биле Ромеи, жители на балканските провинции што Аварите ги заробиле еден век порано и ги населиле во Западна Панонија, да работат за нив. На Кубер му била доверена управата врз нив.

По неколку победоносни судири со Аварите кои ги прогониле, Кубер со својот мешан народ успеал да дојде во Македонија. Од властите во Солун измолдил дозвола тие да се населат во Прилепското Поле (*Сампус Кегатеенсис*; *Кермешаи* е античкото име за Прилеп). Властите од Солун им наложиле на Драговичите, како на најблиски соседи, во прво време да ги помагаат Сермесијаните во снабдувањето.²¹

Со населување на Сермесијаните-христијани и гркофони во опустелите северномакедонски простори, Византија планирала да ја зајакне

21. Овој настан го дискутирале повеќе европски учени откако големиот византолог П. Лемерја уверливо ги интерпретирал сите историски настани, опишани во Чудата на св.Димитрија Солунски, надминувајќи ги сите досегашни делумни објави (I, II, 1980), доселувањето на Сермесијаните под водство на Кутригурот Кубер во Пелагонија најцелосно е прикажано во книгата на Ј. Вернер 1986, 1–71, Т.1–32, повразно со пребогатите златни предмети во депозата кај Врап и Ерзеке, во југоисточна Албанија, како дел од касата на аварскиот каган што Кубер успеал да му го земе со себе во Македонија.

одбраната. Со нив се поврзува и обновата на Стобската епископија во доцниот 7. век, макар што градот Стоби цел век пред тоа бил целосно разурнат и оставен без жители.²² Меѓутоа, Кубер го праќа својот шпион Маврос во Солун, да планира напад. Ова е откриено и Кутригурите биле протерани од овие краишта. За натамошната судбина на Сермесијаните изворите молчат.

Археолошките наоди укажуваат дека Кубер тргнал кон граничниот северноеопирски регион за да се насели таму. Во Ерзеке близу Корча и во Врап кај Елбасан најдени се делови од неговата благајна, заробена во борбите против аварскиот каган. Два дела од ова фамозно богатство се откопани уште на почетокот од нашиот век, а по третиот дел сè уште се трага.

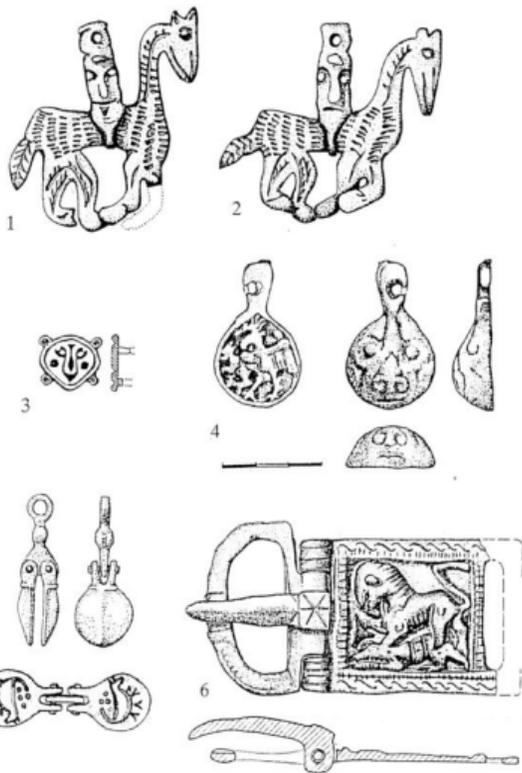
III. 3 Бугарски освојувања на Северна Македонија.

Границата кон Византија. Обнова на ѿврдениите.

Во 807 година водачот на Бугарите во Панонија, Крум, бил избран во Плиска за каган на сите Бугари. Со него започнува нова историска етапа на Источниот и Средниот Балкан. Во борбите неколку години по ред, Бугарите ја потиснуваат византиската власт кон крајбрежните зони на Црното и Егејското море. Низа византиски градови биле освоени и ограбени, до Сердика (Софија) на запад. Под кнезот Борис (852–889 г.) и син му Симеон, бугарската власт ќе се прошири на запад до Дрина и до Јадран, со премолчана согласност на Византија. Новата голема држава го опфатила и подрачјето на денешна Република Македонија.

Сфаќајќи ја важноста на новата вера, во 864 година Борис го прифаќа христијанството (царот Михајло III како кум му го дава своето име). Борис лично спроведува покрстувањето и сурово се пресметува со оние што пружаат отпор. Во регионот на Брегалница биле покрстени 4.050 (или 14.000) Словени. Грчкото свештенство ја организира Бугарската црква, а тоа влијае врз забрзаниот процес на политичкото и етничкото обединување на Прабугарите и Словените. Старите племенски имиња се губат. Со помош на Рим и преку притисокот врз Цариград, бугарската црква добива свој архиепископ. Следбениците на Константин и Методиј, Климент и Наум, доаѓаат во 886 година од Моравија во Охрид и тука шират христијанство и писменост.

22. В. Поповиќ 1980, 249–252, сл.5.

Сл. 6. Обележја на власта на балканскиите престојори во 10. век: 1, 2. амuleти со шн. глава-јавач од Чепрен (Зовик) и Прилеп (Варош); 3. шамка од Арангел кај Кичево; 4. амuleт-печат од Девол (Дреново кај Кавардарици); 5. овостран печат од Леѓуновце кај Тетово; 6. бојасна шюка со лав-грифон, Девол (Дреново)

За време на владеењето на помладиот син на Борис, Симеон (893–927 г.) Бугарија го достигнала врвот на својата моќ. Во низа судири со Византија тој ја проширува својата држава на нејзина сметка. Во 904 г. Арапите од Триполи го освоиле и го ограбиле Солун, а голем дел од жителите одведе во пленство. Симеон го користи тоа за да ја помести границата на југ, поблиску кон Солун. Во 913 г. доаѓа со војска под Цариград и од патријархот изнудува царска круна. Во 914 г. ја пустоши околината на Солун и Драч. Во 918 г. продира низ Грција до Коринт на југ и ја изнудува титулата "Цар на Бугарите и Ромеите".²³ Во 924 г. Симеон ја покорил и страотно ја опустошил Србија. Призната е самостојната бугарска патријаршија.

По смртта на Симеон Бугарија брзо слабеа, а Византија ги враќа своите поранешни територии и хегемонија врз Средниот Балкан. Рускиот кнез Свјатислав ја покорува Бугарија и владее со неа. Во 971 г. царот Јован Цимиск, Ерменин на византискиот престол, ја освојува Бугарија и влегува во Преслав. Цела Бугарија повторно станала дел од Византиската империја, до Дунав на север, до Дрина и до Јадран на запад.

* * *

Посматрано од археолошки аспект, токму во ова време паѓаат вистинските почетоци на словенското средновековие. Приливот на нови словенски групации во Среден Балкан мора да бил голем во тоа време. Близу стотина некрополи на нашето подрачје, во кои се ископани наоди од 10.–12. век, во низа случаи укажуваат на можните почетоци од 9. век.²⁴

Балканските Словени, населени на широкиот простор од Црното до Јадранското Море и од Дунав на север до Коринт на југ, создаваат едина материјална култура која ги обединува во една голема балканска заедница. На целиот тој простор, во маса метални производи (делови од воената опрема, облека и накит), меѓу стандардните форми користени од словенското население, одвреме-навреме се појавуваат специфични предмети врзани за бугарско болјарство како носители на новата државна управа (сп. сл. 6).²⁵

Во нашата историографија никој не обрнал внимание на словенското доселување во 9. век во среднобалканските простори. Тука помислуваме на

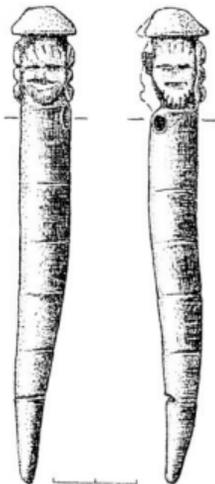
23. Г. Острогорски 1959, 248–258 (за овој и за следните настани наведени кај нас).

24. Е. Манева 1992, 15, 36 и н., 113–240 (каталог на наодиете).

25. За појасната тока од Девол-град, Дреново (лав-грифон врз друго животно) сп. З. Вилски 1974, 62, 67, 72–73 и Т.П. 7–11; – И. Микулчиќ 1983, 213–214, сл. 3; – Ж. Аладжов 1981, 22–27; – За релјефните амuleти со глави – јавачи од Зовик и Прилеп: Љ. Цандрова 1989, 247–257. – За двојните печати-амuleти: Р. Рашев 1988, 57–61 и В. Залескаја 1980, 48–51.

нови бранови од изворното Подунавско јадро, покренати по сломот на Аварскиот каганат во Панонија (крај на 8. век). Сломот на Аварите овозможил повторно воспоставување на врските со словенскиот север. Трговците од Византија можеле да патуваат безбедно до Морава на север, а по нив и Константин (Кирил) и Методиј, таму да ја извршат својата мисија. Учениците на Методиј, избркани од Моравија по неговата смрт, доаѓаат на Балканот за да го шират христијанството на словенски јазик.

Контактите со прекудунавскиот словенски север имаат археолошки потврди кај нас во вид на низа специфични предмети, произведени или идејно креирани на Север. Пронајдени се во нашите крепости Чрешче, Собри, Стена, Давина и др. (сп. сл. 7, 108, 147, 164, 175).²⁶

Сл. 7. Амулей-“рокче” со глава на Перун-Свевид, со 4 лица. “Давина”, с. Чучер кај Скопје, 9.-10. век

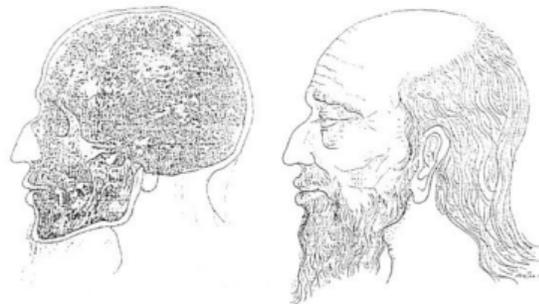
26. J. Poulik и др. 1985, 14, сл. 3.1.10.Т.1 – за апликата од Стенче и појасниот јазиче од Чрешче; Т. III (желез.оструга од Остров-Башовце) блиск е до таков наод од Собри кај Тетово. – Н. Чаусидис 1994, 462, Т.105, 1-7; четирглавот Перун-Свјатовид од Преслава, Вислица и од повеќето балтички локалитети, аналогни на нашето рокче од Давина кај Скопје.

Во оваа смисла зборуваат и повеќето топоними; така на пр. Морава (низ цела денешна Србија и на Косово, во северното подножје на Скопска Црна Гора); Морава се вика и крајот северно од Костур; потоа источниот крај на Корчанскиот регион, во југоисточна Албанија. Боemiја (авторо име за Чешка) се вика микро-регионот околу Валандово, долж Анска Река (Боимија), потоа регионот и гратчето Боemiца (ден. Аксиуполис) јужно од Гевгелија.

III. 4. Државата на Самуил: ірадови и крејосіи

1. Историски осврт. За историските настани од тоа време и за создавањето на државата на Самуил доволно е пишувано кај нас и во светот.²⁷ Ова големо историско поглавје ќе го проследиме од наш аспект: низ постоењето на укрепени места на овие простори. Но, пред да се свртиме кон тврдините, во најкуси црти ќе ја проследиме хронологијата на настаните од тој период (969–1018 година).

За востанието на Комитопулите – четирите сина на комисот (кнез) Никола против централната византиска власт во 969 г. сè уште се дискутира. Почнувајќи од 976 г. наваму, настаните се многу појасни. Тогаш царот Јован Цимиски, Ерменец (како и комес Никола и жена му Хрисиме, родителите

Сл. 8. Ликој на царот Самуил, реконструиран според неговата череп (од саркофаг “Г”) црква Св. Ахил, Мала Преспа (по Н. Муцојило)

на Самуил и можеби роднините на царот), бил убиен од соперникот Василиј II. Комитопулите му откажуваат послушност на новиот цар и креваат востание.

Во борбите со Василиј преживува само Самуил. До 986 г. Самуил ги освоил западните византиски теми до Тесалија на југ, а на исток – денешна

27. Не навлегувајќи во обемната современа литература за овие настани, ќе се повикаме на вложувањата на Г. Острогорски (1959), С. Антољак (1985, I) и Б. Панов (1985, III), како и на Д. Ташковски (1961).

западна Бугарија до познатиот планински премин Трајанова Porta (Суци, Ихтиман). Користејќи ја граѓанската војна што била водена во Византија, Самуил ја освоил и Дукља (987 г.) и продрел преку Дубровник и Сплит до Задар на запад. Власта ја проширил и преку денешна Србија до Дунав на север.

По обидот да ја освои и Средна Грција, во 995/6 г. Самуил е тешко

Сл. 9. Царот Василиј II вооружен како оклопен коњаник. Минијатура на цариградскиот џалшир од 1017 г.

поразен на реката Сперхеј и со тоа почнува периодот на слабеење на неговата држава. На Василиј II му ветува номинална покорност но сепак, во 997 се крунисува за цар.

По ова Византија преминува во офанзива. Во 1000 г. Василиј II му ги одзема источните делови (денешна Бугарија) до Средец (Софија) на запад, а во 1001 г. и Тесалија, западномакедонските градови Верија и Сервија; Во 1002 г. го освојува Видин и по него цела денешна Србија, до Скопје на југ. Кај Скопје во големата битка Самуил повторно е поразен и го губи засекогаш овој најзначаен град на Средниот Балкан. Управникот Роман, синот на последниот бугарски цар Петар II, без борба му го предал Скопје на Василиј.

Во 1014 г. Василиј II решил да го разбие и преостанатиот дел од државата на Самуил. Во долината на Струмешница, во теснината кај Клидион–Клуч (10 км источно од границата кон Бугарија) се случила познатата битка во која Самуил одвај останал жив, а преживеаните војници му биле ослепени. Набргу по ова Самуил умира.

Гаврил Радомир, неговиот син, како цар немал многу среќа. По неполна година владеење бил убиен од братучед му Јован Владислав по иницијатива на Василиј. Василиј победоносно влегол во Охрид и во Преспа и таму оставил свои управници и гарнизони. Макар што Владислав номинално ја признал власта на Византија, набрзо дошло до разидување меѓу двата владетели и војската на Василиј во 1016 г. ја пустоши Пелагонија, ги опседнува Струмица и Перник и освојува неколку тврдини. На самиот почеток на 1018 г. Јован Владислав умрел при опсадата на Драч, а неговата вдовица со децата и соработниците им се предале на Василиј. Државата на Самуил престанала да постои.

III. 4. 2. Градови и тврдини под Самуил

Сите воени походи, како од македонска така и од византиска страна, имале за цел да освојат или да одбранат некоја крепост. Стратешки гледано, државата претставувала систем на поголеми крепости (кастроци) опкружени со голем број помали тврдини и стражи (фруриони) кои им помагале на првите во одбраната.

Големите крепости за кои станува збор, кастроците, во следните векови ќе израснат во "вистински" градови, а тоа значи дека покрај воената тврдина (акропола, цитадела, горни град) ќе се формира и цивилна населба (подрграде, варош, емпорион) со стопанскиот дел (трг, пазариште; турски: чаршија). Покрај воената и цивилна власт тука ќе столуваат и црковните старешини – епископите во големите градови и нивните заменици (суфрагани) во помали кастроци.

Во поново време низа истражувачи се интересирале за проблемот на градовите во Византија во раното средновековие. Тие се едномислени дека од 7. до 11. век таму немало вистински градови, полиси (освен Цариград и Солун). Наместо нив егзистирале бројни мали гратчиња–тврдини, обележани како кастроци.²⁸

Тоа важи и за нашиот простор. Забележано е дека под Борис, бугарските одреди навлегле во византиските теми Тракија и Македонија, но таму регентката Теодора (843–856) поставила воени одреди во кастроци. Тие ги напаѓале Бугарите и ги принудиле да се повлечат назад. Градењето (или обновата) на кастроците претставувало прва етапа во фортификарањето на византиските погранични области, додека подоцна биле градени или обновени и бројни мали крепости (фруриони) околу првите. Кога потоа Борис и Симеон, а по нив и Самуил, ја рашириле својата држава на сметка на Византија, овие области и крепости во нив станале "бугарски". Така слушаме за "бугарските кастроци" преку граничната река Марица и за "бугарските фруриони" широм државата на Самуил, како што тоа го наведуваат византиските автори.²⁹

Бројот на тврдините, особено на оние малите, несомнено бил голем. Од воените извештаи дознаваме за 30 фруриони околу Драч, или за 35 фруриони кои заедно со Перник му се предале на Василиј II во 1018 г.³⁰ За жал, само некои поголеми и позначајни крепости се забележани со своето име.

За повеќето имиња дознаваме од повелбата на Василиј II за првата на Охридската архиепископија (од 1018, 1020 и 1025 г.).³¹ На територијата на Република Македонија под нејзината јурисдикција се наоѓале епископите Скопје, Мородвис, Струмица, Пелагонија–Бутела и Охрид, како и деловите на епископијата Призрен (областа Полози) и Меглен (Просек и Моривоно). При секоја епископија наведени се и помалите црковни единици – енории со нивните седишта во коишто столувале замениците на епископите. Во некои случаи не сме сигурни дали наведените имиња означувале само регион или и кастрон како седиште на суфраганот.

Ова е првиот исцрпен преглед на средновековните укрепени места во Македонија што сме во состојба да го составиме, благодарение на пишуваниите документи од тоа време, а кои се потврдени преку археолошките оста-

тоци на теренот, како веродостојна потврда на нивно дополнување. Меѓу местата од ова време егзистираат низа големи или помали кастроци и голем број помали тврдини, фруриони, чии имиња главно не ги знаеме. В. Тапкова–Займова која пред 4 децении прва се занимавала за овој преглед, ги означила сите епископски седишта како градови, полиси.³² За жал, не е во право. Дури во времето на Кедрен, Теофилакт Охридски и другите подоцнежни писатели, некои од овие епископски столици ќе израснат во "вистински" градови (полиси). Меѓутоа на преминот од 10. во 11. век тие места сè уште биле кастроци. Тоа може да се заклучи врз основа на археолошките остатоци на теренот.

Прегледот на местата во нашата Република од времето на Самуил ќе го дадеме не според азбучниот, туку според регионалниот принцип следејќи ги од север кон југ и од исток кон запад. Сите овие места исцрпно се прикажани во Прегледот (гл. VII).

1. Скопје. денешно Скопје, значаен кастрон, потоа полис, седиште на епископот и на духот на темата "Бугарија". Како енории под јурисдикција на скопската епископија наведени се:

– **Бинеч.** Постои и денес под тоа име 32 км северно од Скопје, во северното подножје на Скопска Црна Гора, на изворите на Биначка Морава. Урнатините на средновековниот град лежат на ридот јужно од селото (Займова ги наведува како можни локации селата Винци и Винце северноисточно и источно од Скопје, меѓутоа, таму на теренот нема археолошки остатоци од тоа време).

– **Луково.** Можеби тоа е крепоста лоцирана кај с. Градиште, 20 км југоисточно од Куманово и 38 км источно од Скопје, во микро–регионот Лука (сп. Преглед).

– **Преамор и Пришп.** Нема сигурни индикации на теренот, ниту денешни топоними како врска со нив. Еден од нив можеби стоел на Давина, с. Чучер, 12 км северозападно од Скопје (сп. Преглед).

2. Моровид. Според остатоците на теренот тој бил помал кастрон над денешното село Мородвис, 8 км јужно од Кочани. Во 9. век во тој регион градот **Равен** бил седиште на Брегалничката епископија, основана од Борис. Во 10. и 11. век тој град веќе не се спомнува. Равен лежел веројатно кај с. Крупиште, 14 км западно од Мородвис. Во 14. век епархиско седиште од

28. N. Svoronos 1966, 3, 9 - према С. Антољак 1985, I, 524 и заб. 899; – A. Dunn 1994, 60-80; – W. Müller-Wiener 1986, 434–475 и бројна други.

29. Г. Острогорски 1959, 219–221 и С. Антољак 1985, I, 524.

30. J. Иванов 1931, 526.

31. Истиот, 520 и и. (гл. 67) исцрпно ги коментира овие повелби и сите црковни седишта (епископски и енориски) во нив. И нашиот преглед се потпира (со неколку исклучоци) на неговите локации.

32. В. Тапкова–Займова 1956, 40–60 и особено 54–57, ги следи местата на нашето подрачје и приложува карта за тоа. – Т. Томоски 1984–85, 33–45, се обидува да даде скица на картата на средновековни градови во Македонија, но не навлегува во нивната категоризација ниту во хронологијата, а локациите што ги предлага во најголем број случаи се провизорни.

Мордовис било пренесено во Злетово (Лесново). Како епархија под Мордовис наброени се:

– **Козјак**. Несомнено се однесува на денешниот планински регион Козјак (Козјачија) источно од Куманово, со средиштето во Канарево (град Козјак?);

– **Славиште**, питома долинка покрај Крива Река, источно од Козјак. Средиштето на регионот била крепоста во с. Опила, можеби со исто име – Славиште?

– **Луковица**. Се однесува несомнено на големиот кастрон Калата, 3 км југозападно од с. Луковица и 4 км јужно од Македонска Каменица, 15 км западно од Делчево. Некои истражувачи ја предлагале како локација на Луковица долината на Лаковица, јужно од Штип. Оваа долина, со центарот во Конче, потпаѓала под Струмичката епархија и таа претпоставка не е основана.

– **Пијанец** и **Малешев**. Регионите така се викаат и денес. Доколку постоеле "градови" со вакво име, во што се сомневаме, тие не се лоцирани. Како значајни регионални средишта од тоа време потврдени со археолошки остатоци, ги истакнуваме крепостите Звезгор (југоисточно од Делчево) и Будинарци, западно од Берово. Можеби тие биле седишта на енории?

На подрачјето на Мордовиската епископија се наоѓал и фрурион **Шпий** (**Спийеион**), освоен од Василиј II во 1014 г. и целосно урнат во 1018 г. Бил обновен дури во 14. век кога добил и подградие, трг, повеќе цркви и кога станал седиште на регионалните феудалци Оливер и Константин Деанов.

3. Сјурмица. Силен кастрон кој добил големо подградие. Веројатно поради рехеленизацијата, епископскиот стол бил пренесен во манастирот Велјуса (Елеуса), 8 км северозападно од Струмица. Црковното име на епархијата било грчко: Тивериопол. Како енории под Струмица забележани се:

– **Радовишше**, денес Радовиш, средиште на регионот. Урнатините на средновековниот фрурион лежат на ридот северно од Радовиш.

– **Конче**, денес с. Конче, средиште на регионот (долинката на Лаковица). Урнатините на средновековниот фрурион лежат на ридот југоисточно од Конче.

Во регионот на Струмица лежел веројатно **фрурион Термица**, забележан во походот на Давид Аријанит во 1016 г. Лоциран е кај Банско, 11 км југоисточно од Струмица. Археолошките докази го потврдуваат тоа.

4. Буџела, истоветна со **Пелагионија** (?), денешна Битола. Значан кастрон. Во епископијата на Битола наброени се енорните:

– **Прилеп**, денес Маркови Кули над Варош кај Прилеп. Силен фрурион, археолошки истражуван. Во доцниот 14. век ќе израсне во престолнина и

седиште на нова епископија.

– **Дебрешије** (**Деурейшс**), денес с. Дебреште, 24 км северозападно од Прилеп. Крајпатен фрурион, археолошки истражуван.

– **Велес**, денешен Т. Велес. Помал кастрон, 2 км јужно од градот.

5. Охрид, денешен Охрид. Кастрон титулиран и како полис – архиепископски стол и една од престолнините на Јован Радослав. Под Охрид се наведени енорните:

– **Кичева**, денешно Кичево. Кастрон, уништен во наше време.

– **Преспа**, кастрон на островот св. Ахил во Мала Преспа (денес Грција). Престолнина на Самуил, Гаврил Радомир и Јован Владислав. Средиште на Преспанскиот регион.

– **Мокра**, фрурион и истоимена област на западниот брег од Охридското Езеро, покрај магистралниот пат за Елбасан и Драч. И денес така се вика. Од некои историчари погрешно е лоциран источно од Охрид. Денес е во Албанија. Овој регион ги опфаќал несомнено и западните делови на денешната општина Струга.

Во Охридско–Преспанскиот регион се забележани уште 2 крепости. Кога Василиј II во 1015 г. тргнал од Охрид преку висока планина (Исток, Петрина) кон Преспа, а за да го осигури тој пат, изградил таму **фрурион Василида**. Царот многу брзал и логично е дека тој можел само да обнови некоја стара крепост. На тој пат лежат 2 кастели, близу до с. Евла и с. Петрино, Ресенско. Еден од нив несомнено била Василида.

Следниот фрурион Василиј го нарекол Константин, а се наоѓал на "помалото езеро". Не е лоциран. Можеби се наоѓа на теренот на обновениот град Преспа ?

Кастронот **Присдиана** – Призрен лежи во денешното Косово, Србија. Под власта на епископот од Присдиана се наоѓала и нашата област Полог, со енориско седиште во **Леаскоум** – во 12. век е забележан со словенско име **Леш'сч**, денешен Лешок, 8 км северно од Тетово. Претставувал помал но многу силен кастрон. По неговото уривање во 1190 г. опустел и црковно средиште на Полозите во 13. век станало Тетово, прераснувајќи во 14. век во епископија.³³

Во денешната област Меглен во Грција стоел кастронот **Моџен** како седиште на епископ. Под неговата јурisdикција се наоѓале и некои наши краишта, со енориски седишта во:

– **Просек**, денес Демир Капија; многу голем и силен кастрон со одделно укрепување варош, опкружен со повеќе крепости.

– **Мориново**, кастрон, средиште на областа со исто име до денес (Мориново, Мариново). Веруваме дека е идентичен со Градок помеѓу Чаниште и

33. Р. Грујиќ, 1933, 33-77.

Манастир, 20 км јужно од Прилеп. Тука е и главната црква во целиот регион. Св. Никола во Манастир од 11. век, обновена во 13. век. Во 14. век регионалното средиште ќе се помести 9 км јужно, исто крај реката Црна, во кастронот **Чемрен** кај с. Зовик.

Важно е да кажеме дека во јужното подножје на планинскиот венец Ниде-Коџуф, покрај Меглен постоел цел синџир словенски – македонски тврдини, кои претставувале пограничен фронт кон Солунското Поле – византиската тема Македонија. Тоа се: **Молиск, Сејина, Кардија, Оспрово, Воден, Св. Илија, Соск (Субойско), Еношџија и Мачуково**. Последната тврдина лежела на самиот Вардар, на левиот брег, покрај селото коешто го сочувало истото име (грчки: **Мацукион**), 5 км југоисточно од Гевгелија. Денес е прекрстено во Евзони и се наоѓа на граничниот премин Богородица.

Во 1016 г. Давид Аријанит тргнувајќи од Солун кон Струмица, попат го освоил Мацукион. Чудно е дека сите историчари го бараат Мацукион некаде околу Струмица, макар што таму нема такво место. Мацукион – Мачуково – Евзони е внесен во сите топографски карти и за него нема дилеми.

Како заклучок на сето ова можеме да го повториме она што го навистине веќе на почетокот на оваа глава. Целата држава се потпираше врз мрежа од укрепени места – кастронови и фуруиони, во кои престојувале воено – цивилните управници и управни гарнитуре, како и воени посади собрани од домашното население и на доброволна основа. Повисоките и највисоките функции тука биле контролирани непосредно од владетелот и доверени на лица во кои тој имал полна доверба. Пониските функции ги добивале луѓето од народот што се истакнале со некоја способност. Крепостите од тоа време, оние кои што успеавме да ги идентификуваме на теренот преку археолошки остатоци, зборуваат преку своите градежни особености дека тоа се без исклучок рановизантиски (предсловенски) крепости кои со извесни поправки биле осposбени за потребите на времето. Ново ѕидање настанало во ова време (10.–11. век) не ни е познато. Тоа наведува на заклучок дека поправките на старите обидија биле изведени главно во техника на сувозид, без малтер, зајакнати веројатно со дрвени греди. Тие не се одржале до денес.

Исклучок претставувале можеби неколкуте најзначајни кастронови како што се Битола, Преспа и Охрид кои што Јован Владислав ги обновил, веројатно во цврста малтерна техника. Меѓутоа и нив Василиј ги урнал во 1018 г. и ние можеме само да претпоставуваме ваква можност.

III – 4. 3. Цркви во 9. и 10. век.

Сите кастронови што ги набројавме биле изградени врз остатоците на најзначајните доцноантички укрепени места во овие крајшта. Речиси сите тие места претставувале црковни средишта во 5. и 6. век. Направивме осврт (Гл. II.2.A) врз овие гратчиња и видовме дека на ова подрачје постоеле најмалку 17 градови – епископии. Оваа бројка одговара приближно на бројот на епископии и енорите од времето на Самуил, забележани во повелбите на Василиј II (ги има вкупно 22 или 23).

Ако ги изземеме неколкуте нови регионални центри наброени како енориски средишта кои не постоеле во доцната антика (Пијанец и Малешев; Радовиш и Конче; Луково и Принцип или Преамор кај Скопје; Лешок кај Тетово) – или старото регионално средиште било на друго место (Коњух–Транупара? наместо Луково; Веница – Келенидин? наместо Малешев), добиваме сосем иста бројка. Знаеме дека бугарската црква на Борис била организирана од византиското свештенство. Патријаршијата во Цариград тргнала од доцноантичката црковна организација сочувана во документите и во 9. век ја реактивирала секаде каде што тоа било можно. Меѓутоа речиси сите нови средишта носат сега словенски имиња.

Црковната организација соодветствувала, всушност, на управно–политичката организација. Веројатно поради подобрата контрола над овие територии што Византија ги изгубила во 7. век, а и поради различниот степен на христијанизирање, црковните центри сега биле поместени во 2 ранга: во епархиски седишта врзани за позначајни кастронови и во енориски седишта потчинети на првите, а сместени во помали и периферни кастронови со помало значење.

Ако ги изземеме првите епископии – Равен или Белица (Дрембица) кои набрзо игаснале, сите останати епархии и енории биле прифатени од црквата на Самуил и продолжиле да функционираат во рамките на Охридската архиепископија и низ следните векови. Дури за време на царот Душан оваа организација ќе претрпи значителни измени.

За оваа организација и за другите црковни проблеми многу е пишувано и тоа не е предмет на нашите истражувања. Ние сакаме тука да укажеме на некои елементи врзани за материјалните остатоци на теренот.

– Седиштата на епархиите и енорите во 9.–10. век не биле избрани случајно. Тоа се без исклучок регионални стопански, а со тоа и управни и воено–политички средишта. Тоа се доцноантички градови и гратчиња кои

биле обновени во 6. век, непосредно пред доаѓањето на Словените. Тие останале релативно добро запазени и во следните векови и затоа се избрани за седишта на новите воени гарнизони, а потоа и на цивилната и црковната управа во 10. век. Добро запазените обидија, особено на акрополите, овозможиле релативно брзо и без многу издатоци да се оспособат за новата држава. Кон нив воделе патишта изградени уште во античко време. Околу нив лежеле стари рудници што привлекувале внимание како на околното население така и на властодршците.

— Следната причина за обновување на старите гратчиња биле бројните цркви во, или околу нив. Веќе споменавме (Гл. II.2.A) дека според денешната евиденција ги имало околу 230! Неколку десетини од нив се ископувани во наше време и тука се пронајдени остатоци од обнова во 10.–12. век. Тоа се најчесто големи трикорабни базилики кои биле преголеми за новите потреби. Затоа бил надзидан само средишниот кораб и тоа не во целата должина. Во неколку случаи бил обновен само олтарниот простор (презвитериум). Во преостанатите делови на урнатата базилика – во јужниот нартекс и во јужниот (поретко и во северниот) кораб биле закопувани умрените. Гробовите се вкопани во паднатиот шут, најчесто до длабочина на стариот под.

Бидејќи ископувањата не беа водени секогаш на потребно стручно ниво, позицијата на овие гробишта во целина ни овозможува денес да ја реконструираме големината на средновековната црква. Квалитетот на ѕидането на овие цркви бил слаб, изведен главно без малтер, со прирачен материјал (паднати камења, искршени тули и ќерамиди, парчиња од камена пластика, поврзано со многу кал). Затоа при археолошките ископувања тие ѕидови по грешка биле тргнати без да се идентификуваат како такви и да се документираат. Само неколку најстари и најзначајни цркви кај нас, од доцниот 9. и 10. век, биле градени плански, ѕидани со малтер и според новите градежни концепции од тоа време (Охрид, Струмица и Водоча, Крупиште – Равен).

На ова место нема да ги набројуваме сите крепости во кои или покрај кои се констатирани вакви обнови на спомнатиот начин. Секој ваков случај е прикажан во Прегледот (Гл. VII).

IV. ОБНОВА НА ВИЗАНТИСКАТА ВЛАСТ ВО 11. И 12. ВЕК.

1. *Востанија. – Печенеи. – Нормани во западните краишта.*
2. *Феудализација. – Рударство. – Циркулација на монети.*

1. *Историски осврт.*

По конечниот слом на Самуиловата држава, а за да спречи да не дојде до повторни востанија, Василиј II решил на овој простор да ги урне тврдините како можни нови упоришта на востаниците. Во таа смисла има оставено само некои клучни кастронови во кои биле разместени византиски воени посади. До темел била урната и тврдината над варошот Охрид при што била заплнета и државната каса на Јован Владислав. По ова Охрид ќе остане долго време без крепост. Тврдината Горни Сарај што денес ја гледаме била подигната во доцниот 14. век.

И тврдината Штип ќе остане запустена повеќе од 3 века; обновена била пред средината на 14. век. Прилеп исто така. Просек бил обновен на крајот од 12. и проширен во раниот 13. век благодарение на тоа што станал седиште на една нова, регионална држава.

Поголемиот дел на 11. век е стабилен во политичка и стопанска смисла. Византија спровела темелна феудализација на овие простори. Од една страна црквата станала господар на бројните земјини имоти, а од друга страна зајакнало ситното воено племство, пронијарите. Слушаме за низа судири помеѓу црквата и племството околу имотите.¹

Територијата што Василиј II ја освоил од Владислав, ја вклопил во нова голема тема (од рангот на катепанат), наречена "Бугарија". Седиштето ѝ било во Скопје, новиот центар на Среден Балкан. Охрид останал само

1. Не навлегувајќи во обемната литература по овие прашања упатуваме само на писмата на Теофилакт, архиепископот Охридски – сп. Византиски извори III, 1966, 262 и Заб. 14; 267 и заб. 34; 294 и и.

црковно средиште. Територијата на која Охридската архиепископија имала своја јурисдикција во најголем дел се совпаѓала со новата тема. Управникот на Скопје (стратег и автократор) бил воедно и управник (катепан) на целата тема.²

Долгогодишниот мир бил повремено нарушувач со некој настан. Во 1040 г. дошло до востанието на Петар Делјан (Долјан, Оделјан). Овој самонаречен син на Арон (односно Гаврил Радомир) во Белград се крунисал за цар на Бугарија. Востанието го раширил на југ до Грција. Му се придружил Алусијан, синот на Јован Владислав. При нападот на Солун, Алусијан бил тешко поразен; тој влегол во судир со Делјан и го ослепува. Византија го задушува востанието.³

Забележано е дека Манојло Ивац, еден од војводите на Делјан, се обидува кај Прилеп со дрвена преграда (дема) да ја задржи византиската војска која навлегувала од Повардарие (веројатно на Плетвар – сп. напред гл. I. 2).

Номадскиот народ Печенегите од степите на Јужна Русија провалил веројатно во 1035 г. преку Дунав и ја ограбил "цела Мезија до Солун на југ". Византиската војска, собрана во нашите краишта, успеала да ги победи, да уништи еден дел, а останатите да ги расели во групи по запустените рамници околу Сердика (Софија), Ниш и во Овче Поле (Еутзапелон). Нови упаѓања имало во 1048 г., а хордите на Узите тргнувајќи по нив, во 1064 г., предизвикале нови пустошења на балканските простори.⁴ Не знаеме дали при тоа – и колку – страдале и нашите краишта.

Покрај спомнатите народи, во нашите краишта биле населени и Турците од Азија. Во борбите против Норманите, во византиската војска учествувал во 1081 г. и еден одред Турци кои тогаш живееле како населеници околу Охрид.⁵

Во есента 1072 г. егзархот Георги Војтех со група првенци од Скопје кренал востание против византиската централна власт. Востанието брзо се проширило на околните подрачја. Бил повикан Михајло, кнезот на Дукља да им се придружи. Константин Бодин, синот на Михајло, во Призрен се крунисал како Петар, цар на Бугарите. Тој со војската ги опустошил периферните византиски покраини до Ниш, Видин и Сирмиум на север, потоа се свртел кон Скопје.⁶ Бодин бил заробен од Ромеите и подоцна бил пуштен

2. С. Антољак 1985, I, 252 и заб.14; 267 и заб. 34; 294 и н.

3. Г. Острогорски 1959, 308-309.

4. Визант.извори III, 1966, 164 (Ј. Скилица); 255 (Зонара); 229 (М. Аталијан).

5. Визант.извори III, 378 (Ана Комнина I. п. 151, 20-23 – за Турците населени околу Охрид како византиски промијари во II. век).

6. С. Антољак 1985, 726-770; Г. Острогорски 1959, 327-328.

на во Дукља, додека Георги Војтех трагично завршил.

За време на владеењето на Алексис Комнин, норманскиот војвода Роберт Гуискард ѝ ја одзел на Византија цела Јужна Италија и Сицилија и почнал да го освојува источниот брег на Јадранот. Во 1081 г. го зазел најзначајниот град во тој регион, Драч, поминал со војската низ Епир и Македонија и го опседнал градот Лариса во Тесалија. Во 1082 г. му ја предал командата на синот Боемунд, наречен Тарентски. Неговиот војсководач Пунтеси во истата година ги освоил Охрид, Полозите и Скопје. Скопје го држел сè до 1088 г. а повторно ќе го освои од Византија во 1097 г. кога ги освоил и Полозите.

Боемунд се обидел уште еднаш да ги освои овие краишта. Во 1107 г. со 3.400 војници се истоварил кај Валона и продрел до Дебар на северисток. Алексис поставил бројни заседи во секоја клисура, а во градовите (кастри) големи воени одреди "и ја преградил секоја патека" како што пишува Ана Комнина за тие настани.⁷ Така Алексис успеал да го одврати Боемунд од натамошните освојувања, а во замена за Драчката тема тој му го подарил како лено кнежевството Антиохија во Сирија. Со тоа Норманите исчезнуваат од нашите краишта.

IV 2. Сџоансџо.

Комнините владееле цел еден век (1081-1185 г.). Тоа време е одбележано со внатрешна политичка стабилност, стопанска благосостојба и општ напредок. Веќе спомнавме дека во ова време феудализацијата била спроведена целосно и во нашите краишта. Земјата станала основен извор на приходи за државата. Втор голем приход државата имала од рударството, бидејќи по старите закони сите богатства што лежат под земја ѝ припаѓале на државата. Рудниците биле давани под закуп на заинтересирани деловни луѓе, кои на државата ѝ плаќале годишен данок односно закупнина.

Особено значајно било добивањето железо. Византиската држава се наоѓала во силен подем и железото било неопходно за бројни дејности: земјоделието барало голем број различни алатки и дотогашните примитивни дрвени направи требало да бидат заменети со железни. Градбите во ова време се градат поквалитетно, како што сведочат бројните наоди на големи и мали кламфи, стеги и клинци, потоа на шарки, брави и клучеви за врати, елементи дотогаш непознати на нашите археолошки локалитети.

7. Визант. извори III, 379-382 (Ана Комнина); исто и Г. Острогорски 1959, 337, 344.

Железото се користи многу повеќе и во вооружувањето. Најголем број врвови од стрели, особено оние за пробивање на панцирот, како и други производи, потекнуваат од ова време.

Железото било експлоатирано во поголем број микро-региони ширум денешна Република Македонија. Напред (гл. II) го спомнавме доцноантичкото рударство и рудничките крепости во кои државата ги контролирала и ги водела сите рударски работи, до финалното топење на металите. Во тврдините е вршена и делумната или целосната преработка на металите, а чувани биле и готовите производи до конечната испорака. Организацијата на работата останала и во средниот век иста, бидејќи обновеното рударство во 11.-12. век се потпираше не само врз стара технологија туку и на доцноантичката организација.

Конкретен доказ за обновеното рударство претставуваат археолошките наоди во рудничките тврдини. Се работи за доцноантичките крепости, изградени во доцниот 4., 5. и 6. век, а кои сега биле обновени и повторно користени. Датирани се со монетите и другите предмети пронајдени во нив. Обновувањата ги следиме, главно, во форма на помали преградувања (во сувозидна техника), што во вид на акрополи биле сместени внатре, во просторот на доцноантичките обидија. Вакви примери има многу: во кастелот "Кула", с. Песочани, Охрид, "Кула", с. Заград и "Миткоросен", с. Белица, Брод; "Кале", с. Браилово, Прилеп; "Девол" с. Дреново и "Тиквеш", с. Ресава, Кавадарци; "Хисар", с. Црешка, Штип, "Градиште", Морозвас, Кочани и др. (сп. Преглед, гл. VII).

Нема сомнение дека почетоците на обновеното рударство паѓале во 11. век. На тоа укажуваат монетите, пронајдени во рудничките тврдини. Најбројни се тн. анонимни фолиси, ковани во временски интервал од Јован Цимиско до Никофор III, а биле во оптек главно во средината на 11. век. Регистрирани се во крепостите кај с. Белица во Порече, с. Песочани во Дебрица, Стенче во Полог, Девол во Раец, Теово во Бабуна, Манастир во Мориово; во Бучин, Граиште (Добрун) и Железнец во Демир Хисар; во Живојно кај Битола; во Просек (Демир Капија); Морозвизд под Плачковица; Луковица во Источно Осогово и др.

Освен од бакар, сега се јавуваат и сребрени пари. Една остава со најмалку 50 такви парчиња, ковани од повеќе царови кон средината на 11. век, е ископана на Давина кај Чучер, Скопје. Еден позлатен семис на Јустинијан II (поч. на 8. век) е најден на акрополата во Коњух, Куманово, а златен триенс на Константин X во Опила, во северно-осоговскиот рударски ревер. Два златни триенса (на Константин IX или X) се најдени во крепоста во Белица, Порече.

Во сите наброени крепости се евидентирани и бројни предмети ископани од железо: врвови од стрели, ножови, алатки за земјоделие и други занаети, потоа различни окови и кламфи за првени предмети, шарки, бројни клинци и др. Во тврдината кај Стрежево (Габалавци), Битола, ископана е цела една остава со различни предмети, новоисковани и скриени под земјата пред да бидат употребени.

Парите од ова време се пронајдени и во крепостите кои не биле директно поврзани со рударството и металургијата: во Водно, Скопје (град Чрчче) – фолис на Василј II; – во Д. Лешница, Тетово (сребреник на Константин X); – во Дебреште кај Прилеп (5 сребреници на Михајло VII); – во Живојно кај Битола (сребреник од исто време). Кај Стровија, Прилеп, крај планинскиот премин и патот Прилеп – Велес, ископана е остава со преку 100 сребреници од периодот 1050–1080 (во Музејот Прилеп).

* * *

Циркулацијата на монетите во 11. век била значителна. Парите се јавуваат како одраз на стопанската благосостојба и на широко спроведената парична размена во нашите краишта. Ова пак стоело во врска со целосната феудализација на балканските земји и фискалната политика која наложила плаќање во пари наместо на дотогашната стокковна размена.

До денес не е составена нумизматичка карта на нашето подрачје со внесени податоци за сите наоди. За наодите кажани погоре користени се податоци од постари стручни извештаи, но и од бројни приватни колекции кои досега никаде не се регистрирани. Бројноста на парите од 11. и 12. век од нашето подрачје е импресивна во однос на претходните векови и претставува голем скок напред, иако исказано во апсолутни бројки вредноста не е особено голема. Всушност, од 8. до 10. век на нашите простори воопшто и немало пари, а трговијата и другите плаќања биле изведувани со стокковна размена.

Парите што повторно се појавуваат во употреба во текот на 11. век, може да ги сместиме во две групи. Сребрените (и неколкуте златни) парчиња, ковани од византиските царови во периодот од околу 1050–1080 г. претставувале капитал на побогатите деловни луѓе кои инвестирале во одделни зделки на ова подрачје. Од друга страна, бакарните фолиси со кои е плаќана стока од помала вредност, претставуваат почетоци на паричниот промет во секојдневниот стопански живот.⁸

8. Целосен преглед на овие наоди не постои. Како обиди во таа насока наведуваме: Б. Алексова 1955, 17-22; иста со А. Керамитчиев 1965 (каталог); – А. Керамитчиев 1968, 199-206; – К. Кепеки 1978, 159-187; – Д. Размоско 1983, 83-108 и 1987, 221-236; – Ј. Кондијанов

V. НАСТАНИТЕ ВО 13. И 14. ВЕК.

1. Истóриски осврћ: распадóй на Империјата и регионалниот кнежевствá. – Лайиниште, Бујариште, Ејирциште и Србиште во Македонија. – Српска експанзија во доцниот 13. и 14. век.

Бакарните скифати како поситни вредности, ковани под Комнините, се јавуваат масовно во 12. век. Во бурните настани на крајот од 12. и почетокот на 13. век биле закопани под земја бројни остави на вакви пари. На пример, оставата во Рамна кај Битола, на Егнацкиот пат, броела околу 10.000 парчиња; во Сопот кај Ресен, покрај истиот пат, повеќе од 5.000. По 1.000 парчиња или дури повеќе, броеле оставите најдени во Гостивар (Г. Баџица) и Лешок во Полозите, во Банско кај Струмица, Селце кај Прилеп, во Кичево и др. Единечни парчиња од вакви монети од 12. век најдени се во низа наши "градови" и на други места, со што се потврдува дека паричниот промет во текот на 12. век целосно ја заменил дотогашната стоковна размена.

* * *

Благодарение на сите овие наоди можеме да составиме една општа слика на укрепените места кои функционирале во тоа време на подрачјето на Република Македонија. 30-ина "градови" се потврдени со наоди од тоа време. Во врска со тоа можеме да го кажеме следното:

– Повеќе од половината од овие места претставувале тврдини покрај рудниците. Тие немале воено-политички туку стопански карактер. И останатите укрепени места имале главно стопански карактер. Тоа се кастроци-гратчиња, потоа неколку поголеми градови и неколку поголеми укрепени села, што egzistirале како стопански средишта на еден регион (жупа). Нивното стратешко значење, доколку го имале, произлегувало од степенот на стопанскиот развìток, односно од капиталот собран во нив.

Вака конципирани, овие укрепени населби со цивилин карактер претставувале голем чекор напред во процесот на нивното урбанизирање. Напредокот е маркантен, ако ги споредиме со "градовите" од времето на Симеон или Самуил, кои имале само воено-стратешка и одбранбена функција.

и В. Иваншевиќ 1994, 85-112. Исто и С. Димитријевиќ 1981 – за бројните српски, венецијански и други монети од 13. и 14. век најдени на подрачјето на Република Македонија.

Династијата на Комнини владеела цел еден век (од 1081–1185 г.) Тоа време било одбележано со внатрешна политичка стабилност, стопански напредок и благосостојба. Династијата на Ангелите што ќе ја наследи претходнава, претставува време на брзо пропаѓање на Империјата. Во 1185 г. Норманите од Јужна Италија продреле низ Македонија до Солун и го освоиле овој втор по големина град во Царството. По смртта на Манојло Комнин, рашкиот голем жупан Стефан Немања целосно се одвоил од византиската централна власт и започнал со освојувањата на граничните ромејски земји. Во 1190 г. го освоил Скопје; потоа двете главни тврдини во Полозите, Лешок (Љеш'ск) и Градец и до темел ги урнал. И двете тврдини не биле обновени повторно.¹ Со тоа Немања планирал да ја отстрани византиската власт од овој регион и да го приклучи кон Србија.

Централната византиска власт била силно разнишана и локалните моќници се одметнуваат од неа. Околу 1094 г. Добромир Хрс (Хриз) создал независно кнежевство во Струмица и по некоја година го проширил на Просек, значајна тврдина на Вардарскиот пат. Сочуван ни е детален опис на борбите околу Просек, кога Ромеите во 1199 г. без успех се обидуваат да го вратат под своја власт.

Византија ќе се обиде уште некое време да ја одржи својата власт во овие краишта. Во 1204 г. Крстоносците (Латините) го освоиле Цариград и

1. Историските настани од 13. и 14. век во нашите краишта добро се документирани и многукратно коментирани во нашата и странска литература. Во нив, главно, нема спорни прашања. Нашиот кус осврт е извлечен од трудовите приведени во претходните поглавја (иа К. Јиречек, С. Антолак, Б. Панов, од корпусот Визант. извори књ. III, IV и др.), така што нема потреба тука да цитираме извори за секој од настаните а кои се наведени бројни.

големата Империја се распаднала во повеќе делови. Во нејзините балкански теми ќе израснат новите држави на Бугарите, Србите и Епирците. Во Јужна (Егејска) Македонија Латините ќе оформат одделно Латинско (Солунско) кнежевство. Новите властодршци наизменично ќе се борат околу власта во нашите краишта.

Овие борби ќе го исполнат најголемиот дел од 13. век. Јадрото на Византија, Мала Азија со новата локална престолнина Никеја (тн. Никејско Царство) се обидува да ги поврати и обедини изгубените делови на поранешната Империја; во неколку обиди успеала да ги освои и нашите краишта. Историјата на нашите краишта во 13. век, пред сè, е историјат на освојувања и преземања на нашите поважни градови и тврдини. Немаме намера тука да ги проследиме сите борби околу нив. Меѓутоа овие настани се најтесно поврзани со нашата тема и за да можат читателите поцелосно да го разберат значењето на нашите крепости во ова време, ќе ја проследиме хронологијата на поважните настани околу неколку наши главни упоришта.

Просек одиграл централна улога во раниот 13. век. Во 1201 г. Византија успеала да го поврати. Во 1202 г. го освоиле Бугарите. Новиот управник на Просек, Ч'смен, во 1205 г. тргнал дури до Солун и го освоил неговото предградие. По смртта на Калојан (1207 г.) од Бугарија доаѓа во Просек еден одметник од дворот, по име Стрез, и тука формира престолнина на независно Вардарско кнежевство. Набргу ги освојува Прилеп и Пелагонија на запад, потоа Велес и веројатно Скопје и Полозите на север. Србите кои му помогнале да се зацврсти како самостоен владетел, во 1215 г. помогнале да биде отруен.

Просек и натаму игра важна улога. По смртта на Стрез, Латините од Солун го освоиле Просек. Во 1216/17 г. епирскиот деспот Теодор Ангел ги освоил Пелагонија и Прилеп. Просек, Велес и Скопје. По битката кај Клокотница во 1230 г. Јован Асен II од Бугарија ја проширил својата власт над сите спомнати градови. Во 1241 г. Епирците владеат со Пелагонија и Прилеп. Во 1246 г. Јован Ватац од Никеја ги освоил Просек, Велес и Скопје, а Прилеп во 1254 г. Таму некое време ќе престојува како царски намесник, познатиот писател Георги Акрополит. Во меѓувреме Михаил Асен II од Бугарија ги презема Скопје и Велес, а веќе во 1256 г. новиот никејски цар Теодор II Ласкарис нив ги става под својата власт. Во 1258 г. Епирците на измама го земаат Прилеп, а Урош I српски, Скопје. Во следната година и двата града ѝ се вратени на Никеја, односно на обновената Византиска империја.

Господарите и натаму се менувале. Во 1265 г. Константин Тих од Бугарија го освоил Скопје, во 1270 г. тоа е под Византија, а во 1282 г. кралот

Милутин го приклучува Скопје кон српската држава, во чии рамки ќе остане до доаѓањето на Турците во 1392 г.

Останатите тврдини ќе останат под Византија уште некое време. Од нив овие краишта ќе ги преземат Србите: Велес, Чрепче, Просек и Штип, како и рудничките крепости Бучин, Добрун, Железнец и Каваларнон во 1328 или 1330 г., а Прилеп, Битола, Чемрен и Охрид во 1334 г. Западно-македонските региони Полог, Кичево и Порече биле приклучени кон Србија уште под Милутин, помеѓу 1282 и 1295 г.

V. 2. Градови во Македонија од 12. до 14. век: Распееж и проспирно планирање

Обновената византиска власт во нашите краишта во 11. и 12. век благотворно се одразила врз развивањето на градовите кои ќе ја достигнат кулминацијата во 14. век. Некои од нашите градови се археолошки ископувани, а другите овозможуваат увид во овие прашања благодарение на добро запазените површински остатоци кои и денес се гледаат на теренот. Тие остатоци како и исотријатот на секој град одделно, ги прикажувам исцрпно во Прегледот (гл. VII). На ова место ќе се осврнам на просторниот распоред во нашите најзначајни и најдобро запазени градови, од што ќе се обидеме да извлечеме извесни општи заклучоци за урбанизацијата кај нас во зрелиот и дозен среден век.

На денешниот степен на (не)истраженоста на нашите градови познати ни се одвај нивните периметри, со понекој градежен детал внатре во нив. Единствено старите чаршии сочувани во Скопје и во некои други места, од турско време, ни дозволуваат да ја замислиме инфраструктурата и од предтурскиот период. Охридската Варош најмногу ни помага во тој поглед. Овие визии не ги отфрламе, меѓутоа тука сакаме конкретно да видиме може ли од овие елементи што се наместа сочувани, да извлечеме конкретни заклучоци. Како изгледале нашите градови во тие векови, какво било нивното просторно планирање, каква функција имале и кој престојувал во нив?

Градовите што ги спомнавме во врска со настаните од 11. до 14. век претставувале главни упоришта на власта во овие краишта. Кастроните имале примарна улога како за Византија така и за сите оние што сакале да владеат со овие земји: за Норманите и Латините, Епирците, Бугарите и за Србите. Поради тоа во текот на 11., 12. и 13. век нашите градови имаат сè уште, доминантно воен карактер. Тие се, пред сè, големи тврдини со воени

гарнизони во нив, а дури во доцниот 13. и 14. век се здобиваат со карактер на цивилизни градови со пазариште (трг), занаетчиски квартали и др.

Како примери на ваквото тврдење нека послужат *Сирумица* и *Просек*, во кои кон крајот на 12. век Добромир Хрс сместил 500 војници и со нив успешно ги бранел двата кастрони, дури и од нападите на самиот цар. И помалиот кастрон Велес, во еден миг имал посада од 500 војници (Бугари) кои му се предале на византискиот цар во 1255 г. во размена за личната слобода.² Известувачот за овој настан, Теодор Акрополит, вели дека во исто време Прилеп бил бранет од само 40 војници.

Кастронот *Пелагионија-Бишпола* во 11. и 12. век послужил во низа околности како база на византиската војска пред нејзините походи против Норманите, Србите и Унгарците. Тука повеќе пати престојувале и самите цареви.³

Пишаните извори, а и археолошките остатоци на теренот, укажуваат на тоа дека воената посада била сместена внатре во укрепениот простор. Така, кога Охриданиите во зимата 1082/83 го повикале Боемунд Тарентски, тие му го предале не самиот град, туку населбата (емпорион, варош). Но, Норманите брзале понатаму и немале време да го освојуваат градот (крепост) на врвот од ридот (Горни Сарај), бранет од византиската посада сместена во него.⁴

Во *Просек* војската била сместена во големата тврдина Кале-Стрезов Град (с. Чelopeц). Неа ја препознаваме по описот на борбата за неа во 1199 г. Нејзиниот северен крај, меѓу првиот градски ѕид и предѕидот (Швингер) очигледно бил ненаселен и служел за маневарски цели. Долниот Град сместен на пространата западна падина, на долу до Человечка Река, можел да ја собере сета стока од која практично се издржувала посадата. Горниот Град, поделен со внатрешните ѕидови на две станбени површини и на две акрополи врз нив, пружал можност за сместување на многу повеќе бранители отколку што ги имал Хрс. Тоа е најголемата крепост од тоа време на просторот на денешна Република Македонија.

Цивилната населба (варош Просек) била сместена одделно од крепост, на другата страна на Человечкиот Процеп, длабок 220 м.! Овој природно бранет врв (Марков Град, с. Корешница) голем 14 ха, претставува за нас најбогат средновековен археолошки локалитет што го имаме. Изобилетио на површинските наоди зборува за многу интензивен живот во него од 11. до 14. век, со голема занаетчиска дејност, пред сè во металургијата (добивање и

обработка на железо и бакар). Конфигурацијата на теренот обусловила куќите и улиците да се оформат амфитеатрално околу акрополата што стоела на југоисточниот крај, а со пад кон запад и северозапад. Разголените темели зборуваат дека тоа биле главно мали куќи со 2-4 простории, ретко со повеќе.

Две помали крепости северно од населбата (Кула на Јуручки Камен) и преку Вардар (Кула на Постралец) го надополнувале овој најсилно укрепен пункт на Средниот Балкан. Археолошки се ископувани и три некрополи со гробишни цркви од двете страни на Вардар. Просек бил престолнина на Вардарското кнежевство од крајот на 12. до средината на 13. век, кое на мигови достигало големина колку половината од денешната Република Македонија. Обемот на целиот укрепен комплекс на Просек и цврстината на неговата фортификација го издвојуваат далеку пред сите други наши кастроани. Овој заборавен гигант и денес одвај да ѝ е познат на стручната јавност.

Во *Скопје* археолошки е истражуван само Горниот Град и тоа недоволно. Во северозападниот агол откопан е дел од репрезентативна сала од голема градба, можеби од резиденцијата на српските владетели од 14. век. Кружната северисточна кула служела како стан на командантот на гарнизонот (кефалија кулски). Покрај јужниот градски ѕид се откопани дрвени куќи, збиени густо една до друга и допрени до обѕидието; датирани се во 12. и 13. век. Тоа се, несомно, војнички бараки, идентични на оние што ги откопавме во тврдината на Водно, на просторот зад челната кула. Тие имале дрвени ѕидови и покриви, а подовите биле од набиена земја. Во нив најдовме многу отпадоци од секојдневниот живот, фрлени и набиени во под. Просторот долж северисточниот ѕид во ова време не бил целосно изграден.

Во повелбата од 1300 г. и во подоцнежните документи спомнати се најмалку три цркви и повеќе куќи ("полати") во скопскиот Горен Град и најмалку десет цркви во Долниот Град и подградието. Урбаниот план на Долниот Град (варош) може да го насетиме во планот од турско време, запазен до денес. Тоа се уличките повлечени од Мустафа-Паша-џамијата на север до Св.Спас на југ, со главната улица која несомнено се совпаѓала со денешната улица Маршал Тито (Македонија). Оваа улица избивала на претпоставената Јужна Порта што стоела под турската Топ-кула. Зачетоците на неукрепеното поградие (трг, пазар) може да ги насреме во денешната Турска чаршија - нејзиниот западен крај, можеби до Серва на исток. Големата промена од военото во цивилен карактер градот ја доживеал на крајот од 13. и во 14. век.

Делот Варош во *Охрид* пружа големи можности да ја замислиме

2. Искрпен преглед кај М. Бошкоски 1989, 83-88, 92-93.

3. Визант. извори III, 1966, 380, 381 (Ана Комнина II, и.20-21, 23)..

4. Визант. извори III, 1966, 381.

урбаната шема на градот во 14. век, а можеби и порано. Како главни репери за ова несомнено служат десетте средновековни цркви, со улиците кои покрај нив останале неизменети. Натому, тука се и трите порти од исто време (предтурско). Горна порта се уште ја има својата првобитна функција: Долна порта била запазена до наше време. Чедната порта на источниот ѕид, откопана пред три децении, била засидана во турско време, а името ѝ се сочувало во името на црквата, вградена во нејзината северна кула. Поради релјефот на почвата – и тогашната урбана концепција – улиците се мошне тесни а влечени по изохипсите, и напречно на нив. И старата скопска чаршија е таква.

Средновековното обѕидие на Охрид опфаќа многу поголем простор –од преку 30 ха– расположен на двете ритчиња. Меѓутоа, одвај половина од просторот бил населен. Тоа се источното ритче од Дебој на север до езерскиот брег на југ и широката преседлина меѓу ритчињата, Варош, од Горната порта на север до брегот на југ. Западното ритче не било населено: тој простор, од Уч Кале и Лабино на север, до брегот на југ, служел за збег за околното население и овозможувал големи маневарски можности при евентуалната опсада. Обѕидието е од 14. век, како и крепоста Горни Сарај што е запазена до денес.

Градот *Собри* кај Ораше, североисточно од Тетово, претставува извонреден пример на просторно планирање на помали градови. Израснал во 13. и 14. век по уривањето на дотогашните Полошки средишта Градец и Лешок (во 1190 г.). Собри е изградено врз доцноантичките остатоци со доградување на големи нови делови кои го поместуваат меѓу нашите најубави средновековни фортификации. Благодарение на тоа што Турците не го урнале, а во текот на 15. век бил напуштен, градот Собри успеал да преживее во многу добра состојба до нашето време.

Горниот Град има масивно северно и јужно чело сочувано речиси во првобитната висина. Тоа се масивни кули – бастиони вклопени во штит–куртини, со сложени премини низ нив, со предѕидови и ровови пред овие. Една широка улица водеа од север кон југ, а десно и лево од неа биле разместени 10–12 големи куќи со иста ориентација. Куќите се со цврста малтерна ѕидарија и имале по 4–6 простории.

Истиот правилен распоред се гледа и кај 10–ина куќи во северното подградие, кое имало одделно обѕидие. Западното подградие се развило исто така на однапред планиран простор, а обѕидието му се надворзувало на Горниот Град. Во него имало место за 30–ина куќи. Како последен дел од оваа урбана агломерација се појавило неукрепено предградие северно од укрепениот комплекс. Тоа се протегало слободно долж тесниот срт, со една

црква на северниот крај.

Градот *Велес* претставувал помал кастрон со силна акропола и со простор за сместување на посадата. Колку место имало во тој простор за цивили, не знаеме. Подградието што можело да се смести на североисточната падина, стеснето помеѓу обѕидието и реката Вардар, било ососем мало. Во 14. век тука биле изградени три цркви. По српските освојувања (во 1330 г.) и поместувањето на границата далеку на југ, Велес го изгубил дотогашното стратешко значење и воената посада. Во укрепениот простор тогаш несомнено се населиле цивилите и Велес продолжил да живурка како гратче во обѕидието, сè до доаѓањето на Турците.

Во *Прилеп* три децении археолошки се ископува неукрепеното подградие Варош, во северозападниот дел на денешното село Варош. Истражени се 7 цркви (од 13. и главно од 14. век), согледани се контурите на тргот со занаетчиските работилници и откопани се делови од неколку стабени објекти ("дворци"). Сето ова може да се датира во 14. век, со скромни постари почетоци.

На ридот Маркови Кули откопана е (освен обѕидието) една стражарска куќа крај северната порта и неколку градби со нејасна намена во рамките на акрополата Чардак. На Чардак несомнено стоел дворот на Волкашин и Марко, но тоа со ништо не е потврдено. Во седлото под Чардакот, на широкиот простор опфатен со обѕидието во 14. век, можеле да се сместат како воената посада така и сета цивилна послуга на Дворот, управните служби и др. По Маричката битка кога турските акинџиски провали зачестеле и во овој крај, биле укрепени и пониските тераси на јужната и западната страна под кастронот, за во нив да се засолнуваат жителите од Варош и од околината.

Кастронот *Старуница* ("Цареви Кули") овозможува преку археолошките остатоци да ја согледаме урбаната структура. Просторно бил поделен во два дела. Помалку западен дел, издолжен на тесниот врв и опфатен со внатрешен ѕид и со 4 кули, ја претставува акрополата резервирана за воениот гарнизон. Пространата падина што се протега јужно, југоисточно, источно и североисточно од акрополата, била опфатена со надворешниот градски ѕид и се користела како станбен простор. Силна ерозија што уништила дел од јужната падина овозможува и без ископувања да настреме во она што тука постоело во средновековието. Бројни темели од помали градби за живеење и работилници (камен, со и без малтер) извираат тука и таму од урвата, а маса од градежен шут, огнишна и трпезна керамика, ситни железни предмети, бакарни монети од 11. до 14. век и др. слечени се до подножјето. Бидејќи овој простор е голем, претпоставуваме дека тука стоеле

не само воени туку и цивилни градби.

Во северното подножје на ридот Цареви Кули, на една висока тераса што се протега од денешниот Ловечки дом до Старата Чаршија, се развило неукрепено подградие. Археолошките сондирања во последните години потврдија на тој простор остатоци од една црква (14. век) како и од други градби од крајот на средновековието. Турската чаршија што тука се над-слоила врз постарите остатоци, веруваме дека во главните црти го повтору-ва планот на доцносредновековното подградие.

V. 2. 2. Население во градовите.

Воените посади и нивните команди во нашите крепости и градови биле поставувани од нивните властодршци, а се менувале во согласност со историските промени и преземања на овие градови еден од друг. Воените посади доаѓале по наредба од Солун, Никеја или Цариград, од Никопол, Велико Трново или Рас и пак си заминувале по губењето на овие краишта.

Поинаков е случајот со цивилното население во подградијата односно таму каде што ги имало. Во етнички поглед населението било хетерогено. Тоа најјасно се гледа од црковните и од другите документи од крајот на 13. и 14. век, каде што покрај имотите се наброени и имињата на нивните сопственици а честопати се наведува и етничката припадност.

Не навлегувајќи подлабоко во овие сложени политички и класно-социјални прашања, можеме да го забележиме следното. Градското население – трговците и занаетчиите, слободните ситни земјопоседници и други не им пружале голем отпор на постојано новите освојувачи. Тие биле свесни дека данокот и другите давачки морале некому да му ги плаќаат, а кој ќе биде тоа решавала воената сила или итрината на освојувачите. Ова подрачје лежело помеѓу неколку посилни политички центри, кои наизменично го присвоју-вале нашиот регион за себе. Само така можеме да го објасниме фактот што нашите градови толку пати преминале од едни раце во други, без да бидат уништени. Цивилното население не страдало многу и главно не ги напушта-ло градовите и во археолошка смисла може да се следи континуитетот на живеењето во овие места низ вековите.

Покрај војската во градовите се населувале трговците и занаетчиите, бидејќи имале заемна полза едните од другите. Сиот воен плен го откупувале трговците; кај нив и кај занаетчиите, војниците ја трошеле својата плата. Занаетчиите и трговците им биле потребни за најразлични услуги од задо-волувањето на секодневните потреби во исхраната до одржувањето на нив-ната облека и воената опрема, поправката и обновата на оружјето, орга-

низирањето на различни забави и друго.

Во кастроните живееле и локалните феудалци со своите семејства и бројна послуга. Меѓу нив доминантно место имале пронијарите, офицери кои од државата добивале земја (феуд) во наследство како надомест за нив-ната воена служба. Од документите од тоа време дознаваме дека тие имале имоти главно во пограничните региони како што се Полозите и Скопско, како и во Пелагонија и други места. Во доцниот 13. век кога Србите трајно ја истиснале Византија од Скопје и Жеглигово, од Полозите, Порече, од "Дебарските и Кичевските земји", имотите на пронијарите – Грци им биле давани на новите пронијари – Срби како и на српската црква.

Епископите и нивните помошници, потоа обичните свештеници со хиерархиски чинови – протопопови, попови, факони, подфакони и "чатци" – со нивните семејства и со слугите претставувале забележителна категорија градски жители која со време многу се зголемила. Сите тие живееле главно во градовите и гратчињата – епархиските и еноариските средишта во кои биле концентрирани речиси сите цркви до 14. век (освен манастирите).

Тргувајќи од писмата на Теофилакт, архиепископот Охридски од почетокот на 12. век гледаме како јакнее црквата како феудална сила во судирот со пронијарите и слободните селани. Преку бројни подарувања на нови имоти од страна на владетелите и локалните феудалци во текот на 12. и 13., а особено во 14. век црквата станала најмоќниот земјопоседник во државата со илјадници зависни луѓе под своја јурисдикција. Повелбите од 13. и 14. век пружаат многу примери за јакнењето на црквата и нејзиното издво-јување од државната власт.

Како следна категорија жители во нашите градови треба да ги наведеме градските и државните функционери, забележани во низа доку-менти од доцниот 13. и 14. век како "владалци". Од нив, воени функции во градовите имале: кефалија градски (Скопје имало и кефалија кулски, заповедник на Горниот Град); стратори (офицери); комис (заповедник); "страж граду". Од управните функции забележани се: севаст градски (виш администратор); вистјар (финансов управник); прахтор (собирач на даноци); изгончија (курир); судија "велики", "мали" и "жупски"; казнец (геометар) и писец (надзорник на катастарот); кнез жупски.

Меѓу градските занаетчи се спомнуваат златари, ковачи, оружари, макелари (месари), гребенари, свирци, дремохари, апоклисари, винари. Од прислужниците на високи господа: коњух, волобер, ферекар (соколар), псар, коморник, пехарник и др.⁵

⁵ Ст. Новаковиќ 1912,704 и н. – овие функции и звања ги повторува во поново време и Т. Томоски 1975, 70, 71.

* * *

Во рамките на српската државна управа која била строго централизирана, градовите уживале извесни самоуправни права и привилегии во рамките на трговијата и на даночната политика. Во Душановиот законик еден дел им бил посветен ним; тоа е "Законот градски". Во членот 137 читаат дека сите градови имале хрисовули – царски укази со кои им се гарантираат определени права и обврски кон државата. И новоосвоените византиски градови добиле од Душан хрисовули и простагми (Чл.124), со кои нивниот статус се доближувал до статусот на "српските" градови, т.е. на оние кои од порано биле под српска власт.

V. 3. Руднички и други тврдини.

Рударството што Византија го оживеала во 11. и 12. век, доживеало нов подем под Србите. Низа топоними во нашите краишта врзани се за нив од тоа време, а во врска со отворањето нови рудници. Тие, пред сè, ја експлоатирале железната руда. На 9 км јужно од Гостивар лежи селото Србиново, покрај кое во 13.-14. век била флотрирана, пржена и топена железната руда; над тие постројки била изградена рудничка тврдина (лок. "Кале – Свезда", "град Трново"; сп. Преглед). 16 км југоисточно оттука лежи с. Србица (Арангел), исто така рудничка тврдина.

Со дејноста на српските рудари од ова време во Порече можат да се поврзаат местата Косово, Звечан, Ковач, Девич, веројатно и Самоков и Требоље. Покрај нив лежат остатоци од доцносредновековни руднички тврдини. Тука насекаде се пронаоѓани и српски (и венецијански) монети од тоа време.

Рудоносниот ревер Демир Хисар (Железно) и Дебрица, Византија ги држела до 1230 г. и во последните борби околу нив (1228–1230) грчевито настојувала да ги задржи за себе. Тука стоеле рудничките тврдини Бучин, Добрун, Железнец (Сидерокастрон), Габаларион, Дебрица.

Во регионот на Осогово била вадена главно железна, но и оловно-сребрена руда. Поради сложената технологија среброт главно го ваделе Сасите. Српските владетели ги повикале овие прочуени германски рудари, веројатно од Чешка и Ердел, и им дозволиле да истражуваат рудни лежишта, да отвораат рудници и да ја преработуваат сребрената руда до финалните

производи, со низа привилегии. Во денешната Србија главни ревири биле оние на Рудник и Копаник – Ново Брдо, а во Македонија Осогово.⁶ Кај Грзилевци е вадено и злато, па оттаму и името на рударскиот центар во 14. век. Злетово. Низа топоними укажуваат на присутноста на Сасите во тој крај (Саса, Шлегово, Шталковица, Штона, Халден и др.). Од осоговското сребро деспотот Оливер ковал и пари со своето име. Многуге наоди на српски и венецијански сребрени монети од 14. век на тој простор ја потврдуваат порано кажаната констатција.

Вакви монети од тоа време најдени се и во рудничките тврдини Чемрен и Живојно во Битолскиот крај, во Просек на Вардар, Шопур кај Радовиш, Чрешче на долна Брегалница и тн.

Најголемиот број на доцноантички тврдини на нашите простори можат да се поврзаат со рударството. Тврдините кои имале некоја друга функција во претходните векови, сега како да замреле. Со српските освојувања од 1282–1330 г. границата била поместена далеку на југ и кон југоисток, така што пограничните тврдини биле напуштени. Некои од поранешните крајпатни или регионални стражи веројатно биле користени и во српската држава. Тие веќе не биле потребни за набљудување на движењето на непријателските војски, како и за организирање заседи. Меѓутоа секогаш постоеле незадоволници – бунтовници или ајдуци кои ги пречекувале трговците и патниците на планинските премини или теснини, ги ограбувале а и убивале. За ова зборуваат повеќе документи во венецијанските и дубровничките архиви, за страдањата на нивните трговци низ овие краишта.

Од она што е забележано во документите, знаеме дека овие тврдини го изгубиле значењето што порано го имале. По неколку стражари во нив, ангажирани по пат на принудна обврска (ангарија) да стражарат на смена, не оставиле речиси никакви материјални траги од тоа време во нив.

V. 4. Укрепени манастири и збегови.

Големиот број манастири во доцниот среден век станале богати феудални стопанства, со големи земјишни имоти, броен добиток и со илјадници зависни луѓе под нивна јурисдикција. Манастирите на света Гора (Атос) на Халкидик биле најбогатите во овој дел на Балканот. Поради материјалните богатства натрупани во нив, тие привлекувале ограбувачи и поради тоа биле принудени да се заштитат со високи ѕидишта и со некоја кула.

6. К. Јиречек 1978, II, 173-176 (гл.IX).

Вакви укрепени манастири има неколку на подрачјето на Република Македонија. Тие не се истражувани и стручната јавност до неодамна не им обрнуваше внимание.⁷ Имаат силни ѕидови како и другите укрепени места, а безезите на ѕидаријата ги датираат во доцниот 14. век. Тоа е времето по Маричката битка (1371 г.) кога турските акинџиски одреди продирале во нашите краишта, ограбувајќи и пустошејќи сè пред себе. Дури откако била воспоставена регуларна управа во овој регион, заведен е ред.

Манастирите за кои зборуваме лежат на високи и природно бранети места, а силните ѕидишта ги претвориле во вистински крепости. Такви се Зрзе и Трескавец кај Прилеп, делумно и Св. Архангели во Варош и Св. Наум на Охридското Езеро; потоа Матка кај Скопје. Сите не се евидентирани. Покрај црквата, со обѕидието се опфатени и повеќе помошни објекти – коначите за калуѓерите и за слугите, магацините и визбите за продукти, стаите за добиток и др. Во пространiot двор може да се засолнат бројни бегалци во кризните ситуации.

Големи збегови за селското население биле градени и на други места. Не се евидентирани сите, пред сè поради сиромаштијата на археолошкиот материјал во нив, а тоа бара подолготрајно истражување. На Марковите Кули во Прилеп најдолната тераса била укрепена како збег во доцниот 14. век. На тој простор, голем околу 4 ха, нема ѕврсти градби. Обѕидието е слабо и широко просечно 1 м, максимално се потпира на големи карпи. Збегот кај Прилепец, 6 км јужно од Прилеп бил голем дури 7 ха и покажува исти карактеристики како и претходниот пример. Збегот над Злетово имал обѕидие без малтер, а такви биле и многу други. Збеговите биле користени само од време навреме, во случаи на непосредна опасност.

У. 5. Прашањето на Феодалните замоци.

Западноевропските држави во одминатиот и доцен среден век, со класичен феудален поредок, биле исцепкани во голем број помали и сосем мали управни територии во кои централната кралска власт одвај да допира. Регионалните и локалните господари живееле во своите силно укрепени станишта – замоци, опкружени со слугите и стражата и таму тие биле речиси недопирливи.

По распадот на царството на Душан, подрачјето на денешна Република Македонија било поделено во помали делови. Во источната

7. В. Лилчиќ 1983, 285-298.

половина владеел деспотот Оливер, а по него Константин Деанов. Со западната половина завладеал кралот Волкашин со брат му Углеша. По некоја година Волк Бранков ги истиснал од Скопје и тие за нова престолнина го одбрале Прилеп. По Маричката битка ги наследил Марко, од кого што веднаш се одметнал Андреа Гропа и се утврдил во Охрид. Тој дури го презел Костур од Марко. Турското освојување го спречило натамошното цепкање на земјата.

Деспотот Оливер изградил во Штип величествена крепост, а истата можеби ја довршил Константин Деанов. Штипскиот Исар не е кастрон за сместување на поголем државен воен одред. Според она што денес го гледаме на теренот тоа е еден голем феудален замок, граден по примерот на европските бургови од тоа време.⁸ На највисоката позиција стоел дворецот со станиби и репрезентативни градби и со главната кула (донжон) на јужниот крај. Околу него се протегал цвингер, во кој можела да се смести бројна стража, слугите, коњушниците, магацините со продукти и др. Делот за цивилите, варош (подградие, амборија) се простирал во подножјето на замокот, под неговата контрола не целосно одвоен од него.

Тврдината Горни Сарај (Уч Кале) во Охрид е исто така замок. Подигањето е на местото на урнатини византиски кастрон и ги следи контурите на неговото обѕидие но за 6-10 м повлечен навнатре, а проширен на североисточниот агол. Со силен внатрешен ѕид поделен е на два дела. Јужниот, повисокиот дел има полукружна форма, има димензии 100 x 55 м, а ѕидот му е зајакнат со 8 кули. Главната (јужна) порта со репрезентативна форма ја дава монументалност на целата тврдина. Станбените и репрезентативните градби биле поставени во задниот дел на просторот (вои дофатот на проектите на непријателот) и потпрени на внатрешниот ѕид; овој има енорма ширина од 2,85 м.

Северниот дел на тврдината, поставен на почва која косо, дури стрмо паѓа кон север, служел несомнено за сместување на помошни објекти – амбари, работилници, коњушници, станови за слугите и стражата. Иمال влезови во северозападниот агол и на источниот ѕид. Тука се гледаат и остатоци од постари ѕидови, на византискиот кастрон.

И кралскиот град Прилеп бил всушност голем феудален замок. Цивилниот дел (варош) останал низ сите векови (до денес) во подножјето на ридот. За жителите на варошот бил изграден само голем збег на подолната тераса на ридот, под ѕидините на кралскиот "град". А во "градот", по 3

8. W. Hotz 1975, 26, 27, Z 21 /Ortenburg/; 38, 39, Z 34 /Eltz/; 101, 102, Z 62 /Trifels/, сите во Рајнска област; 205, 206, Z 119 /Rapottstein/; 207, 208, Z 120 /Churburg во Австрија/ – со иста основна концепција на планот.

децени интензивно ископување се откриени само една стражарска куќа до северната порта како и неколку скромни цврсти градби на акрополата Чардак.

На Чардак несомнено стоел кралскиот дворец, а во пространiot "град" под него – во седлото меѓу карпите опколено со ѕидови – можеле да се сместат бараките за стражата (гардата) и за слугите, магацините, коњушниците и др. Тука немало граѓански куќи во класична смисла на зборот. Тоа всушност и не бил град.

Во најново време и во соседна Бугарија за прв пат е поставено прашањето, дали таму имало замоци?⁹ Во доцниот среден век Бугарија била исто така распарчена на низа феудални имоти. Логично е таму да се очекуваат укрепени феудални засолништа. Бугарските учени помислуваат дека уште во 11.–13. век таму се појавиле првите замоци но само како архитектурен тип во некое укрепено градско јадро. Во 14. век замоците се јавуваат таму како самостојни градежни комплекси или како делови на градски организации, но сега веќе како основни политички, административни и духовни центри.

Оваа проблематика кај нас сè уште не е допрена.

V. 6. Најмошнеата судбина на градовите во турската окупација (осарп)

Во Воведот (гл. I) како временска рамка на темата ја определивме турската окупација на нашите краишта, значи крајот на 14. век. Турскиот период по многу нешта е специфичен и се издвојува од претходните векови, иако 15. и 16. век кај нас се уште среден век. На ова место сакаме само да се надоврзиме на извонредните студии на А. Стојановски,¹⁰ чии што забелешки и заклучоци ги прифаќаме во целост. Некои од нив ќе ги повториме во следните редови.

Турското освојување на Македонија предизвикало во почетокот извесни пустошења и ограбувања на некои наши градови и региони. Разбирливо е дека тие предизвикале и извесен застој во стопанскиот живот и во културниот развој на градовите. Но, турската државна управа брзо ги надминала почетните слабости и градовите продолжиле со натамошниот

9. И. Дџамбов 1992, 10–19.

14. Пред сè книгата на А. Стојановски "Градови во Македонија од крајот на 10. до 17. век, демографски проучувања", Скопје 1971, 1–176. Неговите други студии по одделни прашања, со сето уважување, тука не ги цитирам.

живот. Во границите на огромната Империја се раздвижил слободниот проток на стоки и на искуства. Новите занаетчи и трговци од турско и еврејско, ерменско, циганско и друго потекло, постално се доселувале во речиси сите градови во Македонија, развивајќи одделни стопански дејности таму каде што постоеле услови за тоа. На тој начин постојните градови во Македонија во 15., 16. и 17. век се зголемиле по обем. Покрај нив се појавила цела низа нови градчиња кои порано не постоеле.¹¹

Од друга страна потребата од бројни мали тврдини разместени во внатрешноста на Империјата исчезнала. Така тие замреле и кај нас. Некои од нашите средновековни градови исто така запустеле. Причината за тоа не треба да се бара во турското насилство. Јасно е дека оние градови и крепости кои лежеле на главните линии на навлегување на Турците и на кои пружале вооружен отпор, биле ограбувани и уривани. Таков е случајот, на пример, со Битола и Скопје. Но, и двата града брзо биле обновени и доживеале уште поголем подем од порано.

Причината за запустувањето на некои наши средновековни градчиња лежела главно во изменетиот стопански систем во турската империја како целина. Постојаниот феудален систем бил насилно заменет со турскиот феудален систем кој имал поинакви особености. Црквата ги изгубила своите имоти а манастирите набргу опустеле. Исто така и феудалните замоци. Кон нив се придружиле и рударските градчиња Чрешче на Брегалница, Модриче и Девиц во Порече, Добрун, Железнец, Бучин и Габаларион во Железнец, Дебрица кај Охрид, Собри и Стенче кај Тетово, Чамрен во Морново и др.

Во големата турска држава биле форсирани побогати и поголеми рударски центри и во конкуренција со нив нашите градчиња со поскупо рудин лежишта не можеле да опстанат. Во некои од нив Турците поставиле како поддршка мали воени гарнизони или на друг начин се труделе да го поддржат нивното живеење. Сепак, по еден век, или за покусо време, и тие опустеле – како Трново кај Гостивар, Собри кај Тетово, Железнец во Демир Хисар, Просек – Демир Капи.

Некои други изменети стопански односи придонеле да замрат и другите регионални средишта, а некаде во нивната околина да израсне ново средиште. Така, наместо Славиште израснала Крива Паланка. Наместо Злетово – Кратово. Наместо Луково, Жеглигово и Козјак ќе израсне Куманово. Наместо Тиквеш – Кавадар. Животот на градовите има, исто така свои законитости. Градовите се раѓаат и умираат како и луѓето што ги создале.

11. Истиот, и.д. 30, 33 и н., 117 и н., 133–138.

VI. МАТЕРИЈАЛНИ ОСТАТОЦИ ОД СРЕДНИОТ ВЕК

1. Раносредновековни фортификации:

А. Освојување на доцноантички крепости; Б. Ојкови и бедеми во северните земји; аулиите како притобујарски сивејски традиции.

А. На многу места спомнавме дека во периодот на раното средновековие (7.–10. век) кај нас, без исклучок, биле користени доцноантичките крепости. Меѓу нив најсилни и најдобро запазени биле оние од 6. век. При повторното користење на некоја од овие тврдини, тие требале главно да се расчистат од шут и од дивата вегетација и да им се обноват дрвените порти. Оштетените места на обзидот (пробиените места – бреши) можеле со едноставна техника на сувозид во кусо време и со минимален труд да бидат закрпени. Покрај прирачниот материјал – паднатите камења од ѕидовите – на тие места веројатно била употребувана и дрвена арматура.

Како пример на вакво брзо обновување нека ни послужи тврдината Василида што ја спомнавме и порано. Царот Василиј II во 1015 г. по освојувањето на Охрид тргнал преку висока планина (Исток–Петринска) кон Преспа; за да го осигури тој пат, на него "подигнал" тврдина и ѝ го дал своето име. Ако го следиме натамошниот итнерар на царот и календарот на следните настани, ќе видиме дека за "подигањето" на Василида имал на располагање само неколку дена. А за да изгради од темел една крепост каква што е онаа кај Евла или Петрино на спомнатиот планински премин, би му биле потребни 6 – 8 месеци.

Ова ќе го поткрепиме со конкретни показатели, на примерот на тврдината кај Евла. Обзидието ѝ е долго 660 м, широко 1,7 м, а било високо веројатно 7 – 8 м. Толкава ѕидарија содржела најмалку 9.000 м³ камен и малтер. За ова количество се потребни најмалку 120–150 тони (негасена) вар. Доколку при градењето на оваа тврдина биле ангажирани 20 мајстори со помошници и неколку пати повеќе неплатена работна рака, за да се подготви

варовникот и за да се испече варта, да се довлече градежниот камен, да се ископаат темелите и да се изида целото обзидие, според денешните норми би им биле потребни 6 – 8 месеци напорна работа.

Одговорот е јасен. Наместо да сида нова тврдина од темели, Василиј само поправил една од добро запазените антички тврдини. Се надевам дека читателот нема да ми замери на ваков екскурс во тогашните градежни зафати. Верувам дека на тој начин секој ќе може сам да ги провери податоците и да дојде до соодветен заклучок.

Независно од случајот на Василида, веќе спомнавме дека на околу 70 доцноантички тврдини евидентираме средновековни движни наоди, но не и средновековни ѕидарски интервенции. Ова е главниот доказ дека тврдините се наоѓале во добра состојба и дека со помали крпења биле оспособувани за новите потреби. При тоа пломбите со кои биле затворени брешите несомнено биле изведени без малтер; од тие причини истите бргу се распаднале и не оставиле траги до денес.

Цврстото ѕидане со употреба на вар секогаш било скапо. Вакви примери од средниот век што останале запазени до денес се многу ретки и предизвикуваат љубопитство, но и сомневање. Ова се должи, како на скромните финансиски можности од тоа време така и на слабото квалитет на материјалот. По правило се ставал значително помал процент вар во однос на песокот, така што средновековниот малтер бил редовно многу посиен, се ронел по извесно време и ѕиданото попуштало и се уривало.

Веруваме дека во времето на Самуил позначајните кастрони биле ѕидани или обновени во малтерна техника. За жал, нема ниту еден запазен пример од тоа време. Јован Владислав го обновил кастронот Бутела (Битола), како што тоа е забележано на тн. Битољска Плоча. Исто така, тој го обновил и кастронот над варошот (емпорион) Охрид и во него ја сместил државната ризница. Охрид му станал втора престолнина. Веруваме дека и двете крепости поради нивното значење биле обновени во малтерна техника, но и од двете не е сочувано ништо до денес.

Б. Во раното средновековие, па и подоцна, биле користени одбранбените бедеми, наспани од камен и земја и зајакнати со одбранбен ров пред нив. Во северните делови на Европа богати со шуми, масовно се користеле стебла како арматура за бедемите. На широкото словенско подрачје од Панонија на запад, до Балтик на север и Русија на исток, досега се евидентирани и делумно истражувани повеќе илјади "градштапи" од тој тип, градени главно во мочуриштата, во речните свијоци или на речните и езерските острови. Формата им е главно кружна, поретко овална. Тоа се

најчесто извонредно масивни конструкции од повеќе илјади дрвени стебла, легнати и поврзани меѓусебно во нераскинливи кружни прстени. Градиштата служеле само во случај на опасност, како збегови за околното население.

Со формирањето на првите словенски кнежевства, на ист начин биле градени и првите престолнини во кои постојано живееле кнезовите со својата придружба. Овие градишта биле многу поголеми од збеговите и на нив со време се прилепувале нови обградени површини во кои се населувале граѓаните; на тој начин со време израснале првите поголеми градови во Моравија, Полска, Чешка, Русија и тн. Дури во 13. и 14. век некои од овие градови добиле први обѕидија градени од камен со варовен малтер.

Степските народи (Хуни, Авари, Алани, Бугари и др.) што продрале во текот на 5. и 6. век во Средна Европа и на Балканот, донеле со себе сличен одбранбен модел. Тоа биле земјени опкопи во кружна форма, со ров пред нив. Во опкопите се засолнувале одделни номадски заедници (родови) за време на војна. Тие не служеле за постојано живеење. Овие опкопи германските современици ги викале рингови и тој назив и денес се користи во стручната литература на запад, а и кај нас.

Со формирање на големата бугарска држава во северноисточниот дел на Балканскиот полуостров, на преминот од 8. во 9. век се оформила и концепцијата на политички центри, престолнини. Тоа е тн. аул, квадратен простор голем повеќе десетиси хектари, опфатен со одбранбен насип. Ке се задржаме малку на овој тип градби, бидејќи Борис и Симеон во својата експанзија на запад го донеле и во Македонија.

Првата престолнина, во Плиска-Абоба, за свое јадро искористила еден доцноантички војнички кастрем со цврсто камено обѕидие и со цврсти градби во центарот. Во тие градби ханот Омуртаг го уредил својот двор.¹ Елитните единици на ханот – војни со коњи – биле сместени околу дворот, во рамките на обѕидот на доцноантичкиот кастрон. Надвор од него, на еден голем правоаголен простор опфатен со земјен насип и со ров, се населиле владејачките родови – голема хорда со бројни коњи и со стока од која што сите живееле. Само надворешниот бедем бил бугарска градба.

Со експанзијата на Бугарите на запад, стариот аул Плиска опустел и во 893 г. престолнината била преместена во аулот Преслав. И во неговото средиште стоел еден доцноантички војнички кастрон, граден во цврста малтерна техника чии што остатоци царот Симеон ги искористил за да си го

уреди дворот. Но, веќе во 971 г. византискиот цар Јован Цимиски го освоил и го разорил Преслав, па и тој аул опустел.

Аулите немале урбана структура ниту во нив постоел класичен градски живот. Тоа биле воени логори за големи коњанички одреди. Луфето во нив живееле под шатори, подоцна и во колиби, покрај своите коњи. Во надворешниот обграден простор живееле семејствата на војните како и стоката што пасела на просторот околу аулот. Од времето на Борис во некои аули се сидуат и првите цврсти градби, црквите.

Еден ваков аул несомнено бил "градот" Равен на средна Брегалница. Според она што досега е истражено, Равен може со голема сигурност да се локализира кај Крупиште, на устието на Злетовица во Брегалница. (сп. Преглед, гл. VII). На тоа место, среде мочурлива рамница се издига одвај забележлив потег на кој првобитно бил изграден римски воен логор (кастрем). Во 5. и 6. век тука израснал доцноантички град и средиште за околиниот регион. Со археолошки ископувања е потврдено дека животот на ова место бил обновен во 9. и 10. век. Во рамките на некогашниот кастрон и град била сместена голема коњаничка хорда, а пространите пасишта околу Средна Брегалница пружале доволно храна за коњите и стоката на новите освојувачи.

Несомнено така изгледал "градот" Равен во кој кнезот Борис ги покрстувал брегалничките Словени и во кој поставил епископ на Брегалничката област. Веќе во следниот век Равен не се спомнува, а епископијата била пренесена во Моровизд. Аулите очигледно ја изгубиле својата дотогашна улога.

Следниот аул оформен во нашите краишта стоел несомнено во урнатините на римскиот крајпатен кастил кај Дебреште, 23 км северозападно од Прилеп. И тука станува збор за одвај забележлива височинка среде мочуришна рамница, во која коњите и стоката на освојувачите можеле да најдат доволно храна. Од истите причини така биле лоцирани и првите македонски престолнини Девол и Преспа. Девол е изграден на работ на мочурливото Корчанско поле, исушено во наше време. Преспа е подигната на островот среде Мала Преспа, плитко езеро опколени со пространи мочуришта на северниот и јужниот крај.

Има индиции за постоење на уште неколку аули во нашите краишта, но оваа проблематика досега воопшто не е истражувана кај нас.

1. Д. Кранчалов 1969, 141–164, со бројни планови и приведена обемна постара литература. – Д. Овчаров 1982, 77–144 се обидува, исто така, да даде пореално вреднување на овие наоди, иако не може целосно да се ослободи од наметнатите постари гледишта. Сп. и Ст. Михајлов 172, 1–8.

Откако биле освоени граничните византиски земји, од времето на Симеон е изменета и воената концепција. Извршена е симбиоза помеѓу малубројните азиски Прабугари и бројните словенски племиња кои на широкиот простор од Дунав на север, до Егеја на југ и од Јадран на запад, до Црното Море на исток го прифатиле заедничкиот етничкиот "Бугари". Словенскиот јазик станал заеднички за сите жители на тој простор. Протобугарите се претопиле и исчезнале во словенските маси, а со нив и моделот на номадските воени хорди кои што живеат во аули. Коњицата била сведена на мали елитни единици, а пешадијата станала основен род во војска-та. Наместо аули почнале да се користат стари византиски крепости со цвр-ста малтерна ѕидарија, поставени на природно бранети возвишенија.

Споменот на земјените насипи, опкопи и ровови живеел и натаму. Така, пред решителната битка под Беласица, царот Самуил ја преградил долината на Струмешница кај Клуч (Клидион) решен тука да го пречека Василиј. На тоа место и денес се гледаат долги ровови и бедеми; на северниот крај, до патот Струмица – Петрич, бил насипан главниот опкоп, опкружен со 3 бедеми и ровови. И денес се вика Самуилова Крепост.

Кога во 1041 г. Петар Делјан кренал востание и во Белград се крунисал за бугарски цар, во Македонија му се придружиле востаниците на чело со војводата Манојло Ивец. Византиската војска влегла во Повардарие и оттаму тргнала кон Пелагонија. Пред Прилеп Ивец поставил "дема" – преграда од дрво и камен, со неа да го блокира патот на Ромите.

Овој пат може најлесно да се блокира 8 км североисточно од Прилеп, на планинскиот премин Плетвар. Денешното име му потекнува несомнено од прерадата на Ивец. Зборот "Плет" (плот) означува и денес ограда плете-на од гранки и колје. Зборот "вар" е старотурски (аварски или протобугарски) и означува бедем, ѕид, како и подоцнежниот унгарски збор "варош".²

Половина век подоцна, кога Норманите од Јужна Италија се обиделе да завладеат со подрачјето на денешна Албанија и со западномакедонските региони, царот Алексј I Комнин ги укрепил граничните премини и теснини кон Далмација копајќи ровови и градејќи дрвени кули на тие места (во 1091 г.). Уште еднаш (во 1107 г.) тој го бранел истиот регион преградувајќи секоја патека и премин со дрвени деми и ровови, за да ги спречи Норманите во нивната офанзива кон внатрешноста.³

VI. 2. Доцносредновековни фортификации.

1. – Градежен слој и шехника во 11. и 12. век. 2. – 13. век и словен-скиите традиции. 3. – Форми на кули и ѕидовни влијанија во 14. век

1. Обемните археолошки ископувања на Скопскиот Горен град (Кале) во 1967 г. и подоцна помогнаа, стратиграфијата на словените да се поврзе со одделни партии на ѕидовите, како и тие меѓу себе да се сложат во временски редослед од 11. до 14. век како и во турскиот период. Градежните фази се следат тука најјасно на јужниот ѕид (сп. сл. 141, 142). Партијата С. XIV има на внатрешната страна издадени пиластри, кои со своите горни краишта носеле аркада. На тој начин било проширено круништето на обзидот, при што формирало доволно широка патека (обход) зад градобраните, за движење на бранителите. Вакви ѕидни конструкции биле познати уште во римско време и биле применувани главно поради брзината на градењето и уштеда во материјалот.

Повторното појавување на пиластри со аркада во доцното сред-новековие се врзува за Западна Европа (Италија, Франција, Рајската област). Од Италија, чии што јужни делови Комнините уште ги држат, овој градежен елемент несомнено бил пренесен и во некој византиски град, па така и во Скопје.⁴

Ѕидането од времето на Комнините во скопскиот Горен град има и други особености. На низа места констатиравме употреба на многу квалитетен хидростатен малтер (го одбележавме како тн. црвена фаза). Тулите и керамидите собрани од постарите урнатини биле толчени и мешани со одлежана вар; на тој начин добиените малтер ("хоросан") бил користен, пред сè, за површинските поправки. Со него се пломбирани и закрпени оште-тувањата на постарите ѕидови, поправени се ѕидните фасади и украсени со дери (пластично вградување на секој камен). Со овој малтер се ѕидани и цели нови партии, меѓу нив и 2 кули со квадратни основи на северозападниот и на јужниот ѕид. Кулите имаат масивен сутерен (без просторија) со што е зголе-мена нивната статичност. Зидарскиот слој е емплектон, а во фасадите се уфрлуваат и редици од тули. Тоа е одраз на манирот на "клоазонирање", западен главно на фасадите од црквите во тоа време.

Времето на Комнините било политички и економски стабилно и силно, а тоа е одразено и на ѕидането од тоа време. Тука спаѓа големата

2. Gy. Moravcsik 1958, II, s.v. Var.

3. Византиски извори III, 1966, 385-386, 391 (Ана Комнина II, п. 153).

4. H. Hahn 1961, 24 u.w.

северозападна кула на акрополата на Струмичкиот Горен град (Цареви Кули), а веројатно и северисточната кула која подоцна била урната. Станува збор за масивен емплектон, а камењата на лицата се убаво изделкани.

Како пример на убаво ѕидарство од тоа време ја спомнуваме и челната кула на акрополата на градот Лешок кај Тетово. Градена е извонредно масивно и предимензионирано, во емплектон и со приделкани фасадни камења. Двете кружни кули кои стоеле на источниот крај на акрополата, (во наше време целосно се уништени), укажуваат со формата на јужноиталско потекло. Кастронот Лешок (Љеш'с'к) го урнал во 1190 г. до темел рашкиот жупан Стефан Немања и потоа не е веќе обновуван. Единствено кулата го преживеала ова уништување.

2. Сидането од 13. век е многу посромно во однос на претходното. Тоа е и разбирливо кога ќе се проследат историските настани од крајот на 12. до доцниот 13. век. Времето било исполнето со бројни освојувања и преземања на нашите градови во ривалството на Латините и Епирците, локалните кнезови, Бугарите, Србите и Никејците. Никој од новите господари немал доволно време, а уште помалку пари за да ги потроши на солидно и цврсто ѕидане. Она што е сочувано на теренот зборува за брзо градење кое честопати се граничи со импровизирање. Ширината на ѕидот е силно редуцирана и мери само 1,4, 1,3, 1,1 м па и помалку. Во споредба со ѕидините од 6. век кои биле широки просечно 1,7 – 1,8 м, а во некои случаи и преку 3 до 4,30 м, обѕидијата од 13. век изгледаат како импровизација. Според ширината била намалена и висината на ѕидовите.

Градежниот слог на обѕидијата е исто така маркантен. Наместо византискиот емплектон со многу малтер налик во јадрото, сега се појавува изразито плочест слог, а во пресекој на ѕидот јадрото и лицата се градени на ист начин. Камењата се кршени, односно цепкани плочесто и врзани со мошне слаб, посен малтер.

Овој слог има свое потекло во профаното селско градителство кое впрочем живее и денес на балканско-анадолските простори, непрекинато од дамнини. Бидејќи за ефтините селски ѕидби не е тршена скапа вар, камењата се ѕидани со кал; јасно е дека подобро се врзуваат меѓу себе плочести парчиња, дури и во сува техника (без кал).

Обѕидијата со плочест слог во 13. век се ѕидани со малтер. Но градителите – Словени како да не му верувале сосем на ова византиско врвизно средство и ѕидовите ги зајакнувале со бројни дрвени греди. И овој елемент живее до денес во селското градителство на споменатиот простор, и тоа

поврзан со плочестиот слог. Во определни растојанија во висина се поставени дрвени греди водорамно долж двете лица на ѕидот, а поврзани се меѓусебно со куси попречни гредички – клеџи. Овој систем денес го викаме скара, а по турски – сантрач.

Доцносредновековните ѕидови градени на тој начин а кои останале запазени на теренот до денес, полни се со низи дупки и жлебови што преостанале откако гредите скапале. Редовно се појавуваат кај позначајните детали – кулите, портите, агоните прекршувања на обѕидието, меѓутоа и на внатрешните ѕидби. Овие обѕидија, сепак, не можеле да издржат поголеми непријателски напади. Затоа градовите во 13. век толку често преминувале од едни раце во други. Георгиј Акрополит забележал дека во 1255 година царот Теодор II Ласкарис тргнал со војската од Прилеп кон Велес, за да го претезе од Бугарите. Со себе ги влечел и опсадните справи. Кога го виделе тоа, Бугарите, кои и покрај тоа што биле бројни, сепак, се исплашиле и решиле да ја предадат крепоста. Обѕидието од тоа време во Велес е запазено во големи партии и ние можеме да ги процениме со нашите мерила како силата на тогашните каменофрлачки машини, така и реалната проценка на бранителите дали да се потпрат на ѕидовите или да се предадат без борба.

* * *

Плочестиот градежен слог армиран со дрвени греди потекнувал несомнено од претходните векови, а бил користен за ефтини помали ѕидби, претежно по селата со словенско население. Од крајот на 12. и низ 13. век словенските држави (локалните повардарски кнежевства на Хрс и на Стрез, потоа на Бугарите и Србите) ја потиснуваат Византија не само политички туку и во културните содржини. Тука спаѓаат и градителските традиции. Обединетата Византија во доцниот 13. век успеала да го поврати поголемиот дел на територијата на денешна Република Македонија, но не за долго време. Од 1282 до 1334 година Србите ќе ги истиснат од ова подрачје. Словенското градителско искуство кое се развивало во скромен селски амбиент, на крајот се наметнало и во фортификациите.

Византија од порано го познавала системот на градење со дрвена скара (сантрач) употребувајќи го кај полесните ѕидби. Како пример го посочуваме дворецот од доцниот 11. или 12. век што го откопавме во градот Чрнче, во тврдината на Водно над Скопје (сл. 130). Сидовите му биле градени од камен со посен малтер, но затоа тие се целосно армирани со греди

вклопени во двете лица на секој ѕид. И планот на градбата е интересен за потеклото на нашето градителство. Се состои од три простории во низа и долг трем пред нив по сета должина. Тремот бил затворен на краиштата, а низа дрвени столбови на челната страна носеле "чардак" – трем на катот. Од тремот се влегувало и во најголемата просторија, трпезаријата (триклинум). Санитарниот јазел бил поставен на едниот крај од тремот. Другите помошни градби биле одделно градени и поставени на двата краја од дворецот, на понизок терен.

Големината на градбата, нејзината доминантна позиција во однос на околината, малтерните премази на ѕидовите и подот како и квалитетните ќерамиди со кои била покриена, ни даваат можност за определени заклучоци. Ваквите планински, ловечки и други дворци за одмор и разонода се познати од пишаните извори, како и од археолошките наоди во низа европски земји од средниот век. Интересно е да истакнеме дека опишаниот план живее и денес во Македонија и пошироко, како модел на побогати селски куќи со трем и со чардак на катот.

3. Српската држава во првата половина на 14. век, политички стабилна и силна и со целосно оформен феудален систем, оставила материјални траги главно во сакралната архитектура. Остатоци од тврдини има само наместа и тоа без монументални креации какви што би се очекувале.

На Скопскиот Горен Град од ова време потекнуваат нови партии на јужниот ѕид и обновената Јужна порта, а на западниот ѕид големата кула со квадратна основа, сочувана целосно до денес (реставрирана во наше време). Кулата има заоблени агли кои се опишани од долу до врвот со убаво декоративни блокови и одвај забележливи fugи. Со ова е зголемена отпорноста на проектили, а водено кулата се здобива со извонреден естетски ефект. Има големи прозорци на сите страни, на катовите, горе засводени и порабени со делани блокови. Ова се елементи вообичаени во градителството на Западна Европа. Тука ги донеле, веројатно, мајсторите од Јадранскиот брег, воспитани во духот на градителството во Италија.

Во втората половина на 14. век дошло до распадат на Царството на Душан во низа помали држави. Во источните делови на денешна Република Македонија владееле силните феудалци: деспотот Оливер и по него Константин Дејанов; во западната половина кралот Волкашин и по него Марко. Волкашина го истиснал од Скопје Волк Бранков и тој стодувал во Прилеп. По Маричката битка (во 1371 г.) Андреа Гропа го одвоил Охрид и околните региони од државичката на Марко. Сите овие региони и локални моќници изградиле безбедни засолништа за себе и за својот двор. Тврдините

над Штип, Прилеп и Охрид се всушност големи феудални замоци; за тоа боруваат во претходната глава (V.5). Укажавме и на некои аналогии со замоците од ова време во Западна Европа.

На ова место треба да кажеме нешто за новите форми кои се појавуваат на спомнатите тврдини. Најизразити се оние во Охрид. Како најблизок од нашите градови до Јадранскиот брег, Охрид бил изложен во сите историски епохи на силни влијанија од Италија. Тоа го забележуваме и на крепоста Горни Сарај, изградена (обновена) во ова време, а сочувана до денес.

Главната (јужна) порта на Горни Сарај е фланкирана со 2 издани кули кои имаат карактеристична потковичеста ("U") основа. Оваа форма не била употребувана во Византија. Настанала во западноримските провинции во 3.–4. век, а била оживеана во доцниот среден век во истите земји (Италија, Франција, Рајнската област). Од 13. век се величаат портите како симболи на богатството и моќта на владетелот или господарот на замокот. Во Италија, Франција и Англија се градат порти фланкирани обично со 2 кружни кули, кои подоцна добиваат U-основа. Рајнската област ги прифаќа во 14. век од соседите.⁵

Од Јужна Италија и Сицилија (Капуа, Тарент, Ориа, Бари, Сиракуза и др.) специфичната форма на порта фланкирана со 2 заоблени кули била пренесена и на оваа страна од Јадранот. Во Стариот Бар (Антибари) северозападната порта била фланкирана во 14. век од 2 кули со U-основа.⁶ Близу Скадар, на реката Дрим лежел градот Шурда (Сарда) чија што јужна порта во 14. век била фланкирана од 2 кули со U-основа.⁷ Во внатрешноста на Балканот оваа форма процрела дури на крајот од 14. или почетокот на 15. век, кога се повикуваат мајсторите од Приморјето да ги градат последните упоришта против Турците. Ваква порта стоела на тврдината на врвот на Авала (доцна 14. или ран 15. век; пред 6 децении е целосно урната) и во Белград (Калмегдан, Источна порта, градена во 1403 г.). И двете порти биле фланкирани од кули со U-основа.⁸

По една ваква кула со U-основа стоеле и покрај Горна, Челна и Долна порта во варошот Охрид. Градежните особености им се исти како и оние на Горни Сарај и, несомнено, потекнуваат од исто време. Во северисточниот дел на Горни Сарај, покрај северисточната порта стои уште една кула сродна со претходните којашто потекнува од исто време. Има заоблено чело

5. W. Hotz 1975, 188 u.w.; H. Nahn 1961, 17 u.w.

6. П. Мијовиќ – М. Ковачевиќ 1975, 93-97, бр. 112 на планот. Јужната кула е подоцна президана со поинаква основа.

7. H. Spahn 1975, 151-159, sl.5.

8. А. Дероко 1950, 101, сл. 82 и 103-104, сл. 41, 84.

широко дури 8,20 м. но долга е само 5,80 м. Основата има форма на полукруг (бр.2 на планот).

Кулите со заоблено чело се градат во Западна Европа во 14. век и подоцна поради новото опсадно средство, артилеријата. Со топови се напаѓаат пред сè кулите. Во доцниот 14. век артилеријата се шири и во Балканскиот полуостров – во Приморските градови, потоа во Византија и во Србија, а ја користат и Турците. Поради неа и трите големи кули на Горни Сарај во Охрид имаат заоблени чела, за рикоширање (скршнување) на фулињата. Поради артилеријата обидието на Горни Сарај има импозантна ширина од просечно 2,30 м, а внатрешниот (преграден) ѕид има ширина од дури 2,85 м! И пушкарниците на кулите од Јужната порта имаат форма в големина која не соодветствува на дејствијата со стрели низ нив, туку со огнено оружје (со аркебузи или мускети). Сите овие елементи упатуваат на доцниот 14. век како време на градењето на Горни Сарај, никако порано.

Освен трите спомнати кули со заоблено чело, на Горни Сарај стоеле уште 7 кули со четириаголна основа. Тие се мали до осем мали, така што внатрешните простории мереле одвај 2 x 2 м или помалку. Во погорните катови на овие кули се качувале по коси дрвени скали, поставени во отворите на секој катен под. А секој погорен кат имал и пушкарници низ кои бранителите дејствувале врз непријателот, истовремено од повеќе катови. Поради теснотијата на ваквите кули и скалите во нив не преостанувал ниту минимален простор за нормално дејствување на бранителите на секој кат. Исто така, во случај на пробивање и оштетување на кулата, бранителите не можеле благовремено да се извлечат од неа ниту пак да дејствуваат непрекинато од нештетените катови.

Од тие причини во Италија и Франција биле креирани кули со задна (внатрешна) страна отворена нагоре до врвот. Преку долгите дрвени надворешни скали можело од дворот да се искачува директно до оној кат каде што имало потреба, без да се попречуваат бранителите на долините катови. И во случај на оштетување на кулата нејзините останати катови и натаму функционирале нормално, поврзани со скалата директно со дворот.

Отворените кули се појавуваат во одминатиот 14. и подоцна низ Европа, поради ширењето на артилеријата. Под влијанието на италијанско градителство вакви кули се градат и од оваа страна на Јадранот. На Горни Сарај во Охрид некои од спомнатите мали четириаголни кули (бр.7 и 8 на планот) имале отворена задна страна; на другите денес не им се гледа тој детал поради оштетеноста или поради преправките во турско време.

Мајсторите од Приморјето граделе вакви кули и во внатрешноста на Балканот. Ке наброиме неколку најмаркантни примери во Србија: Голубац

и Смедерево на Дунав (ран 15. век); Маглич; Ресава (1407–18 г.); Белград (Калемегдан, почеток на 15. век); Призрен (доцен 14. век) и Вишеград над манастирот Св. Архангели (исто); Петрч (доцен 14. век); Ново Брдо на Косово (истек на 14. и ран 15. век).⁹

Следниот елемент што дошол од Запад кај нас можеби уште во доцниот 13. а главно во 14. век е главната кула, *донжон* во француската терминологија или *бергфру* во германската. Донжоните се јавуваат на подрачјето на франција во 12. век.¹⁰ Оттука се шират кон Англија, Рајската област, во Алпските земји, Северна Италија и тн. Низ 13. и 14. век доживеале голема еволуција во поглед на градежните елементи и конструкцијата како целина, нивната позиција во крепоста (кај главната порта; во средишниот простор; на највисоката точка во крепоста; во седлото покрај тврдината, и тн.). Во 14. век долниот дел на кулата се ѕида многу помасивно и со поинаков план од горниот. Формата и димензиите на оваа кула многу варираат бидејќи во текот на нивното постоење – до доминацијата на артилеријата – архитектите најмногу експериментирале околу донжоните.

Донжонот служел како главно (и последно) упориште на целата тврдина. Во сутеренот (доколку постоел) се наоѓала цистерна за вода (дождовница) или затвор. Потоа следат магацините, простории за живеење на командантот на стражата и на помошниците. Во случај на опсада и голема опасност, во донжонот се повлекувал и господарот со придружбата.

На низа наши крепости од доцниот среден век можеме да препознаеме донжони. Најизразит е оној во Струмица (Царев Кули; сл. 151), изграден среде празниот простор на акрополата. Оддалечен е од обидието и од другите градби. Има специфична правоаголна основа голема 21,60 x 8 м, чии што потесни страни однадвор се извлечени под остри агли во форма на клунови од кораб. Сидовите му се масивни и широки 2,5 (челните 4,80) м и денес има височина уште 8–9 метри. Нема врата во партерот (се влегувало од катот). Внатрешноста во сутеренот е обложена со хидростатична изолација и служела како цистерна за вода (дождовница). На северозападниот ѕид однадвор стои една слепа ниша, горе засводена и со димензии 90x70 см. Во неа има 2 кружни дупки (со пречник од 12 см.), кои водат до внатрешноста – служеле за вентилација. Сите елементи упатуваат на доцниот 14. век. Кулата најверојатно ја изградил Константин Дејанов. Струмичкиот донжон со специфичната форма сугерира директни аналогии со донжоните во Западна Европа (Граубинден во Тирол; Пфалцграфенштајн на Рајна од 1326

9. Истниот, 38–42, 112–113 и Преглед (101–190), сл. 25, 29, 94–96, 112–118, 130–134, 171–172, 177–180, 183–190.

10. M. Boüard 1979, 99–100, 109–111; W. Hotz 1975, 16, 42–44.

г. и др.).¹¹

На Исарот во Штип, на источниот ѕид на дворецот доминира главна кула, голема 10 x 8 м и висока денес уште 12 м (сл. 177, 178). Нејзината позиција, големина и масивноста целосно ја издвојуваат од другите кули и ја определуваат како доњон, што демнеел над главната (источна) порта во дворецот и над источната порта на цвингерот.

На Марковите Кули се издвојува исто така една кула со својата преимензионираност. Стоела во северозападното подножје на акрополата Чардак, источно од северната порта. Сочуваниот партер е масивен и без просторија, со кос, тесен премин низ него. Основата му е полукружна, со димензии 13x9 м. Го branел главниот пристап кон Чардак каде несомнено стоела кралската резиденција во доцниот 14. век.

Доњони биле градени и во помалите крепости. Во градот Собри северисточно од Тетово несомнено во доцниот 14. век бил изграден на јужниот крај на акрополата силен штит-ѕид (широк 3 м и висок денес до 9 м). На неговата средина стои масивен доњон, со димензии 9,5 и 8,5 м и запазен денес во висина од 12 м. На него и на челниот ѕид била потпрена масивна трпезарија, со станбени простории на катот.

Во градот Девич кај Брод доњонот стоел на средина на акрополата, на највисоката точка. Основата, поставена врз една издадена карпа мери 8 x 7,6 м. Потекнува од 14. век.

Во градот Трново (с. Србиново кај Гостивар) доњонот е лоциран на северозападниот агол, на највисокото место. Голем бил 10 x 8,3 м и на неговата јужна страна се потпирала главната порта. Градежните особености го датираат во 14. век.

Во градот Чрешче на долна Брегалница, на северозападниот агол на акрополата бил накнадно доѕидан доњон. Временски му прилега на 14. век. За разлика од обѕидот кој е без малтер, доњонот е граден со цврст малтер и има многу масивни ѕидови. Основата мери 12,5x12 м и според тоа бил висок, веројатно, околу 18 м.

Во Кожле на Пчиња, на акрополата лежат урнатините на голема трпезарија и до неа главната кула-доњонот кој блееел над замокот и пошироката околина. Градежните особености го датираат во доцниот 14. век.

Има и други примери, но ќе се ограничавме на наброените. За разлика од другите кули, широки просечно 4–5 м. видовме дека нашите доњони мерат многу, многу повеќе. И ѕидарската изведба им е многу помасивна

11. W. Hotz 1975, 22, 23, 127.

отколку кај останатите кули, а со својата позиција во тврдината доминираат над сите други градби и над околината.

VI. 3. ДВИЖЕН АРХЕОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛ

VI. 3. 1. Предмети од мetail и коска

Во споредба со керамиката која остана кај нас главно непроучена, ситните предмети лени од бакар или бронза, а поретко од олово и сребро или ковани од железо, или резбарени од коска и рог, претставуваат првокласен археолошки материјал за нас. Како модни новитети или белези на верската, културната, професионалната, сталешката, па и етничката припадност, овие предмети имаат честопати извонредно големо значење. Тие се креирани во поголемите политички и културни центри: во Цариград и Солун, Мала Азија и во другите делови на Источниот Медитеран, но и на Источниот Балкан или во Италија. Кај нас пристигнале по различни поводи: со воените освојувања и воспоставувањето на соодветната државна управна власт; со трговските врски како модни новитети; со ширењето на христијанството меѓу Балканските Словени; со созревањето на определената културна или етничка самосвест.

Наведените предмети како производи на поголемите културни заедници во рамките на источномедитеранскиот свет, се проучувани на поширок европски план и на соодветно научно рамниште. Тие со сигурност се определени како од културен така и од временски и функционален аспект. Преку нив со сигурност ги определуваме и нашите крепости каде што се најдени. Од тие причини, во каталожниот приказ на нашите градови (сп. Преглед, гл. VII) на секој локалитет се наведени и наодите од метал, како сигурни реперии во датирањето.

A. Накии.

Во 1992 година се појави книгата на Е. Манева за средновековниот накиит во Македонија.¹² Во неа се собрани, систематизирани, типолошки и временски определени сите досега познати наоди на накиит од 7.–14. век на ова подрачје. Книгата е базирана на исцрпниот каталог на наоди од 100 локалитети во Македонија, меѓу нив и од повеќето градови што ние тука ги обработуваме.

12. Е. Манева и Ј. Анишев 1993, 265–272, за рокето од Водоча.

Ги истакнуваме овие вредности бидејќи книгата ни послужи како еден од потпорите во датирањето на оние наши крепости во кои се најдени примероци накит од средниот век. Поради истите вредности нема потреба да ги повторуваме типолошките карактеристики на одделни групи накит и временските рамки во кои тие егзистирале. Сето тоа е кажано во книгата и ние целосно се потпираме врз заклучоците на Е. Манева.

Б. Амulette.

Претставуваат специфична група предмети блиски до накитот, но со поинаква намена. Откриени се во поголем број на нашите укрепени места и само делумно се прикажани во стручните гласила.

Во гратчето Давина кај Чучер близу Скопје е најден еден извонредно редок и значаен амулет, изделкан од парошка на еленски рог. Има форма на тн. рокче, повртено во горниот дел за протнување на врвка и за носење на вратот. Со плитко врежани линии околу, рокчето е поделено во 6 сегменти, а седмиот дел, горниот крај, е изрезбарен во вид на човечка глава со 4 лица, покриена со конусна шапка. Двете лица кои се сочувани, претставуваат возрасни мажи со мустаќи и со куса брада, нагласени со врежани цртички. На ист начин е претставена и косата.¹³

Пред нас е всушност претстава на главното Словенско божество од претхристијанскиот период, Перун–Севид (гледа на сите четири страни). Вакви рокчиња се познати од Преслав (прабугарската престолнина), од Вислица и Волин во Полска, а слични предмети со исти претстави се најдени во Русија, Финска па и во Шведска. Монументални камени споменици со 4 лица се откриени во Збруч и Иванковци во Украина.¹⁴ Рокчето од Преслав е датирано во 10. век. И наодот од Давина потекнува веројатно од тоа време.

По приемот на христијанството во нашите краишта се појавија бројни мали крстови–амулет, кои исто така се носеле на вратот. Биле лиени главно од бронза, но и од олово или пак биле ковани од железо. Најраскошни меѓу нив се крстовите – реликвијари (енколпиони), изработени од два дела. Предната и задната половина се спојуваат на шарнир и оставаат шуплина за ставање реликвија во неа. И двете страни најчесто се украсени со релјеф: распнатиот Христос и на реверсот Богородица Оранта,

фланкирани со помали фигури на светители. Поефтините производи биле украсени со врежани сцени. Проследени се со грчки текстови. Биле произведувани во главните византиски центри. Во 10. век кога Византија продира во внатрешноста на Балканот во рамките на Црквата, а во 11. век и политички, овие крстови стигнале низ балканските простори до Дунав на север.¹⁵

Интересно е да истакнеме дека вакви реликвијари кај нас се наоѓани главно во црковните средишта (епархиски и енориски): во Скопје, Битола, Охрид, Струмица; во Прилеп, во Просек, Луковица, Козјак (Канарево) и Лешок кај Тетово. Потекнуваат од 10. и 11. век и несомнено стоеле во врска со повисоките свештенички чинови, разместени во спомнатите црковни средишта.

Поедноставни од претходните се крстовите–приврзаци, лиени од бронза во еден дел или исковани од железна плочка. Некои од нив се украсени на предната страна. Биле носени како амулет, исто така на вратот. Во градот Девољ кај Дреново е најден мал оловен крст со остатоци од лиев шев од калапот. Шевот по лиењето не бил отстранет (цизелан и ретуширан) и укажува дека на тоа место постоела работилница за вакви крстови. Во Стенче кај Тетово и Железнец во Демир Хисар се најдени едноставни крстови исковани од железо, во придружба со други наоди од 13.–14. век.

Нема потреба да докажуваме дека обичајот да се носи крст–амајлија околу вратот бил распространет кај сите словенски (и други христијански) народи низ средниот век, сè до денес. Крстовите биле правени во средниот век главно од дрво, поретко резбарени од коска, рог, килибар или пак иени од метал и стакло. Поради тоа во археолошките контексти од средниот век и не се сочувани во поголем број (сп. сл. 24, 60, 66, 80, 105, 108, 113, 153, 164).

* * *

Следните редови ќе ги посветиме на група амулет, најдени на нашите градишта, кои укажуваат на определена сталешка припадност на нивните некогашни сопственици. Од тврдините Прилеп и Чемерен (с. Зовиќ) потекнуваат бронзени амулет, речиси идентични меѓу себе. Изработени се на многу ниско уметничко и техничко ниво. Потекнуваат од азиските степски пространства. Претставуваат глава на митски херос (или шаман) поставена на

15. Г. Вујовиќ–Марјановиќ 1977, бр.10, 16, 34, 39, 44, 47 (од Струмица, Чепигово, Прилеп и Лешок), што се чуваат во Народниот музеј во Белград; 10.–12. век.

13. Овој предмет, досега необјавен, најден е покрај западниот градски ѕид на местото каде што тој прави остар двоен прелом. Ерозијата го разголила тоа место и открила слој со интензивни гореници во кои лежеле бројни исечени парчиња еленски рог и препарирана коска, меѓу нив и ова "рокче". Во прашање е несомнено мала работилница, допрена однадвор до градскиот ѕид.

14. Н. Чаусидис 1994, 461 и н., Т.105, 106, 107. Сп. и Е. Манева – Ј. Аваниев 1993, 265–272 (рокче од Водоча).

коњ во трк (сл. 6).¹⁶ Излиени се од бронза во вид на масивна плочка, делумно ажурирана, со ушка на горниот крај. Прабугарите ги донеле од Азија во Долно Подунавје, а со ширењето на државата на Борис и Симеон, тие стигнале и во нашите краишта. Не е јасно дали некогашните сопственици на овие амuleти во тврдините Прилеп и Чепрен ги носеле како воено (офицерско) обележје, или тоа биле култни-магиски амајлии на шамани. Датираат од доцниот 9. или 10. век.

Од крајпатната тврдина во Јегуновце кај Тетово што го демнела влезот во Дервенската клисура и главниот пат од Полозите кон Скопје, потекнува бронзен амulet-печат (жиг). Двете идентични страни на печатот се лиени одделно и со шарнир се поврзани со третиот дел – носачот. Носачот има ушка на горниот крај низ која била протната врвката за носење околу вратот. На внатрешните, рамни страни на печатот угравирана е претстава – фантастично животно од азиска митологија (сл. 6).

Досега се познати неколку вакви амuleти-печати од подрачјето на државата на Симеон и Самуил. Според првиот ваков наод од прабугарската престолнина Преслав, одбележани се во стручната литература како Преславски тип.¹⁷ Ги носеле несомнено повисоките управни функционери и со нив втиснувале печат (или жиг) на определени документи и пратки.

Од Девољ-град кај Дреново потекнува бронзен полутопчест амulet со алка на горниот крај за противување врвка. Предната страна му е рамна и на неа е претставено фантастично животно од азиската митологија. Задната страна е сферно испакната и на неа во плиток релјеф е претставен лик на некој митски херос или тотем, стилизиран како маска (сл. 6). Тоа е тн. Кефал.¹⁸ Потекнува од исто време како и претходните (доцниот 9. или 10. век, а бил носен како сталешки белег, очигледно на некој локален функционер.

В. Делови од машка ојрема.

Тука ќе допреме неколку специфични предмети изработени, исто така, од бронза, а кои, слично на претходните амuleти укажуваат на некоја посебна функција или сталешка припадност на нивните сопственици. Од крајпатната стража кај Арангел близу Кичево што го надгледувала патот и планинскиот премин од Кичевијата кон Полозите, потекнува мала бронзена апликација со угравиран лик на тигар или лавица (сл. 6). Ликот е претставен ан фас, стилизирано, но извонредно прецизно и впечатливо. Стапа во група-

та протобугарски срцолки аплики од 9. (и 10.) век.¹⁹ Нашиот наод претставува несомнено една тамга, сталешки белег на определен владеечки клан.

Од градот Чрешче (Чрешка) на Долна Брегалница потекнува тн. јазиче за завршетокот на појасен ремен. Излиен е од бронза, со траги од посребрување на горната страна. Висел на крајот од ременот за кој бил закован со три бакарни клинци. Горната страна има релјефен украс (стилизирани кринови; сл. 175).

Ваквите украсни јазичиња биле составен дел на аварските парадни (сталешки) појаси во Панонија во 6.–8. век. Техничките и стилските особености на наодот од Чрешка се блиски со оние од II Каганат, т.е. од завршната фаза на II аварски бран и од времето по нивниот воен слом околу 800 година. Овие украси ги прифатиле соседните словенски болјари во раниот 9. век.²⁰ Токму по сломот на Аварскиот каганат Словените од матичното јадро северно од Панонија можеле пак слободно да комуницираат со Словените населени порано на Балканот. Тоа е време на големиот прилив на словенско население во балканските простори во 9. век, потврден со бројни археолошки наоди кај нас. По ова тргнало и мисијата на Кирил и Методиј од Македонија во обратна насока, кон Моравското кнежевство на север.

Од гореспомнатниот Девољ-град кај Дреново потекнува и бронзената тока за појасен ремен. Бравата има специфична форма и поврзана е преку зглоб со плочката-носачот. Таа е релјефно украсена со сцена на лав-грифон кој убива друго животно под себе (кошута; сл. 6). По потекло од азиската митологија, одржана во Персија низ раното средновековје, оваа паганска (нехристијанска) сцена успеала да се инфилтрира во византиското уметничко занаетчиство и оттаму да ја прифатат Словените како белег на соодветен воен (офицерски) или управен ранг. Во балканските простори вакви токи се појавиле главно во 10. век во врска со ширењето на државите на Симеон и Самуил. Стигнале до Коринт на југ.²¹

Во низа наши тврдини најдени се и обични токи за појасни ремени, ковани главно од железо и со упростена форма. По тоа јасно се разликуват од разновидните доцноантички токи, уметнички обликувани од бронза или сребро и покриени со украси и симболични детали; тие биле носени главно како обележје на сталешката, професионалната или етничката припадност. Нашите токи имаат најчесто овална или четвртеста алка, поретко кружна.

19. Спореди Л. Дончева-Петкова 1986, 165–168, сл. 4. Една аплика соем блиска до нашата, од 10. век, најдена е во Салистра-Дрстр, објавена само во Каталогот на музејот во Салистра.

20. Д. Мркобрад 1980, 78–79, Т. 106.3, 10 и Т. 112.2, 6, 10.

21. З. Вински 1974, 57–81, Т. II, 10, 11.

16. Љ. Цидрова 1989, 247–257.

17. В. Залескаја 1980, 48–51; П. Рашев 1988, 57–61.

18. J. Waldbaum 1983, 136, pl. 51.

Плочката-носач, доколку постои, има упростена правоаголна форма; исконвана е од железен или бакарен лим и со 2-3 нитни се прицврстува за ременот. Овие упростени средновековни токи не дозволуваат типолошко или временско класифицирање.

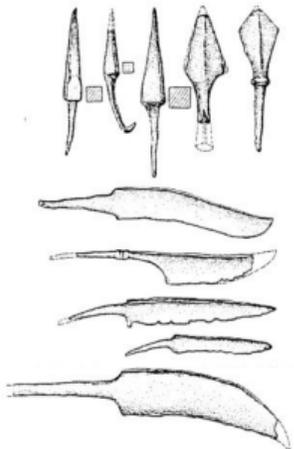
VI. 3. 2. Оружје

И оваа група предмети била изработувана главно од метал, но ја издвоивме од претходните метални производи поради специфичната намена. Веќе спомнавме еден податок кај Теофилакт Симоката за Подунавските Словени на преминот од 6. во 7. век. Тоа е случката со заробените Словени кои на себе немале никакво оружје од железо, и нивна изјава дека и дома не го користат овој метал. Археолошки гледано, оружјето во тие векови дефинитивно било правено на предисториски начин: од дрво, кожа, рог или коска, а деловите од воената опрема и облеката исто така.

Грбовите на Словените – мажи од 8.-9. век што се откопани на Пелопонез (во Олимпија, Патрас, Тиринг итн.) не содржат остатоци од метално оружје. Тие биле кремирани и во урните се наоѓани (покрај изгорените коски) по некое железно ноже и железно огнило како белег на статусот на умрениот. Ножињата се мали и служеле за секојдневна употреба. Тоа не се големи бојни ножеви или ками, познати од кај другите народи од тоа време.

Дури во одминатиот и доцниот среден век биле масовно произведувани и кај нас поголеми ножеви, што можеле да се користат и за куќни и за воени потреби (сп. сл. 10).

Меѓу магиските (културните) релјефни плочки од Велестино во Тесалија (8.-9.

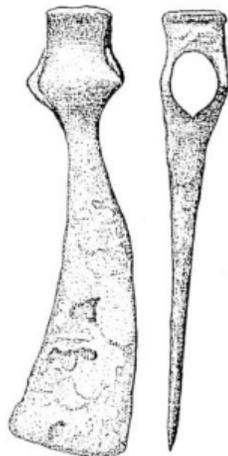

Сл. 10. Група врвови од стрели и ножови од Просек, 12.-14. век

век), поврзани со племето Велегезити (Берзити), привлекува внимание една плочка со претстава на брадест маж вооружен со секира и со мал кружен штит (сл. 3). Секирите биле ковани од железо и користени во секоје домаќинство за секојдневна употреба. Меѓутоа секој селанец – воин ја носел од дома и својата секира во војната. Племенската аристократија можела да си дозволи луксуз и да поседува боеви секири кои се потесни и полесни од оние за цепање дрва. Овие секири биле користени и од другите народи од тоа време и досега не е изработена јасна типологија, поврзана со нивната етничка и временска припадност.²²

На подрачјето на Република Македонија најдени се неколку боеви секири од ран тип (9.-12. век): во Просек, Стрежево, Прилеп, Белица кај Брод, Вратиславици кај Делчево (сл. 11, 15). Оваа форма води потекло од времето на Преселбите на народите.

Којето како стандардно оружје на обичните војни одвај да ни е познато од нашите градишта. Коњето со долга рачка, пред сè е оружје на коњаниците. Така биле вооружени и номадските Прабугари, претставени на повеќе цртежи што се врежани во камен во тие векови. Но, кога Словените – пешаци станале главна борбена сила во бугарската армија, основното оружје станало лакот и стрелата. Византиските елитни единици и натаму биле вооружени главно со копја (сп. сл. 9). Тоа категорично е кажано за познатата битка кај Ихтиман во 986 г. каде што Самуил извојувал сјајна победа над Василиј II: "Стрелите на Скитите (Словените) ги победиле копјата на Евзоните (Ромеите)".

Сл. 11. Боева секира од Вратиславици, кај Делчево, 10.-12. век

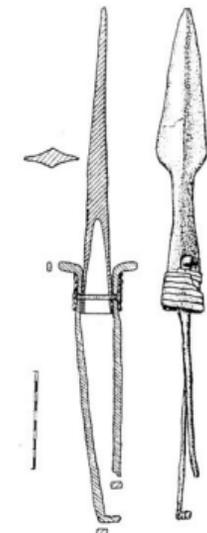
22. Секирите како оружје биле особено често користени кај Источните Словени во средината и на крајот од средниот век – сп. А. Н. Кирпичников 1966, III. – Г. Шкриваниќ 1955, наведува бројни наоди од доцниот среден век во Босна и Србија, користени главно како противкопно оружје. Во турскиот период секирата ќе биде заменета со наџаќот.

Во нашите градишта наместа се најдени парчиња искршени врвови од копја. Тие не пружаат потребни елементи за нивно сигурно временско и типолошко вреднување. Во Просек, во големата тврдина на Стрезов Град (с.

Человец) најдовме еден голем и масивен врв, мајсторски моделиран и со полирана површина која носи траги од германско црно бронирање (челичење). На тулецот се додадени две долги железни ребра, стегнати со навиткани железни обрачи. Ребра иамаат подвиткани краишта; долните се подвиткани навнатре и биле забиени во дрвената рачка, за поголема цврстина на целото копје. Горните краишта се подвиткани надвор, како браници за длабочината на убојот. Со тоа којето се доближува до постарата форма на копјата "со крилца", омилена кај германските народи во Западна Европа во 8.-11. век, па и подоцна.²³

Копјето од Просек очигледно го донел некој германски наемник, во 13.-14. век (сл. 12). Веќе спомнавме дека основното вооружување на словенските народи на Балканот низ целиот среден век биле лакот и стрелите. Врвови за стрели исковани од железо најдовме во речиси секоја тврдина. Врвовите имаат различни форми: сечилото им е листесто - овално или ромбично, триаголно, со тенок или масивен пресек, понекогаш со подолжно ребро по средината од двете страни. Долу завршуваат обично со шилец (три) кој се забивал во трската (носачот); поретко врвовите имаат цилиндричен тулец за наденување на трската. Овие врвови ги прикажуваме во голем број меѓу наодите од нашите градишта (сл. 10 и Преглед, гл. VII).

Не се сомневаме дека најголемиот дел од пронајдените врвови од средни потекнуваат од средниот век. Но, исти вакви форми се појавуваат и во античко време. А најголемиот број наши средновековни тврдини биле

Сл. 12. Врв од шешико германско копје со доградоци, Просек; 13.-14. век. Стрезов Град, Человец, Демир Каиџа

дричен тулец за наденување на трската. Овие врвови ги прикажуваме во голем број меѓу наодите од нашите градишта (сл. 10 и Преглед, гл. VII).

Не се сомневаме дека најголемиот дел од пронајдените врвови од средни потекнуваат од средниот век. Но, исти вакви форми се појавуваат и во античко време. А најголемиот број наши средновековни тврдини биле

23. За вакви наоди на Балканот сл. 3. Виски 1977/78, 143-208.

подигнати врз антички остатоци. Затоа мораме со голема претпазливост да зборуваме за тие наоди како за средновековни.

Во таа смисла направивме обиди да се изнајдат формите кои не биле користени во античко време. Таква е формата на противклопната стрела, пронајдена во речиси сите наши средновековни крепости, во контекст со остатоците од 11.-14. век. Во античко време не ги произведувале.²⁴ Врвот е кован масивно, во форма на издолжена четиристрана пирамида и со тенок три за набивање во трската. Должината и витоста му варираат. Тие врвови требало да ги пробиваат непријателските панцир-кошули протнувајќи се низ аличината или пробивајќи ги ламелите.

Следниот елемент карактеристичен за средновековните врвови за стрели е задебелувањето на преминот од листот кон триот. Со него врвот поубаво е зацврстуван на трската, а при продирот во непријателското тело овозможувал стрелата подлабоко да навлезе. И двете форми ги зедовме како сигурни елементи за датирање на низа тврдини од средниот век.

Стрелите биле смртоносно оружје бидејќи често ги премачкувале со отров, така што и мало ранување со нив носело неизбежна смрт. Сочувани се бројни записи дека словенските народи за правење отров го користеле главно растението јадиче, налеп (*Aconitum napellus*). Распространето е низ Средна Европа, а било користено од Чесите на север до балканските народи на југ. Јадичето расне и низ цела Македонија. Од неговите лисја и коренот бил цеден отров.²⁵

По прв пат слушаме за Подунавските Словени од крајот на 6. век дека користеле вакви отровни стрели. Балканските Словени од Поморавјето користеле вакви стрели против Кретоносците од Запад кои тука поминале во 1172 и повторно во 1189 година. Византискиот цар Јован Комнин умрел од отровна стрела од невнимание, при лов на диви свињи, а царот Јован Кантакузен случајно избегал од смртта од ваква стрела кај градот Верија (Бер) во Македонија. Во 1559 г. е забележано дека населението околу Бар во

24. Во западната литература им се посветува големо внимание и на овие врвови. За германските наоди од 3.-5. век сл. W. Böhme 1974, 110-111, Taf. 27, 67, 71, 77, 91, 111, 132, 137, 143. За хунските форми: J. Kalmár 1945, 283-294.

За доцноантичките наоди несомнено најважниот и систематски сепаратно е обработената укрепаната населба кај Садовец во Северна Бугарија, истражувана од бугарските, австриските и германските археолози (И. Велков, Г. Берсу, Р. Егер, Ј. Вернер) - сл. S. Uenze 1992, Taf. 40, Nr.45-54, Taf. 41, Nr. 1-47. Средновековните форми на подрачјето на Византиската империја и соседните земји не се класифицирани. Одделни наоди што со сигурност се датирани во 9.-11. век, а кои типолошки и ние ги издвојуваме во оваа студија, прикажани се во бројни извештаи - сл. J. Waldbaum 1983, 37, Pl.4 (Сардес); исто и Ж. Вајарова 1966, 21-31, сл. 3 в. (Парван) и др.

25. За ова кај К. Јирчек II, 1952, 108.

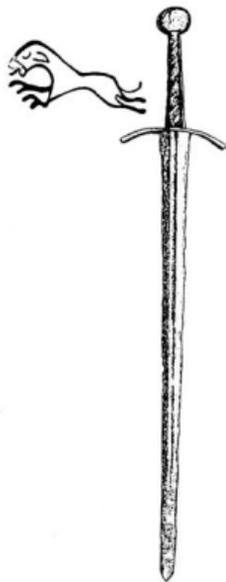
Црна Гора сè уште ги премачкувале стрелите со ваков отров.

За да се заштитат од стрелите, елитните единици, феудалците и коњаниците носеле оклопи. Забележано е дека царот Василиј II во 1017 г. во Пелагонија ја разбил војската на Јован Владислав и му заробил 200 оклопници. Во 1083 г. норманските оклопници на јуриш ги зазеле градовите

Пелагонија (Битола), Костур (Касториа) и Трикала.²⁶ Јасно е дека оклоп можел да поседува само богат воин – феудалец или наемник – рицар. Тие, главно, јавале на коњ; оклопите биле прилагодени за јавање. Тоа биле долги кожни кошули на кои биле пришиени неколку стотини метални плочки (ламели), сложени како рибници крлушки за да може воиот да се движи. Рацете биле заштитени над и под лактите со долги метални плочки, поврзани со шарнир околу мишката или глуждот. Потколениците биле заштитени со одделни штитници. Таков бил и оклопот на византискиот цар Василиј II (сл. 9) и на другите цареви и велможи, а вакви оклопи се претставени и на војните – светители насликани во нашите цркви од 12.–14. век (Г. Нерези, Охрид, Лесново и др.).

Поретко е претставен друг вид панцир–кошули, плетени од железни алчиња или од свиткана челична жица. Во доцниот среден век на глас биле оружарите од Венеција, но и од Дубровник. Од нив владетелите и феудалците од Србија и Босна купувале оружје, а тука се забележани и делови од оклопи: околувратници и ракавици плетени од алчиња, потоа штитници за раце и за нозе, шлемови и др.²⁷

На крајот ќе го спомнеме и најелитното средновековно оружје, мечот. На нашето подрачје најден е засега само еден

Сл. 13. Германски меч од маркаша "волчјак", Пасау во Баварска. Најден во Кочанско; оцетен 14. век (по Т. Остариновски)

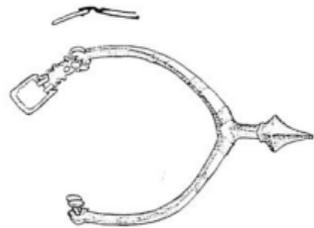
26. Византиски извори III, 1966, 382.
27. К. Лирчек II, 1952, 108-109.

меч, кој според жигот на работилницата бил произведен во јужногерманскиот град Пасау на Дунав, во доцниот 14. век.²⁸ Во Кочанскиот крај доспеал или по пат на трговија или поверојатно го донел некој наемник со себе (сл. 13).

Во повеќето наши средновековни цркви од 12.–14. век живописани се светители и војни, вооружени како елита покрај другото и со меч. Тие се претставени како прави мечови со две острици од Западна Европа како и повни мечови со една острица (претходници на сабјите) од ориентално потекло. Ова е, секако, одраз на различната етничка структура на војните – платеници како во Византија така и во Србија. Најмногу податоци се запазени за српската војска од доцниот 13. и 14. век и бидејќи и во тоа време нашите краишта биле завладеани од нив, посочуваме на трите категории војници:

- 1– Благородништво со придружба. Тоа биле главно коњаници – проијари, од кои секој бил обврзан да поведе во борба и придружи од 10 коњаници – слуги.
- 2– Вооружени селани и сточари служеле како лесна пешадија – стрелци.
- 3– Странски наемници, платени од касата на владетелот, ги претставувале најелитните единици во државата. Забележани се ритерите од Запад: од Германија, Австрија, Швајцарија, Шпанија, Италија. Потоа Ориенталците: Кумани, Турци Селџуци и по нив Османли, Туркопули (Турци христијани); јужноруски Татари; кавкаски христијани Алани и Јаси (денешни Осети).²⁹

Како белег на коњаниците – рицери и на феудалците биле тешките кожни чизми со мамузи ("остроги"). Мамузите се најдени на повеќе места кај нас: во Девол (Дреново), Прилеп, Морихово (Манастир), Оризари кај Кочани (сл. 14) итн. Сите наоди се од постар тип, со недвижен шилец одзади; од 13. век и наваму наместо ваков шилец се монтирале подвижни наз-

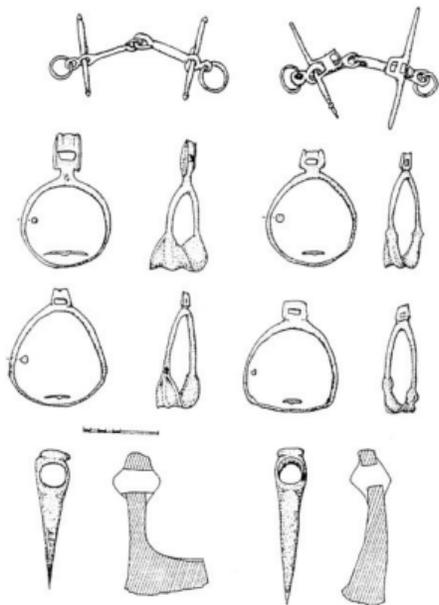

Сл. 14. Мамуза ("острога") од Оризари, Кочани, проб 12; проб 13. век (по Д. Мишревски)

28. Т. Костадиновски 1995, 227-230, сл. 1, 2, најден во Брегалница кај Кочани.
29. К. Лирчек II, 1952, 105-106.

абени тркалца ("свезди"), кои се во употреба и денес. Прикажаните мамузи од Оризари имаат благо извиен профил и упатуваат на преминоот од 12. во 13. век.³⁰

Во коњска опрема спаѓаат и узенгите, што висат од двете страни на седлото и во кои коњаникот се потпира со стапалата. Тие се за нас, исто така, непосреден материјален доказ за постоењето на коњаниците во некое место.

Сл. 15. Групиен наор (осџава) од Стрежево, Бишопа, избор: дизгини, узенги и секири; 10.-11. век (по Т. Јанакиевски)

30. За типологијата и хронологијата на ваквите мамузи исцрпно кај R. Koch 1982, 80, Abb. 19.

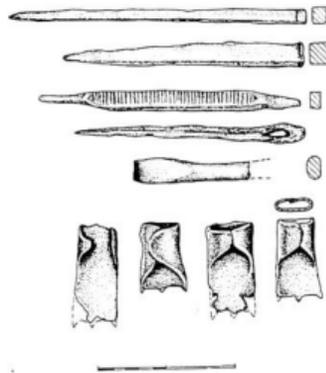
Во тврдината Габаларион (Габалавци-Стрежево кај Битола) ископана е група предмети од железо, скриени под земја веднаш по нивната изработка. Во оставата (сл. 15) имало и 18 узенги со форма, карактеристична за византиско-номадскиот тип, употребуван во раното средновековие во Византија како и во соседните варварски земји (кај Аварите, Бугарите и др.).³¹

Во истата остава се најдени и 2 коњски узди (за дизгини), датирани во исто време. Делови од узди се најдени и во гратчето Давина кај Чучер близу Скопје, во Јегуновце, Луковица, Просек (Демир Капија), Прилеп и тн., што укажува на присуството на коњаниците во овие тврдини.

VI. 3. 3. Орудија

Во низа наши тврдини се откриени разни орудија, ковани, главно, од железо. Тоа се претежно земјоделски алатки што биле ковани во работилниците во тие тврдини, но има и алатки наменети за различни занаети – дрводелски, каменоклесарски, кожарски, кројачки и др. Овие предмети имале чисто утилитарен карактер и не подлегнувале на модата, затоа формите не им се менувале и за нас тие немаат типолошка вредност. Затоа нема да ги коментираме. Нивната форма не е карактеристична само за средниот век.

Мету алатките ќе спомеме само едно мало длето или зумба која, сепак, има големо значење за нас. Овој предмет не е познат во античко време туку само во средниот век. Откриен е на голем број наши градишта. Поради тоа го

Сл. 16. Група железни алајки од Просек (варошот), 12.-14. век (по Н. Чаусиос).

31. Т. Јанакиевски 1980, 103/109, претпоставува дека се тоа аварски узенги од 7. век. Го истакнувам мислењето на Ј. Вернер, водечкиот светски авторитет по овие прашања, дека потекнуваат од 10.-11. век. Нивната продукција во тврдината во Стрежево се совпаѓа со обновата на рударството во тој регион во 11-12. век.

користевме како еден од доказите за средновековниот карактер на тие локалитети. Најдени се во Лешок, Ораше и Јегуновце кај Тетово, Матка и Давина кај Скопје, Градиште и Канарево кај Куманово, Луковица и Чрешче (Прешка) на Брегалница, во Просек, Прилеп, Железнец итн. (сп.сл. 16).

Овие длета имале дрвени рачки, набиени во манжетата на горниот крај. Трите запчиња на долната страна имале очигледно задача, со помош на притисок или удар, да се забијат во помеката материја (кожа, дрво, глина?) и да остават рамномерни траги (убоди-дупчиња, браздички или паралелни жлебови). Не знаеме сè уште што точно е работено со тој инструмент.

VI. 4. Монети.

Напред (гл.IV.2) зборувавме за почетоците на употреба на парите како платажно средство во текот на 11. век. Од една страна, тоа се византиските бакарни фолеси од тн. анонимна серија, застапени кај нас главно од времето на Василиј II и од 70–80–те години на 11. век.³² Од друга страна, се појавуваат и византиски сребрени пари, главно по средината на 11. век. Овие временски периоди како и ограничениот број на сите монети најдени кај нас наведуваат на заклучок дека париве ги поседувале наемниците во византиската војска и ги сокриле во миговите на кризата.

Во текот на 12. век паричниот систем на плаќање фатил широк замав и кај нас, како одраз на длабока феудализација и фискалната политика која наложувала плаќање во пари, наместо во натура. Ова е потврдено со бројни наоди на ситни бронзени апоени, наоѓани единечно на низа населби и некрополи од тоа време, па и во нашите тврдини. Сепак, 12. век е маркантен по низа големи остави (депоа) на вакви пари, чиј вкупен број изнесува повеќе десеттини илјади парчиња.

Најголемиот број на овие депоа одбележан е прелиминарно во стручните гласила.³³ Детална научна обработка сè уште нема. Не е познат ни точниот број на најдените пари, туку само на одделните групи – толку колку што музеите успеале да одземат (најчесто присилно) од наоѓачите; остатокот е растурен меѓу колекционерите или во трговијата, без евиденци-

32. В. Ивановиќ и Ј. Кондијанов 1994, 85-102, се обидоа да ги соберат сите вакви наоди од нашето подрачје, што во голем степен им успеало (67 монети). Сепак, низа наши наоди не им биле познати, како ни историската и економската заднина на нивното појавување.

33. За ориентација ќе наведеме неколку позначајни извештаи: Б. Алексова 1955, 17-22; – Истата со А. Керамитчиев, 1968 (Каталог); – А. Керамитчиев 1968, 199-206; – К. Кеписки 1978, 159-187; – Д. Размоска 1983, 83-108 и 1987, 221-236.

ја колку монети биле вкупно најдени и кои владетели се застапени на нив.

Овие депоа се наоѓани главно покрај (или во близина на) главните патишта од тоа време. Сите се закопани во време на распадот на Византиската империја и во годините веднаш по тоа. Тоа е време кога во нашите краишта доаѓале војските од Бугарија, Епир, Латинско Солунско царство, од Nikeја, Србија. Практично сите војски добивале некоја сума пари, без оглед за која држава војувале и во која класа или род припаѓал одредениот војник.

Спомнатите десеттини илјади монети скриени на почетокот од 13. век претставуваат апоени со мала вредност. Бронзените скифати од времето на Комнените содржат неколку проценти сребро во себе; тоа се т.н. билон – трахеи кои биле особено ценети. Веќе во времето на Ангелите (1185-1204 г.) овие трахеи се сечат од обична бакарна ламарина. По распадот на Империјата, повеќе од половина век се водат ривалските борби околу деловите на Царството и исто толку долго се коваат бакарни имитации на трахеите од времето на Комнените. Ги ковале владетелите во Бугарија, Епир, Солун, Цариград, дури и во Дубровник и Венеција. Вакви инфлаторни бакарни парчиња ковале и Ласкаридите во Nikeја, а тие се сметале себеси за наследници на големиот Визант.

Сите тие имитации од времето помеѓу 1204 и 1261 г. личат меѓу себе до тој степен што понекогаш е невозможно да се разликуваат. Големината им е многу помала од трахеите од 12. век, сечени се сосем неправилно и жигосани се крајно невнимателно, така што голем дел од најдените парчиња по нашите денешни норми бил претставувале отпадок. Сепак, сите тие парички претставувале ценето платажно средство во 13. век, времето исполнето со војни, пустошења и беда.

На крајот, останува да ги наведем и местата каде што се најдени спомнатите депоа, иако сите тие не стојат во директна врска со нашите градови и тврдини. Најмногу скриени пари се пронајдени покрај Егнацкиот пат. Ке ги проследиме местата од исток кон запад:

– Живојно, 24 км југоисточно од Битола (и 3 км од денешната граница со Грција): најдени се 3 депоа, сите од 12. век.

– Битола, кај новата болница, во 1970 г. прибрани се за Музејот во Битола 1257 трахеи од 12. век. – Во Бадем Балари ископано е грне со 60 трахеи од истото време.

– Рама, 13 км западно од Битола: во 1975 г. изорани се 9 – 10.000 трахеи од 12. век (во Музејот во Битола, како и претходните).

– Сопотско кај Ресен: преку 5.000 трахеи од 12. век. Во Музеите во Охрид и Скопје.

– Велестово кај Охрид: во 1953 г. за Музејот во Охрид прибрани се 634 трахеи, 12. век.

Другите депоа се наоѓале крај други патишта:

– Коњско, на западниот брег на Преспанско Езеро: 660 трахеи од 12. век, ископани во 1950 г. (во Музејот во Охрид).

– Новоселани, 10 км северозападно од Прилеп, крај патот за Брод–Кичево–Охрид: во 1958 г. се ископани 232 трахеи од 12. век, заклучно со неколку латински и никејски имитации по 1204 г.

– Долно Коњари на Пчиња, 22 км југоисточно од Скопје: 2.000 трахеи од доцниот 11. и 12. век прибрани за Музејот во Скопје. Уште едно депо од преку 1.000 парчиња понудени за откуп на Археолошкиот Музеј во Скопје, од исто време.

– Лешко, 7 км северно од Тетово: 300 трахеи од 12. век, ископани во 1953 г.

– Сиричино, 9 км источно од Тетово: за Музејот во Скопје откупени се 192 трахеи, од 12. век.

– Гостивар: во 1955 г. ископани се 2.430 трахеи (во Музејот во Скопје).

– Банско, 10 км југоисточно од Струмица: на Градиштето е пронајдено депо од околу 1.000 трахеи од 12. век (1955/6. г., во Музејот во Струмица).

* * *

Како единечни наоди во нашите градови и тврдини најмногу се појавуваат латински и бугарски имитации на Комненските трахеи ковани од 1204 до 1261 г. По нив следуваат малубројните наоди на скифати на обединетото Византиско царство. Застапени се главно Михајл VII, Андроник II и III Палеолози. Во годините 1230–34 Византија била целосно истисната од ова подрачје од страна на Србите. Српските монети се без исклучок сребрени; грошеви и динари се појавуваат обично заедно со венецијанските грошеви (матапани) од исто време. Застапени се сите владетели почнувајќи од Драгун и Милутин до Волкашин и Марко; во доцниот 14. век ковале пари и локалните феудалци на ова подрачје, деспотите Оливер, Јован Драгаш, Андреаш, потоа жупанот Андреа Гропа–“господин Охрида”, како и градот Скопје (“Скоплје”).

Српски сребрени пари како единечни наоди регистрирани се главно во рудничките тврдини: Модриште, Белица и Девич во Поречје, Чемрен и Живојно кај Битола, Просек на Вардар, Шопур кај Радовиш, Чрешче и Луквица на Брегалница, Србиново (Трново) кај Гостивар, потоа во тврдините Штип, Кичево, Охрид и тн.

Познати ни се и 20 депоа на сребрени пари, скриени под земја главно

во годините кога Србија ја истиснувала Византија од западните региони на Македонија (1281/82 г.) и по Маричката битка (1371 г.), до турската окупација на Македонија (1385–1392 г.). Ќе ги наброиме и тие депоа:³⁴

– Скопје, Стара чаршија, 1972 г.: од поголемо депо за Музејот на Македонија откупени се само неколку парчиња, заклучно со Волкашин и кнез Лазар (била скриена во 1391/2 г.).

– Драчево кај Скопје: 10 српски и 2 венецијански пари, 14. век, откупени за Музејот на Македонија во Скопје.

– Штип, на Исарот: 11 пари на царот Душан (Музејот во Штип).

– Доброште кај Тетово, 1953 г.: сад со 782 венецијански, 6 бугарски, 4 хрватски и 265 српски пари скриени околу 1311 г. (во Музејот во Белград).

– Градец кај Гостивар, 1974 г.: 4.300 венецијански и 225 српски пари, скриени во 1281/2 г. (во Музејот во Белград).

– Гостивар, 1925 г.: големо депо со венецијански и српски пари, растурено низ приватните колекции.

– Белово кај Гостивар, 1928 г.: големо депо, од кое 273 српски динари на Душан (крунидени) од 1346 г. ги откупил Музејот во Белград.

– Кичево: I депо најдено по I светска војна, од кое 345 српски пари откупил Музејот во Белград. Скриено по 1371 г.

– II депо најдено на Калето во 1959 г., растурено. Од средината на 14. век.

– Охрид: I депо во црквата св. Пантелејмон, во 1965 г.: грне со 1298 венецијански и 6 српски пари, заклучно со А. Гропа.

– II депо најдено во црквата Св. Софија: грне со 18 српски пари, заклучно до 1372 г.

– III депо, најдено во Варошот: грне со 102 српски и 8 венецијански пари заклучно со Марко и Гропа. По 1378 г. Сите во Музејот во Охрид.

– Прилеп (Шаторов Камен), 1950 г.: грне со 25 пари заклучно со Волкашин скриено по 1371 г.

– Селце кај Прилеп: 17 српски пари, до кнез Лазар, околу 1371 г.

– Кривогаштани кај Прилеп, 1969 г. најдени во еден гроб: 340 пари на Душан (крунидени) и неколку венецијански (во Музејот во Скопје).

– Манастир во Морново: 20 српски, до Волкашин (1371 г.). Музејот во Прилеп.

– Богомила, на патот од Прилеп за Велес, 1930 г.: 30 српски пари, скриени до 1350 г. (во Музејот во Белград).

– Титов Велес, 1938 г. (во Музејот во Белград).

– Стоби, 1939, во еден гроб во Северната базилика: 90 српски и венецијански пари, до 1371 г. (во Музејот во Белград).

– Демир Капија, 1952/54 г.: 16 српски пари, 14. век (во Музејот во Скопје).

34. Б. Алексова 1955, 17-22; – С. Димитријевиќ 1981.

Значењето на монетите што се најдени во нашите градови и тврдини не треба посебно да го истакнуваме. Нивното присуство на едно вакво место е најсигурниот и најпрецизниот доказ за средновековниот карактер на локалитетот и неговото време. Монетите укажуваат и на определени политички настани, на движењето на војските, стопанскиот подем или пропаѓањето во одделни периоди и др. Монетите се специфична група археолошки материјал што опфаќа многу поширока и сложена стручна проблематика. Ние тука само патем ги спомнавме наодите што се интересни и се во функција на нашата тема.

VI. 5. *Керамика*

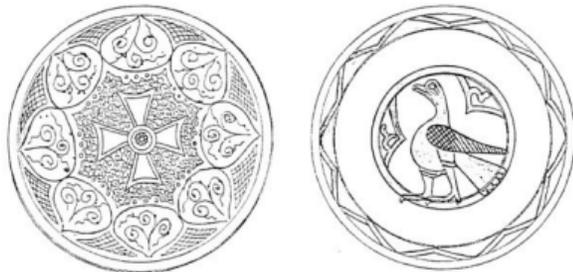
Во споредба со археолошките предмети изработени од метал, керамичните наоди секогаш се неспоредливо побројни. На секој археолошки локалитет, почнувајќи од неолитско време до новиот век, се наоѓа изобилство парчиња искршена грнчарија кои се извонредно отпорни на забот на времето и практично неуништиви. Со нивната типолошка обработка добиени се безбројни елементи кои помагаат при културното и временско определување на локалитетот.

Тоа важи и за средниот век. Во споредба со предисториската и античката керамика од нашите наоѓалишта која е релативно добро проучена, средновековната е непроучена. Кај нас постојат помали прикази само за некои категории луксузна керамика. Оваа ситуација е апсурдна, ако го споредиме нашето подрачје со некои други региони на Балканот или уште повеќе со словенските земји во Подунавјето, Средна и Источна Европа каде што илјадниците средновековни наоѓалишта се определени главно – или исклучиво – со помош на керамиката.

Поради тие причини не се потпираме врз средновековната керамика при описот на тврдините. Само наместа спомнуваме некои специфични керамички категории, кои се апсолутно сигурни како доказ за средновековниот карактер на соодветната наша тврдина. Во натамошните редови ќе се обидеме во најкуси можни црти да допреме некои од најтипичните средновековни керамички категории кај нас.

A. Византиска глебосана грнчарија.

Оваа луксузна трпезна грнчарија претставувала највисока класа во керамичкото производство од 9. до 14. век во Византија и во соседните земји, вклучувајќи ја и Македонија. Кај нас се појавува можеби во доцниот 11., а сигурно во 12. век. Врзана е за поголемите населби (градови) каде имало богати луѓе кои биле во можност да ја купат. Од оваа категорија кај нас се откриени главно само длабоки чинии, украсени од внатрешната страна со сликање, во т.н. сграфито техника. Иста е ситуацијата и во соседните земји: во Бугарија, Србија, Грција, на Јадран и н. Во текот на 12. век сграфито техниката се раширила од Византија низ целиот Медитеран.³⁵

Сл. 17 Византиски глебосани чинии, сликани во сграфито-техника; Варош, Прилеп, 13. и 14. век (по Б. Бабик)

Убави чинии украсени на тој начин, и парчиња од нив, ископани се во Горниот Град (Кале) во Скопје, на тврдината Водно (град Чрчче), во Варош-Прилеп, во Охрид, Просек, Желгигово (Млада Нагоричане) итн. (сп. сл. 144, 133, 17, 85). Во почетокот (доцн 11. и 12. век) цртежот е врежан лесно, со тенки и сигурни потези. Во 13. век линиите стануваат сè пошироки, а потезите негржливи. Двете основни бои, зелена и кафеваата, се нанесу-

³⁵ За оваа глебосана керамика сè уште основен извор е делото на Ch. Morgan, 1942. Натаму: М. Станчева 1964; – Т. Макарова 1967; – М. Бајаловиќ 1981.

ваат невнимателно и се разлеани околу цртежот. Тоа е времето кога овие чинии биле произведувани од домашни мајстори во нашите места (Скопје, Прилеп и тн.), а уметничката изведба спаднала на многу ниско рамниште. Во 14. век практично и нема увезени византиски садови; сите производи се домашни.

Б. Други византиски категории.

Во Скопје и Варош-Прилеп се најдени неколку садови, украсени, исто така со боја и глеф. Тие се изведени со тампони, во стилот на мраморирање. Од Просек (Демир Капија) и Прилеп потекнуваат неколку садови украсени со енгоба (бел глинен прелив), врз која е сликано со посна (мат) црвена боја. Најчест е мрежестиот мотив, нанесен на горните делови на амфорите, стомните, грнињата и др. Тука, се јавуваат и садови со измазнета површина, натопена со мика која им дава златест или сребрен тон. Некои од нив накнадно се сликани со бела посна боја (главно спирали и волути). Овие украсни техники биле користени до ранотурско време.³⁶

В. Куќна грнчарија.

Оваа категорија е далеку најбројна и ја среќаваме на секој локалитет. Најчести форми кои се среќаваат се: огнишни грниња со или без рачки, лонците и длабоките чинии. Од амбалажните садови најчести се малите амфори. За жал, овие форми не се обработени типолошки и статистички, ниту им е изнајдена хронолошката вредност. Затоа, целосно ги изоставаме. Во Прегледот (гл. VII) приложуваме илустрации на овие садови, земени само од неколку локалитети каде што се појавуваат во мали затворени контексти (Матка кај Скопје, Коњух кај Куманово; 14. век). На Горниот град во Скопје, покрај кружната северисточна кула, ископани се парчиња од најстарите примероци вакви лонци-грњиња, датирани според средновеокупските наоди во 9.-10. век (сп. сл. 143).

Во оваа категорија спаѓаат и црепните (подници) за печење леб.³⁷ Се појавуваат само во словенската материјална култура, додека античките народи пред нив на нашата почва не ги користеле. Затоа ги спомнуваме на секое градиште каде што се евидентирани, како сигурен доказ за постоењето на

средновековен словенски слој. Црепните имаат сосем упростена форма која не се менувала од раниот среден век до денес. Затоа тие немаат хронолошка, туку само културна вредност.

Г. Градежна керамика.

Во некои наши градови и тврдини ископани се покривни керамиди кои се разликуваат од античките. Поради тоа имаат за нас сигурна типолошка и хронолошка вредност. Додека античките тегули биле моделирани во форма соодветна за रहेње врз покривната дрвена конструкција (чатијата), керамидите од средината и од крајот на средниот век биле лепени со малтер на сиданата подлога (сводот, куполата).

Овие керамиди – лепени се јавуваат кај нас главно во времето на Комнените (кога е најповеќе градено) и ние ги одбележавме како т.н. Комненски тип. Откриени се во станбените слоеви што со сигурност се датирани во доцниот 11. и 12. век, но тие егзистирале и во следните векови. Можно е типолошки да ја следиме нивната еволуција до турскиот период.³⁸

Вакви керамиди се откопани во Скопје (Горни град – Кале), во тврдината Чрчче на Водно, во Варош и на Маркови Кули во Прилеп, во Охрид (Св. Софија и др.), во Мордовис, во Тиквеш и Девол кај Кавадарци, во Просек (Демир Капија) и во некои други места. Ние ги земаме како еден од основните елементи за датирање на градбите на кои им припаѓале, па и за целтиот станбен слој. Керамидите од ова време се одликуваат со следното: имаат правоаголна форма, благо извиена навнатре и многу се помали од античките тегули. На внатрешната страна имаат жлебови за подобро прилепување на свежа малтерна подлога. По рабовите уште во свежа (непечена) глина со чешел се втиснувала бордура од 8–12 тенки бразди, кои формираат карактеристична рамка околу керамидата. На средина од полето со 4 прсти (подоцна со 3, па и само со 2) се повлекувале од горе надолу длабоки бразди, широки околу еден прст. Над нивните горни краевина напредно се повлекувала (исто така со прст) една бразда, лачно извиена (сп. сл. 131)

Керамидите биле едноставно редени една до друга, а за да се спречи продирањето на дождот низ составот меѓу нив, составите биле поклопувани со тесни извиени керамиди-имбрекси. Тие не се лачно извиени како античките, туку се прекршени на средината, со испакнат раб по должина.

³⁸ Оваа проблематика кај нас уште не е обработена. Првите укажувања од И. Микчуљчич (со Н. Никчуљска) 1980, 128–129, каде се посочени и неколку други наоди од Македонија и И. Микчуљчич 1992, 131, 132, сл. 74.

³⁶ Л. Дончева-Петкова 1973, 14–21.

³⁷ Б. Бабик 1986, 298–306, му посветил особено внимание на проблемот на црепните, следејќи ја нивната распространетост кај Западните и Јужните Словени.

Имбрексите се најдени во многу помал број и би рекле дека не биле секогаш користени.

Во текот на следните векови керамидите од т.н. Комненски тип претрпеле забележителни измени. На градбите од 14. век тие се многу поголеми во споредба со оние од 11.-12. век и повеќе се извиени. Маркантната бордура изведена со чешел наоколу сега исчезнува, делумно или целосно. Од браздите извлечени со прст по средината од долната страна најдолго ќе се одржи напречниот лачен жлеб, сосем кус и силно извиен (како лунета), што продолжува и низ турскиот период. Овие керамиди, сложувани во редови наизменично свртени со кривината надолу и врз нив со кривината нагоре, ќе продолжат преку турското до нашите времиња, само со намалени димензии и без поранешните жлебови на долната страна.

ФОТОГРАФИИ

VII. ПРЕГЛЕД НА УКРЕПЕНИТЕ МЕСТА ОД СРЕДНИОТ ВЕК ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Општи забелешки

Укрепените места (градовите, тврдините и збеговите) се прикажани на приложените планови, проследени со соодветен текст. Текстот е концизен, без непотребни описни и технички детали. Изнесени се само најосновните информации за секое место, за да може читателот да добие основна претстава. Податоците се сложени по следниот редослед:

1. Име. Наведено е името на денешното најблиско населено место до кое се наоѓа средновековната крепост. Покрај овие места наведена е и општината на чија територија се наоѓа. Општините се наведени по азбучен ред. На тој начин читателот ќе може најлесно да го најде бараното место. Секоја општина претставува практично еден стопански и управен микрорегион, една средновековна жупа која имала слично средиште и во средниот век. Преку тоа тие најлесно се идентификуваат со денешните поголеми места и без тешкотии се откриваат на терен. Поради тоа и петте денешни скопски општини ги поврзавме во една единица, Скопје.

Во продолжението на денешното име наведено е средновековното име на местото (доколку е забележано, во грчка и словенска форма) и неговиот карактер: кастрон, фрурион, стража или едноставно со старословенска ознака "град".

2. Лигерајџура. Освен малиот број исклучоци, речиси сите прикажани места се одбележани во стручните гласила. За помалиот дел од нив постојат исцрпни теренски прикази, за другите само прелиминарни извештаи или попатни информации дадени од друг аспект. Ние тука ги наведуваме само основните дела, односно оние во кои читателот може да ги најде

посочените информации за градбите, движните наоди и др., како и погрешните наводи што ние тука ги побиваме. Поднасловот го скративме во забирлива кратенка "Лит".

3. Местоположба. Дадени се основните координати за секој локалитет: неговата оддалеченост од денешното најблиско населено место (чие име стои во насловот), како и од другите маркантни точки (река, поле, планина, пат). Крепостите се поставени најчесто на некоја височинка чија релативна висина е исказана тргувајќи од нејзиното подножје, а понекогаш и од пошироката околина. Нагласена е и поврзаноста со некој важен пат што врвел покрај локалитетот или близу до него, потоа со старите рудници и другите стопански ревири (доколку постоеле), а кои биле експлоатирани од жителите на местото во минатото.

4. Најстари остатоци. Во претходните поглавја повеќе пати нагласивме дека речиси сите наши средновековни укрепени места биле населени и укрепени во предсловенскиот (антички) период, а некои уште во предисторијата. Од тие времиња останаа бројни тврдински остатоци кои се искористени за средновековните фортификации. Особено маркантни се доцноантичките урнатини кои најчесто биле само поправени и користени натаму низ средновековието. Од тие причини, на секој наш локалитет го прикажуваме и фортификарањето во најстарите епохи.

5. Средновековни остатоци. Прикажани се оние остатоци кои имаат докажани средновековни обележја. Градежните остатоци се дадени со нивните технички карактеристики и главно без детали, а големината им е исказана преку единицата за површина, хектар (скратено "ха"); некогаш се наведени и димензии во метри ("м"). За да не го заморуваме читателот, изоставени се бројните технички информации – ширината и должината на објектите, бројот и големината на кулите, портите и др. Само во изнмни случаи наведен е некој од тие податоци. Инаку сето ова може да се извлече од плановите што се приложени кон секој локалитет.

На крајот, следат пишаните податоци за местото (доколку постојат) или за средновековниот град (тврдина) со кои го идентификуваме местото. По нашите истражувања речиси сите стари градови со сигурност се локализирани на теренот, а само во неколку случаи недостасуваат сигурни докази и тоа е кажано во текстот. Наведени се и други мислења за нивно локализирање, за да може читателот сам да процени колку се тие објективни или се неосновани.

6. Планови. За секој локалитет ги приложуваме и плановите, освен во неколку случаи каде не стигнавме теренски да ги премериме и снимиме. Локалитетите ги работевме интензивно во последните 20-ина години и тие претставуваат новост за нашата наука. Од поранешните истражувачи беа снимени само Охрид, Прилеп, Дебреште, и делумно Струмица и Штип. Сите останати планови се дело на авторот на книгава и уште повеќе на неговиот асистент Виктор Лилчиќ. Неговите планови јас главно ги дополнував со некој детал и го доработував релјефот, усогласувајќи ги, исто така, според еден технички образец. Иницијалите на авторите се ставени под размерникот на секој план.

Со помошта на размерникот може секој да ги пресмета оние технички детали што се однесуваат за соодветната крепост. Планиметријата е ослободена од помалку значајните и помошни детали – реперите и тригонометриски точки, катастарските потези и меѓи, а еквиливанцијата на изохипсите е ограничена на 10 м (кај помали размери на 20 м). Основите на 13 тврдини се претставени аксонометриски, како тродимензионална реконструкција.

7. Илустрации. Движните наоди се исказани преку технички цртежи, во точен размер и со потенцирани украсни детали, а каде што беше потребно, прикажани се од две карактеристични страни па и низ пресек. На тој начин најезактно е исказана морфологијата и типологијата на предметите од кои секој стручњак може лесно да ги извлече сите потребни заклучоци. Од секој локалитет обично се одбрани само неколку карактеристични предмети кои временски и културно ја определуваат крепоста. Поголем број наоди претставуваме само од неколку тврдини (од Скопје, Просек, Прилеп, Стенче кај Тетово, Луковица) како сондирање во квантитетот на можниот археолошки фонд што лежи на теренот.

Најголемиот број од овие движни наоди ги има прибрано соработникот В. Лилчиќ за што особено му благодарам. Илустрациите, главно, ги цртав јас, со помош на дипл. историчар на уметноста Д. Спасова (монети). Мои се и двете карти, како и фотографите во прилогот.

ТАБЕЛА 1

Преглед на укрепени места од среден век во Македонија, со основни показатели

Бр.	ОПШТИНА	МЕСТО	СТАРО ИМЕ	ФУНКЦИЈА	ХА	НОВ СИД	О	ВЕК	ВАРОШ (ХА)
1	Берово	Будинарци	<i>Будинарад ?</i>	ст/р.с.	0,6	да		10-13	?
2	Битола	Битола	<i>Буйела (Пелагоница?)</i>	ка/р.с.	1(2)	да	1	10-14	да
3	"	Д. Ореово	-	ст.	0,6	да		10-12	-
4	"	Живојно	-	руд	0,5	-		10-14	-
5	"	Зовик	<i>Чемрен</i>	руд	1,5	да	1	10-14	2-5
6	"	Стрежево	<i>Габаларион</i>	руд	1,5	да		11-14	-
7	Брод	Белица	<i>Белица</i>	руд	0,2	да		10-13	-
8	"	"	"	збег	0,5-1	да		10-13	-
9	"	Девич	<i>Девич ?</i>	р.с.	0,7	да	1	13-14	2,5
10	"	Заград	<i>Расјеш ?</i>	руд/ст	0,3	да		12-14	-
11	"	Здуње	<i>Здун ?</i>	руд/ст	0,6	?		12-14	-
12	"	Ижиште	<i>Иж ?</i>	ст/збег	2,5	-		10-12	-
13	"	Модриште	<i>Модрич</i>	руд/ст	0,4	-		13-14	2
14	Валандово	Валандово	<i>Алавандово</i>	нас/р.с.	3	-	1	12-14	-
15	Виница	Виница	<i>Виница ?</i>	ст	0,4	да	1	11-13	1,5
16	Гевгелија	Габрово	-	ст	0,3/0,6	да	?	12-14	-
17	Гостивар	Г. Баница	<i>Баница ?</i>	ст	0,6	да		12-13	да
18	"	Градец	<i>Градец</i>	р.с.	0,6	?		9-12	да
19	"	Калиште	<i>Соколец ?</i>	ст	0,6	да		12-13	-
20	"	Србиново	<i>Трново</i>	руд	0,4	да		13-15	да
21	Дебар	Дебар	<i>Раховник</i>	р.с.	?	да		13-15	да
22	Делчево	Вирче	-	ст	1,2	да ?	1 ?	12-13	-
23	"	Драмче	<i>Биџла ?</i>	руд/ст	0,6	да	1 ?	10-13	-
24	"	Звегор	<i>Звегор ?</i>	ст	0,7	да	1 ?	12-13	-
25	"	Луковица	<i>Луковица</i>	ка/р.с.	2	да	2 ?	10-13	?
26	Демир Хисар	Бучин	<i>Бучин</i>	руд	1	?		11, 14	-
27	"	Граиште	<i>Добрун</i>	руд	1,2	да		10-13	-
28	"	Железнец	<i>Железнец</i>	руд/р.с.	2,8	да	1	13-14	1
29	Кавадарци	Дреново	<i>Девол ?</i>	р.с.	1,4(3)	да	3	10-13	1,5
30	"	Ресана	<i>Тиквеш</i>	р.с.	2	да	5	13-14	3
31	Кичево	Арангел	-	ст/збег	1,4	-	-	10-11	-
32	"	Кичево	<i>Кичава</i>	ка/р.с.	1,5	?	?	10-15	да

Бр.	ОПШТИНА	МЕСТО	СТАРО ИМЕ	ФУНКЦИЈА	ХА	НОВ СИД	О	ВЕК	ВАРОШ (ХА)
33	Кичево	Подвис	-	ст	0,3	-	-	10-13	-
34	Кочани	Мордовис	<i>Морозвид</i>	ка/р.с.	1(3)	да	2	10-13	2
35	Крива Паланка	Опила	<i>Славийше ?</i>	руд/р.с.	0,5	?	1	10-13	0,5
36	Куманово	Градиште	<i>Луково ?</i>	р.с.	0,5	да	1 ?	10-13	?
37	"	Канарево	<i>Козјак ?</i>	р.с.	0,8	да	-	10-13	3
38	"	Коњух	<i>Коњух</i>	руд/ст	1,5	да	1 ?	13-14	?
39	"	Младо Нагоричане	<i>Жељилово</i>	ст/р.с.	0,8	да	10	10-14	2
40	Неготино	Демир Капија	<i>Просек</i>	ст	1,7	да	2	11, 13	-
41	"	Корешница	"	варош	14	да	3 (4)	10-14	1
42	"	"	"	ст	1	да		13-14	-
43	"	Человец	"	ка/р.с.	17	да	1	10-14	(бр.41)
44	Охрид	Годије	-	руд	0,2	-		13-14	-
45	"	Охрид	<i>Охрид</i>	ка/р.с.	1	да	9	10-14	10
46	"	Песочани	<i>Дебрица</i>	руд	1	да	1	12-14	2,5
47	Прилеп	Варош	<i>Прилеј</i>	ст/р.с.	0,6(4)	да	6	10-14	4,3(збег)
48	"	Дебреште	<i>Д'брешје</i>	ст/р.с.	2,5	-	1	10-14	-
49	"	Десово	<i>Клеовник ?</i>	ст	0,2	да	-	10-11	-
50	"	Зрзе	<i>Зрзе</i>	ман/збег	1,5	да	1	14	(збег)
51	"	Манастир	<i>Морихово ?</i>	ка/р.с.	1	да	2	9-13	3,5
52	"	Прилепец	?	збег	7	да	-	д. 14	(збег)
53	"	Трескавец	<i>Трескавец</i>	ман/збег	3,5	да	1	14	(збег)
54	Пробиштип	Злетово	<i>Злетово</i>	збег	0,3	да		10-14	(збег)
55	Радовиш	Радовиш	<i>Радовишије</i>	ст/р.с.	0,7	да	1	10-14	да
56	"	Шопур	?	ст/руд	0,25	?		10-14	?
57	Ресен	Евла	<i>Васлида ?</i>	ст	0,2(0,6)	да	-	11	-
58	"	Стење	<i>Пејра ?</i>	збег	2,5	да	3	10-14	-
59	"	(М.Г.Преста)	<i>Пресја</i>	ка/р.с.	2	да	2	10-14	-
60	Св.Николе	Сопот	<i>Ѓуришије ?</i>	ст/двор	0,1	?	1	13-14	-
61	Скопје	Водно	<i>Чрпче</i>	ст/збег	0,5	да	-	10-13	(Скопје)
62	"	Кожле	<i>Кожле</i>	ст	0,6	да	2	13-14	-
63	"	М.Сушица	?	ст/руд	0,9	да	2	?-14	-
64	"	Матка	<i>Майка</i>	ман/збег	1,5	да	2	д. 14	-
65	"	Скопје	<i>Скојие</i>	ка/р.с.	4	да	10	9-14	5-6
66	"	Чучер	<i>Давина ?</i>	ка/р.с.	1(3)	да	2	10-14	да

Бр.	ОПШТИНА	МЕСТО	СТАРО ИМЕ	ФУНКЦИЈА	ХА	НОВ СИД	Ор	ВЕК	ВАРОШ (ХА)
67	Струга	Заграчани	<i>Св. Сџас ?</i>	збег	0,3	да	1	11-13	-
68	Струмица	Банско	<i>Термица ?</i>	ст/збег	1	да	-	11-13	-
69	"	Конче	<i>Конче</i>	ст./р.с.	0,3	?	-	10-13	да
70	"	Костурино	<i>Василис ?</i>	ст	0,5	да	-	10-11	-
71	"	Струмица	<i>Струмица</i>	ка/р.с.	1(4,5)	да	3	9-14	4-5
72	Тетово	Длешница	<i>Леска ?</i>	ст	0,3	да	-	11-?	-
73	"	Јегуновце	<i>?</i>	ст	0,5	да	-	10-13	-
74	"	Лешок	<i>Леш'ск</i>	ка/р.с.	1,5	да	1	10-12	да
75	"	Ораше	<i>Собри</i>	руд/р.с.	2,5	да	1	13-14	3
76	"	Рогле	<i>?</i>	ст	0,6	?	-	11-13	-
77	"	Стенче	<i>Сџена ?</i>	ст	0,5	?	1	11-14	-
78	Т. Велес	Теово	<i>Бабунa ?</i>	ст	0,5	-	-	10-11	-
79	"	Т. Велес	<i>Велес</i>	ка/р.с.	2,5	да	4	10-14	1
80	Штип	Крупиште	<i>Равен</i>	аул/р.с.	7	?	2	9-10	-
81	"	Црешка	<i>Чрешче</i>	руд/ст	1	да	1	9,13-14	2
82	"	Штип	<i>Шџий</i>	ст/р.с.	0,2/1,5	да	6	10, 14	да

КАТАЛОГ

Појаснение кон Табелата 1.

Во наведените 10 колони искажани се најосновните податоци за секој наш средновековен град или тврдина. За да се заштеди простор и одбегне непотребно повторување на одделни зборови, истите се нанесени како кратенки. Тоа се:

- Бр. - редниот број на укрепеното место, даден по азбучниот ред на општините и на селата во секоја општина.
- Функција - го означува карактерот на секое укрепено место, како:
 - ка - кастрон, поголема тврдина што прераснала во гратче или град.
 - р.с. - регионално средиште, без оглед на неговата големина.
 - руд - рудничка крепост и населба.
 - ст - стража, помала тврдина (крајпатна, регионална или гранична).
 - збег - збег за цивилното население.
 - ман - укрепен манастир.
- Ор - цркви во укрепеното место или непосредно крај него (бројност)
 - ха - хектар, мерка за големина (100x100м= 10.000 м2)
- Варош - неукрепен простор за цивилно население; подградие, емпорион.
- ? - Таму каде што не е сигурен податок (средновековното име сочувано само во народното предание, или обновата на обзидот, или бројот на средновековни цркви) ставен е прашалник.

Општина БЕРОВО

Будинарци

Будинарад, крајатна стража. Сл. 18, 19.

Лит.: А. Керамитчиев 1979, 156; – И. Микулчиќ ТИР, 31.

Местово.ложба. Месноста "Градиште, Будинград" лежи до западниот крај на Будинарци, покрај магистралниот пат Винаца – Берово, во античко време Астибос – Бургала – Партикопол. Претставува тесен рид што се издига 20-70 м високо над Брегалница; опфатен е од реката од речиси сите страни. Лесен пристап има само од југ преку тесно седло, каде што минува и спомнатиот пат. Ридот има многу стрмни страни, а озгора е зарамнет.

Најстари осјайоци. Во доцноантичко време било изградено обзидие со малтер, што затворало простор голем 300 x 60 м. Се состоел од 2 дела.

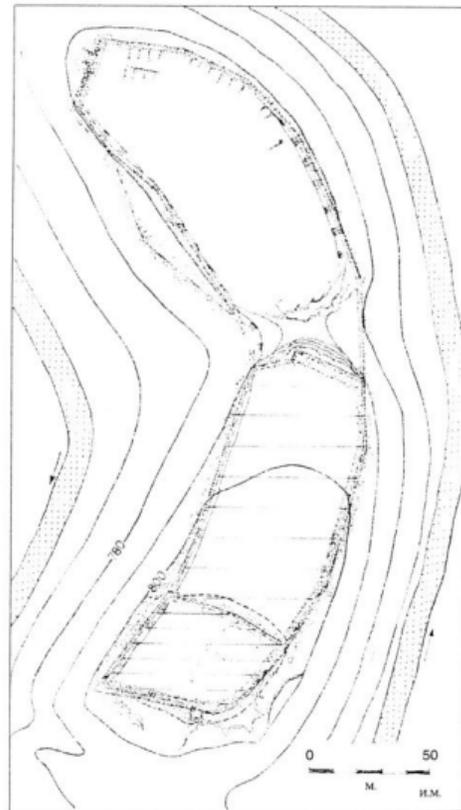
1. Кастелот стоел на повисокиот, јужен дел, со големина 0,8 ха, имал правоаголна основа со паралелни страни. На јужниот крај стоела мала акропола, одвоена со еден внатрешен ѕид и зајакната со чедна кула.

2. Станбениот дел лежел северно од него, со големина 0,8 ха, а бил одвоен од кастелот со просечен одбранбен ров. Обзидието носи траги од голема обновува. На северозападниот крај стоела кула што го бранела најлесниот пристап до крепоста. Долж источниот ѕид се гледаат станбени простории, потпрени во низа на него. Крепоста била изградена во 4. век, а обновена во 6. век. Наоди: бројни монети од 4., 5. и 6. век, бронзени токи и аплики, железни фибули од крајот на 6. и 7. век, керамика и др.

Кастелот го контролирал спомнатиот пат, како и регионалниот пат од Пијанец на север кој покрај Будинарци водел кон Плачковица на југ и преку превалецот Чунговец слегувал во Радовишко Поле.

Средновековни осјайоци. На просторот на акрополата, со димензии 55 x 50 м., врз доцноантичкото обзидие бил подигнат еден подоцнежн ѕид без малтер (од прирачен материјал) кој и денес јасно се следи на теренот. Очигледно настанал во средниот век. На тој простор забележавме и парчиња од средновековна огнишна грччарија и словенски црепни. Најдени се и парчиња од словенски бронзен накит: прстења, делови од белегзии, појасни токи, приврзаци, парчиња од стаклени белегзии (11.-13. век) и др.

Позицијата на Будинград е стратешки значајна. Лежи во географско-то средиште на Малешево, на крстопатот на два главни пата што водат низ тој регион а кои функционираше и низ средновековието како врска помеѓу долината на Брегалница со долината на Струма и земјите натаму на исток од неа. Овој фурион играл несомнена улога како во експанзијата на Бугарија

Сл. 18. "Будинград", Будинарци, доцноантички крајатен кастел. Делумно е обновен во средниот век ("Будинград")

кон запад, така и во функционирањето на патната мрежа во државата на Самуил и обновената Византија:

* * *

Во домашната историографија е покренато прашањето, дали постоел град со име Малешево. Во повелбата од 1019 г. како една од енорните на Мордовишката епархија е наведено и Малешево. Не стои дали е тоа само регион или град со истото име. Во патеписот на арапот Идриси од средината на 12. век се наведува: на ден ипол пат од Формандус Модрас (Морозвизд ?) лежело местото Малсуда (=Малешево ?), опкружено со планини, селски

Сл. 19. "Будин град", Будинарци, наоди; 11.-13. век

имоти, градини, полиња, пасишта и шуми (Т.Томоски 1971, 161, превод на В.Томашек). Не е јасно дали Идриси тука мисли на еден град или само на регионот Малешево.

Во едно писмо на охридскиот архиепископ Теофилакт од почетокот на 12. век што го упатил до епископот на Триадица (=Средец, Софија) ја спомнал и Малешевската и Струмичката епархија. Тоа предизвикало различни толкувања во наше време. Веројатно најблиску до вистината е Ј. Иванов (1931, 552), најдобриот познавач на оваа материја, кој смета дека седиштето на епископијата и натаму било во Морозвизд додека цела Брегалничка регија едно време била нарекувана Малешевска. Градот Малешево според него не постоел. Тоа мислење го делат и други истражувачи на овој проблем.

Досегашните археолошки истражувања во Малешево не дале докази за постоење на ваков град. Настојувањата на Т. Томоски (1971, 161-172) градот Малешево да го локализира на месноста Градиште, 5 км источно од Берово, немаат докази. Тој терен е детално истражен. На врвот од ридот (Горно Градиште) стоела мала доцноримска стража (4.- 5. век) без средновековни траги. Во подножјето, крај Брегалница, се протега Долно Градиште со остатоци од бројни градби на една рударска населба од доцноримско време, со постројки за преработка и топење на железна руда и др. Потврдена е со бројни монети и други наоди од 3.- 6. век. Средновековни наоди воопшто нема. И глинените "сваќи" што Томоски ги прикажува на слика не се средновековни туку антички калани за теракотите.

Повторуваме дека тврдината Будинград, на крстопатот во центарот на Малешево, засега е единствениот познат "град" од средниот век во овој регион.

Општина БИТОЛА

Битола

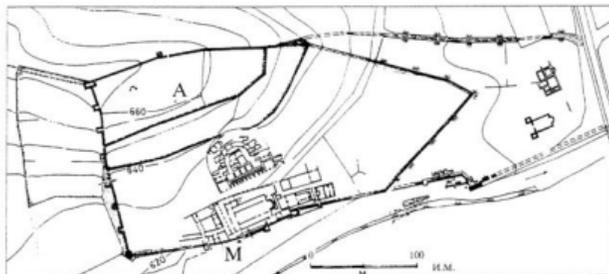
Кастрон *Буйзела* – град *Биџола* (квивитас *Пелаџионија* ?). Сл. 20–22.

Лит.: Папазоглу 1957, 188-194; – И. Микулчиќ 1974, 347-368; – Мошин 1966, 51-61; – Томоски 1980, 17-21; – Филиповска – Србиновски 1980, 111-122 и 1981, 113-120; – Манева 1992, 113-117.

Месџооложба. Месноста "Буковски гробишта" (Хераклеја), лежи на јужната периферија на Битола. Претставува 50 м високо и издадено ритче на западниот раб на големото Поле, кое преку тесно седло продолжува на запад во повисоки ридови, кон планината Неолица. Околу ова место вртел познатиот Егнациски пат, денес патот Охрид – Битола – Лерин.

Најстари осџајоци. На ритчето и во јужното подножје, долж Сива Вода, се раширил античкиот град Хераклеја Линкестис. Археолошките наоди потврдуваат живот од 2. век од ст. е. до крајот на 6. век. Откопани се: театар и дел од форумот (2. век), бања (4. век), 3 базилики и епископска палата (доцен 5. и 6. век). Запазено е и обѕидието, градено во 2., 4. и 6. век (обнови), а затворало простор со големина од 8 ха, кој во 6. век бил редуциран на 5 ха.

Црковните градби се покриени со бројни мозаични подови, кои спаѓаат меѓу најубавите во Македонија. Познати се повеќе епископи од 4. до 6. век.

Сл. 20. Античкиот град Хераклеја Линкестис. Акрополата (А) е обновена како средновековен кастирон Пелагонија (?) а епископскиот комплекс (М) како манастир – Бутела (Биџола)?

Средновековни осџаџоци. По аваро-словенските уривања на градот (според монетите тоа се случило во 586 г.), преостанале делумно запазени неколку големи градби. Пред сè тоа е Епископскиот комплекс со 2 базилики и епископскиот двор. Веројатно врз нив, неколку века подоцна бил изграден манастирскиот комплекс. По него новата словенска населба го добила името: Битола'а, Бутела, (од "обителъ" = калуѓерска заедница). Крепостта над населбата во грчките документи носи име Пелагонија.

При ископувањата на спомнатиот простор (1961-1974 г.), во најгорните слоеви се откриени траги од примитивни словенски живеалишта, датирани со парчиња од огнишна грнчарија, бронзен накит, железни алатки и византиски монети од 10-13. век. Истовремени гробишта се истражувани 250-300 м источно од тој ареал, околу базиликата Д (1980-86). Датирани се со накит и византиски монети во 10-13. век. Источно од некрополата се констатираны населбени слоеви од доцниот среден век.

Локацијата на "градот" (тврдината) Битола останала до денес непотврдена. Тука помислуваме на акрополата на Хераклеја од предсловенскиот период, која се издига на 80-100 м северно од ископаниот епископски комплекс односно претпоставениот средновековен манастирски дел. На

планот од градот што го работев пред 3 децении имам внесено и обидие на врвот од ритчето, зајакнато со неколку кули. И денес релативно добро е сочувано на теренот. Од јужната страна на врвот, меѓу современиите подидувања за лозја што се гледаат на тој простор, континуирано се следат два стари крепосни зида од кои едниот е можеби доцноантички, а другиот средновековен. Овие обидија опфаќаат простор голем 0,8 односно 1,5 ха, што е доволно голем за тоа време. За жал, просторов досега археолошки не бил истражуван.

Сл. 21. Тн. Биџолска илоча од 1016/17 г.: царот Јован Владислав го обновува градој Биџола (до Ј. Заимов).

Во прилог на горното мислење зборува и текстот на т.н. Битолашка плоча подигната од Јован Владислав во 1016/17 година. Тој "го обновил градот Битола" (Ј. Заимов 1970, 1-160). Значи дека користел веќе постојани ѕидови, што само ги надзидал и ги обновил. Освен силното обидие на доцноантичката Хераклеја, пред сè нејзината акропола, нам не ни се познати други ѕидишта поблиску до Битола освен неколкуте планински кастели и ѕегови, оддалечени повеќе километри. Останува идните ископувања сето ова да го потврдат.

Од пишаните документи познато е дека кон крајот на 10. век Самуил

ја зема Битола од Византија, а син му Гаврил Радомир кај Битола гради дворец, изгорен од Василиј II во 1014 г.

– Гореспомнатата Битолска плоча зборува за обновувањето на градот Битола. Во 1018 г. градот му се предал на Василиј II и останал под византиската управа следните 3 века. Само одвреме-навреме градот имал други господари. Така, во 1082 г. го освоиле на кусо Норманите под Боемунд, од Јужна Италија; – Околу 1200 г. локалните феудалци – одметниците Добромир Хрс и Камица; – во 1230 г. – деспотот Теодор Дука од Епир, а потоа Јован Асен од Бугарија; – во 1246 г. пак Епирците; – во 1252/53 г. Никејците; – во 1257/58 г. Михајло II од Епир, а во следната година повторно Никејците, односно обединетата Византија. Од 1330 г. е под српска власт, а во 1385 г. освоен е од Турците.

Горенаведената хроника зборува дека Битола низ целиот среден век имала големо воено-стратегиско значење, кое ѝ се наметнувало пред цивилната функција на градот - да се развива како стопанско и културно средиште на регионот. Во прилог на ова ќе наведем уште неколку елементи. Имено, низ 11. и 12. век во Битола ("Пелагонија", "Хераклеја Мизиска", "Бутела") повеќе пати престојувале лично византиските владетели со војска, подготвувајќи ги оттука своите воени походи на соседите (Нормани, Срби, Унгарци). Ова е значаен факт што секој историчар треба да го почитува (М.Бошкоски 1989, 83-104). Исто така, до средината на 12. век Битола сè уште се означува како кастрон, голема тврдина (писмото на Мануил I Комнин до опатот Вибалд од 1153 г. е сигнирано со "a castro Pelagoniae").

На крајот да забележиме дека за разлика од низа други наши градови кои им се предале без отпор на Турците и благодарение на тоа биле поштедени, Битола била освоена со борба и поради тоа била урната. Ова уривање било несомнено целосно, така што ние денес на теренот и не гледаме надемни средновековни остатоци, а токму тоа е она што сите нас досега најмногу нè збунувало.

Турската населба Битола ("Манастир") како неукрепена касаба (според пописот од 1467/8 г. имала само 463 куќи) а подоцна како голем шехер се развила подалеку од старата крепост, во центарот на денешниот град и северно од Драгор. Цамиите што преостанале од тие векови се неоспорни докази за тоа.

Пред 15 години направени се обиди, средновековниот град Битола да се открие на една друга локација. Тоа е ридот "Кале" на кај с. Раштани, над северозападната периферија на денешниот град. Местото доминира над долината на Драгор и западниот раб на Полето. Стратешката положба му е добра, меѓутоа таму нема вода ниту други основни услови за живеење. На

крајот од антиката таму бил подигнат голем одбранбен бедем во вид на земен насп, за привремен престој на војска. Во 11.-12. век во него била изградена една осамена црква, додека теренот околу црквата останал речиси сосем стерилен (ископувања од 1978, 1980 и 1994 г.). Минимални се можностите на тоа место да се открие средновековниот град Битола.

Сл. 22. Хераклеја, Битола, словенски накит од 10. – 12. век најден на археолошката локација (бр. 6–8) и во гробишката крај базиликалата Д (бр. 1–5, 9; по Е. Манева)

Д. Ореово

Крајпатна и регионална стража.

Лит.: М. Грбиќ 1954, 122; - И. Микулчиќ ТИР, 46; Е. Манева 1992, 117.

Месџојоложба. Ридот "Кале" се издига 2 км северноисточно од Долно Ореово и 360 м високо над околните долинки (1105 м н.м.). Доминира над многу широка околина и над превалецот 2 км северно од него, по кој патот од Битолското Поле води кон Јужно Морниво.

Најстари остатоци. На врвот од ридот на крајот од антиката бил изграден силен кастил: обидието (камен со малтер) затвора простор од 180 x 90 м (1,3 ха). Северниот, повисокиот дел со внатрешен ѕид бил преграден во мала акропола. Наоди: доцноантичка керамика и монети од 5. и 6. век. Кастилот го контролирал спомнатиот пат и границата меѓу провинциите Македонија I и II, повлечена северно оттука.

Средновековни наоди. На обидието на акрополата се гледаат обновувања изведени во среден век. На просторот на обновената крепост има траги од следните векови: средновековна керамика, парчиња од стаклени белегзии, железни алатки, бронзен прстен (12.-13. век). Веднаш до крепоста и внатре во старото обидие откриени се 3 некрополи и истражени 66 гробови (во 1986-88 г., Музеј Битола); датирани се со накит типичен за 10.-12. век.

Очигледно е дека крепоста била интензивно населена во текот на неколку века, со функција на крајпатна и регионална стража меѓу градот Битола од една страна и Чемрен односно Морихово од другата.

Живојно

Рудничка населба и тврдина.

Лит.: М. Грбиќ 1954, 127; - И. Микулчиќ ТИР, 136.

Месџојоложба. Месноста "Градиште" лежи 1 км југоисточно од Живојно и 1 км од денешната граница кон Грција. Претставува доминантно ритче со стрми падини над изворишните краци на Живојнска Река, во западното подножје на Кожуф-планина. Во близина лежат рудниците на јаглен и старите копови на железна руда.

Најстари остатоци. Од почетоките до крајот на античката епоха на Градиште егзистирала укрепена населба, потврдена со бројни движни наоди од населбени слоеви, како и со 10-ина некрополи од одделни временски периоди околу неа. Во доцната антика било изградено цврсто обидие со малтер; бројни монети завршуваат со доцниот 6. век. Очигледно е дека населението живеело од експлоатацијата на железна руда, која тука лесно е топена благодарейќи му на јагленот (површински копови).

Средновековни остатоци. Доцноантичкото обидие било несомнено добро запазено и во раниот среден век и во неговите рамки живеела средновековна населба. Истата е потврдена со керамика од тоа време како и со бројни византиски монети од 11. до 13. век. Во непосредната околина на Градиште најдени се и 3 остави со византиски пари (скифати-трахеи), закопани таму на крајот од 12. и почетокот на 13. век. Во доцниот среден век населбата на Градиште изгледа целосно замрела.

На крајот да спомнеме дека само 4 км југоисточно оттука стоела познатата тврдина (фрурион) Сетина во која царот Гаврил Радомир имал свој ловечки дворец.

Зовиќ (Чебрен)

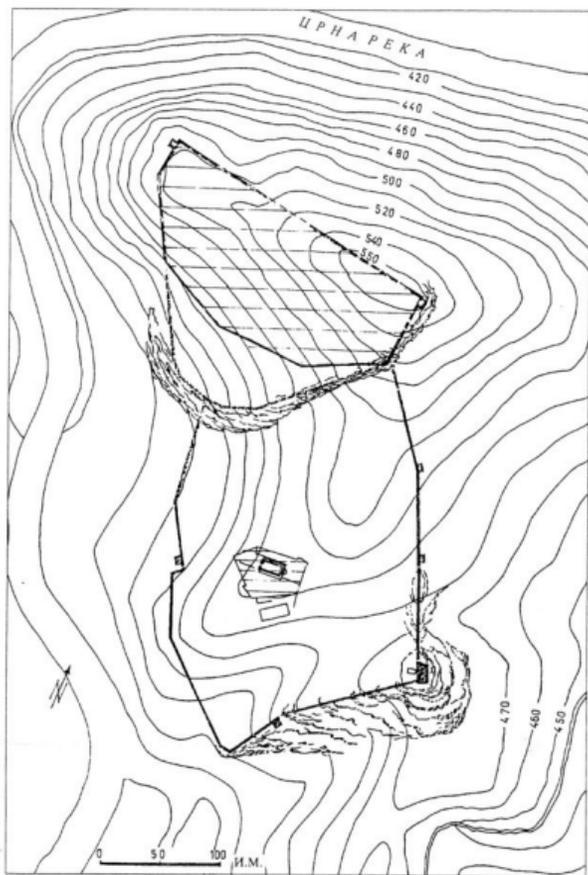
Град **Чемрен**, рудничка крепост. Сл. 6, 23, 24.

Лит.: И. Микулчиќ ТИР, 136; - Филиповска - Србиноски 1978, 117-120.

Месџојоложба. Локалитетот "Град, Чебрен" лежи на еден издвоен вулкански куп во кањонот на Црна, 140 м високо над реката (560 м н. м.), 3 км северозападно од Зовиќ. Тука лежат урнатините на средновековниот манастир и на раселеното селце Чебрен. Речниот свијок го опфаќа купот од 3 страни. Една пониска тераса го поврзува купот со други ридови на југ, одвоено од нив со тесно седло. Локалниот планински пат што поаѓал од Полето на запад и ја сечел јужномориовската висорамнина, го допирал Чебрен и се качувал до пазувите на Кајмакчалан – Кожуф на исток, кон старите рудници на железно (денес патот Суводол – Рапеш – Манастир – Полчиште). Наброените села денес во голем степен се раселени.

Најстари остатоци. На спомнатиот висок куп во доцната антика бил изграден силен кастил, којшто зафаќал простор од 3 ха. На пониската јужна тераса се развила цивилна населба, опфатена исто со обидие. Сидовите се градени со малтер, влечени во долги прави потези и зајакнати со повеќе кули. Целиот простор е планиран и оформен како град, со големина од 5 ха (со кастилот-акрополата вкупно 8 ха).

Во центарот на населбата стоела голема базилика, чии што темели и делови од мермерната пластика денес лежат околу средновековната црква. Оваа црква била изградена врз старата базилика, а обновена е во 16. век како манастир Чебрен. Во текот на I светска војна (1917-18) манастирот бил урнат и до денес не е обновен. Доцноантичкиот градежен шут лежи насекаде, а изобилството железна згура зборува за индустријата на железно во населбата. Траги од старите рудници има на повеќе места во околината.

Сл. 23 "Чибрен", Зовик, доцноантички рударски град. Акрополата е обновена во средниот век како град Чемрен

Според сите индикации на ова место стоел градот Антија, епископско седиште во 5. и 6. век.

Средновековни остатоци: Акрополата била обновена во средниот век; новото обзидие отстапува од линијата на доцноантичкиот ѕид и има белези типични за 13.-14. век. Укрепениот простор од тоа време мерел 1,5 ха. Со ископувањата на тој простор (1976-78 г.) биле сондирани станбените слоеви крај обзидието. Најдена е керамика, различни ситни предмети и монети од 11. до 14. век. Се истакнува една бронзена аплика со претстава на глава – јавач, и крст – реликвијар (10.-11. век; сл. 6, 24).

Сл. 24 "Чибрен", Зовик, крст-реликвијар, 10.-11. век (по Р. Пејровиќ)

На местото на базиликата од 6. век била изградена нова но помала црква (13.-14. век?), уште еднаш обновена и живописана во 16. век (манастирот Чибрен). Една друга црква, посветена на св. Илија, изградена е во тоа исто време на југоисточниот агол на античкото обзидие.

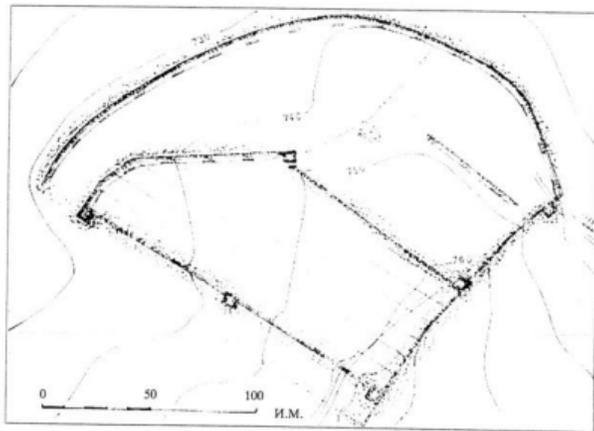
Спомнатите траги од преработката на железо во околината и во самиот Чибрен зборуваат за стопанската подлога врз која израснал доцносредновековниот "град" Чемрен. Името на крепоста е словенско и зборува дека населението во регионот било словенско. Чемрен останал под византиска власт до 1331 (или 1334) г. кога го освоиле Србите. По турската окупација рударството замрело, а со него и крепоста, така што во документите веќе не се спомнува. На ова место остана да живурка само селцето и манастирот Чибрен, како спомен на некогашниот град.

По реката Црна 8 км северно од Чебрен, меѓу селата Чаниште и Манастир лежи крепоста Градок. Тоа е несомнено кастроног Морихово, управно и стопанско средиште на истоимениот регион во 9.-12. век. По него-вото замирање средиштето било пренесено во Чебрен.

Стрежево (Габалавци)

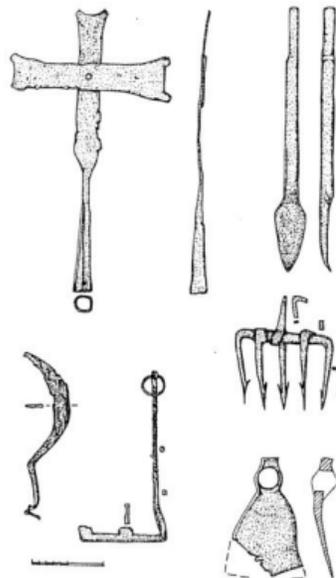
Фрурион *Габаларион*, рудничка крепост. Сл. 25, 26.

Лит.: Томоски 1964, 43; - И. Микулчиј TIR, 121; - Јанакиевски 1980, 97-110. *Местоположба*. Месноста "Кале" лежи 1 км североисточно од раселеното Стрежево и 3,5 км западно од Габалавци. Претставува 60-70 м висока тераса на работ на долинката на Шемница. На ридовите од двете страни на Шемница има траги од експлоатацијата на железо во минатото. Патот долж Шемница го допирал и Калето а го поврзувал рудоносниот Демир Хисар на север со Егнацкиот пат (денес Охрид – Битола) на југ.

Сл. 25. "Кале", Стрежево (Габалавци), рудничка тврдина од 6. век, делумно е обновена во срединиот век (фрурион Габаларион?).

Најстари остатоци. Во 6. век на ова место била изградена силна крепост за да ги штити околните рудници и граничниот премин меѓу провинциите Македонија I и II; граничната линија била повлечена во близина на крепоста. Кастелот бил голем 195 x 164 м (2,5 ха). Бил обграден со силно обсидие кое било зајакнато со неколку кули и предид. На северниот ѕид од кастелот се потпираше станбениот простор, исто така укрепен. Со ископувања е утврдено градењето на крепоста во 6. век. На отворен простор 300-600 м југозападно од неа лежат остатоци од населба од истиот период и ранохристијанска базилика, украсена со мозаичен под и мермерна пластика.

Сл. 26. "Кале", Стрежево, група железни предмети, исковани во тврдината; 10. – 11. век; (по Т. Јанакиевски)

Средновековни осџајоци. Сидовите околу кастелот се добро запазени до денес; во доцниот среден век тие веројатно биле обновени и тврдината се користела да ги контролира обновените рудници околу неа. Тука е ископано депо со железни предмети од 11.-12. век: 18 узенгии за коњи (номадски тип), боеви секири, земјоделски алатки, голем крст и др.; предметите биле ископани во оваа крепост и пред употреба скриени под земја. Пронајден е и бакарен скифат од 13.-14. век.

Во борбите помеѓу Византија и Србите околу рудоносните региони Демир Хисар и Дебрица во 1330 г. спомнат е фрурион Габаларион (покрај Бучин, Добрун, Железнец и Дебрица). Името на денешното село Габалавци во тој регион наведува на помисла дека е изведено од името на византиската тврдина. Други топономастички траги нема на други места. Томоски прв помислил на ова село како на патоказ за локацијата на Габаларион. За жал, тој посочил неодреден простор меѓу селата Габалавци и Лопатица, од левата страна на Шемница. На тој простор нема траги од некоја стара крепост. Единствената тврдина во тој микро-регион е оваа што тука ја прикажуваме. И името на Стрежево народното предание го поврзува со крепоста во која владеел легендарниот Стрез.

Општина БРОД

Белица

Белица, рудничка крепост и збег. Сл. 27.

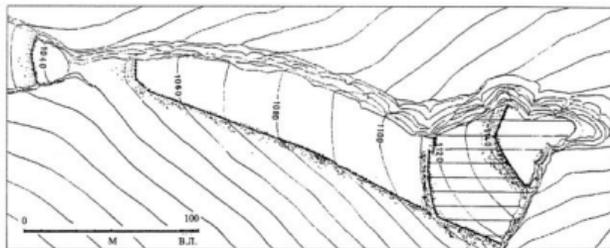
Месџојоложба. Месноста "Кале зад дабјата, Миткороев" лежи 2 км ЈЛИ од Белица. Претставува тесен гребен меѓу 2 поројни бразди што се спуштаат кон планинската долинка Шејтаница, на 150 – 250 м височина. Скриен е меѓу соседните ридови и пристапен е само од запад, по тесна падина. Северната страна претставува долг вертикален карпест отсек (раседлина), непристапен за искачување. Највисокиот, источен крај завршува со карпеста чука, одвоена со седло од повисокиот планински масив.

Најстари осџајоци. Зарамнетниот врв на гребенот, долг 250 и широк 20-60 м, во доцноантичко време бил опфатен со слаб каменен ѕид.

Источниот дел, акрополата, со еден напречен ѕид бил одделен од подградот. На западниот дел пред тесното седло, се гледаат остатоци од еден предѕид, што го отежнувал пристапот кон крепоста.

Ерозијата ги има испрано остатоците од скромните станбени слоеви: парчињата од доцноантичка грнчарија и питоси, потоа железна згура. Во

школската збирка во Белица има повеќе римски монети од доцниот 4. и 5. век, најдени на овој локалитет. Претставува добро заштитен рударски рефугиум за околината, користен веројатно само одвреме-навреме.

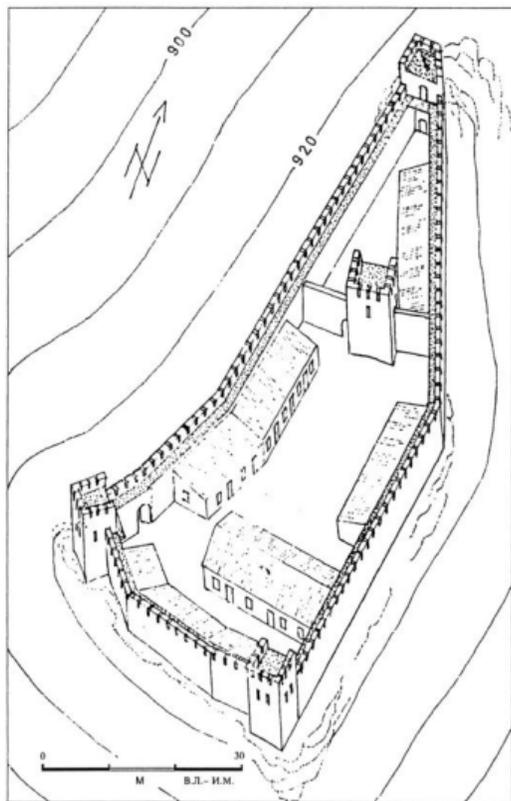
Сл. 27. "Кале-Миткороев", Белица, доцноантички рударски збег. Делумно е обновен – користен низ средноиот век (шрафирано)

Средновековни осџајоци. Во просторот на старата акропола се гледа еден напречен ѕид изграден во едно подоцнежнo време; несомнено во средновековието. На тој начин била оформена малечка крепост, искачена на карпестата чука на источниот дел на гребенот. Од тој простор месното население собрало повеќе византиски монети – бакарни скифати од 12.-13. век. Во школската збирка во Белица се чуваат и неколку врвови од стрели, ножови и алатки ископани од железо, што по форма упатуваат на доцниот среден век, кога било обновено рударството во овие краишта. На 2-3 км јужно од Калето лежи потезот Мелон со траги од експлоатација (површински копови) на железна руда.

Белица

Белица, рудничка крепост. Сл. 28, 29.

Месџојоложба. Месноста "Кале на Столоватец" лежи 2 км северно од Белица. Претставува 200 м висок рид (938 м н.м.); кон север и југ, преку седла, продолжува во планина додека страните стрмо паѓаат во долинки. Во источното подножје поминува локален рударски пат, што од Белица се качува кон преминот Глибовец на север и продолжува кон Караџица и Скопската котлина. Преку Глибовец во доцноантичко време била повлечена гранична

Сл. 28. "Кале на Сјоловајец", Белица, доцноантички руднички кастил, обновен во средниот век

линија меѓу провинциите Македонија и Дарданија.

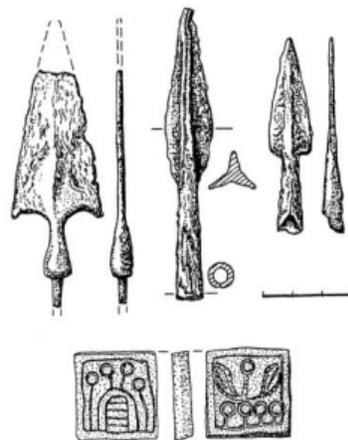
Најстари остатоци.: На врвот на Калето во рановизантиско време била изградена рударска и гранична тврдина. Сидовите се изведени во цврст малтерен опус емплектон, и затвораат триаголен простор со димензии 100 x 40 м. На аглите стоеле изградени кули. Долж источниот и јужниот ѕид однатре се допирале низи од четвртести простории за живеење и магацини. Најдени се бројни монети од 5. и 6. век, врови од стрели, токи и украси за појас од бронза и железо, како и многу железна згура. Кастилот ги контролирал блиските рудници за железо и спомнатиот граничен премин.

Средновековни остатоци.

Во училишната збирка во Белица евидентираме неколку византиски монети од 11., 12. и 13. век, потоа венецијански од 14. век; сите тие се најдени на ова Кале. Тврдината била многу добро сочувана низ средновековието и со минимални крпења била оспособена да ги штити обновените рудници на железо.

Веројатно во 13. или 14. век била изградена централната кула (донжон) внатре во крепоста. Таа го делела помалиот северен дел од главниот јужен простор. Вакви донжони биле изградени и во соседните крепости во Девич и во Заград.

Во 893 година Климент Охридски бил поставен за епископ во Дрембџа или Белица. Досега се изнесени повеќе мислења каде лежела Белица (или Велица). Археолошките остатоци во Порече укажуваат на бројно словенско население во тие векови и веруваме дека станува збор токму за нашата Белица. Урнатините на една голема црква лежат на 2,5 км западно од Белица, на устието на Белешница во Треска (Велика), покрај главниот пат низ Порече.

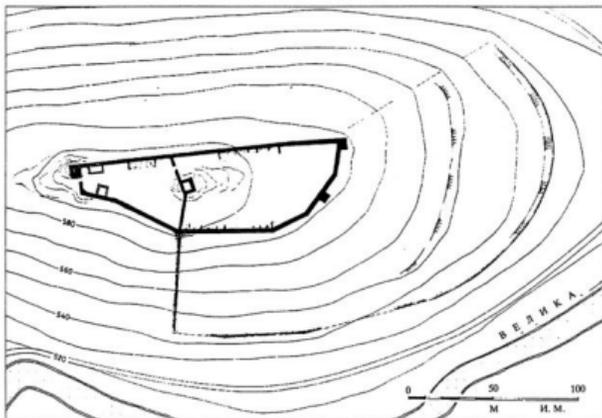
Сл. 29. "Кале на Сјоловајец", Белица, наоѓи; 10. - 12. век

Девич

Девич, регионално средиште. Сл. 30, 31.

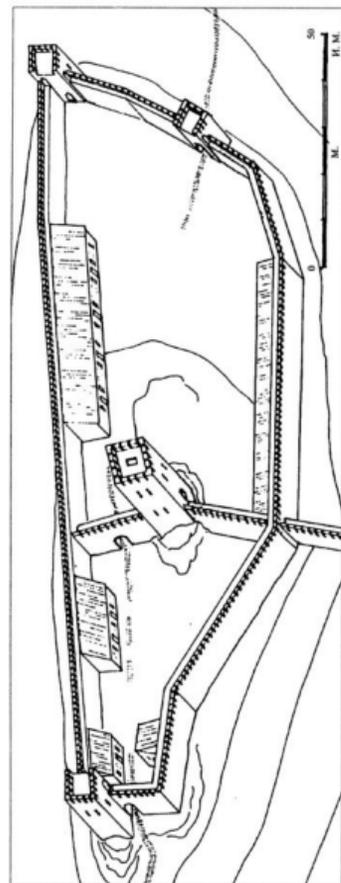
Лит.: Ф. Месесел 1933, 175-176; – И. Мјуклчиќ ТИР, 42.

Местоположба. Тесниот карпест гробен "Девини Кули" се издига 75 м високо над реката Треска (596 м н.м.), еден км југоисточно од Девич. Реката скршнува во голем лак околу него. Пристапен е лесно од запад, преку тесното седло каде што поминувал стариот пат Скопје – Брод (– Кичево – Охрид); на ова седло се одвојувал патот кон Прилеп.

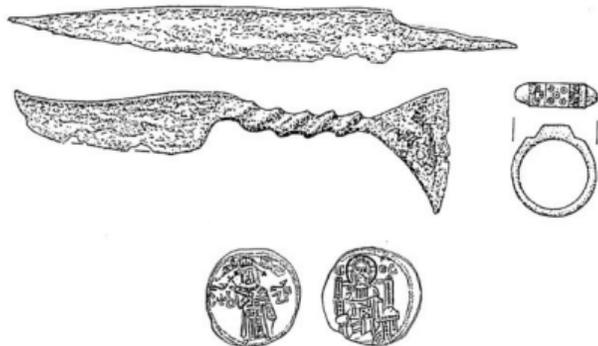
Сл. 30. "Девини Кули", Девич, античка рударска населба. Акројолајта е целосно обновена во 13.–14. век ("грај Девич")

Најстари остатоци. На гробенот била изградена укрепена населба во античко време. Во доцната антика бил изграден ѕид со малтер, чии што остатоци наместа се гледаат под средновековниот ѕид. На јужната падина и во источното подножје, до реката, се простирало неукрепено подградие со

Сл. 30А. "Девини Кули", Девич, акројола; реконструкција

големина од 3 ха. Наоди: хеленистичка, римска и доцноантичка керамика, хеленистички и римски монети заклучно со 6. век. Насекаде лежи големо количество згура од толено железо и олово. Оваа рударска населба е најголема во Порече и претставувала несомнено средиште на регионот во стопанска и управна смисла.

Сл. 31. "Девини Кули", Девич, наоди 13.–14. век

Средновековни осџајоци. Крепоста што денес се гледа на врвот на грebenот носи градежни белези на 13.–14. век. Градежниот слог е плочест, армиран со бројни дрвени греди (сантрач). Укрепениот простор имал димензии 160 x 52 м (0,7 ха). Поделен е со напречен ѕид во два дела. Во центарот на крепоста стоела главната кула (донжон), со димензии 8x8,5 м и висока, денес, до 5 м.

На западниот дел се наоѓала порта, бранета со издадена кула и со две стражарски куќи однатре. На источниот дел стоела следната кула, а четвртата стои и денес во јужното подножје на ридот. Крај неа се влегувало во подградието, опколено со камен ѕид без малтер. Близу до последната кула стои една црква, украсена со керамо-декорација (несомнено од 14. век). До половина е урната, со делумно запазен тамбур што ја носел главната купола.

Од живописот останале минимални остатоци.

Просторот на подградието има големина од 2,5 ха. Покриен е со остатоци од некогашните куќи, со парчиња од средновековна керамика и ковано железо (клинци и кламфи, ножови и др.), многу железна згура и парчиња сурово железо. Позначајни наоди: дел од бронзен крст – еноклион, прстен (10.–12. век), монети – бакарни скифати од 13. век (бугарски и латински имитации), српски сребрени пари од 14. век.

Градот Девич со обновеното обѕидие и кули претставува најдобро запазен средновековен укрепен пункт во Порече. Изграден е несомнено по српските освојувања, во доцниот 13. или 14. век. Тогаш и рударството достигнало силен развој, а Девич станал стопанско средиште на регионот. Со турската окупација рударството замрело, а управниот центар бил померен неколку километри на југ, во новата касаба Брод каде што и денес се наоѓа. Градот Девич не е забележан во турските документи, што значи дека бил напуштен веднаш по турското освојување.

Заград (Растеш)

Град *Расџеш*, рударска крепост и крајпатна стража. Сл. 32.

Месџооложба. Издвоениот вулкански куп "Кула" се издига над устието на Требовска Река во Црнешица, 1 км источно од Заград и 1 км северно од Растеш. Висок е 140 м (915 м н.м.), има стрми падини и зарамнет врв, пристапен е само од запад, преку длабоко седло. Крај него води стариот пат Порече – Гостивар, кој оттука се качува кон планинскиот превалец Волче на Сува Гора.

Најсџари осџајоци. Во доцноримско време на врвот на Кула било изградено малтерно обѕидие околу триаголен простор, голем 80 x 60 м (0,3 ха). Во 6. век ѕидот бил целосно обновен, со кули на аглите. Внатре на источниот крај се назира една цистерна за дождовница, всечена во карпа. Наоди: парчиња од доцноантичка керамика и железна згура, ситни предмети ковани од железо. Кастелот на Кула очигледно служел како рудничка стража и за контрола на граничниот премин на превалецот Волче, каде што била повлечена границата меѓу провинциите Македонија и Превалитана.

Средновековни осџајоци. Регистриваме повеќе парчиња од словенски црепни и доцносредновековна огнишна грнчарија. Во средишниот, највисокиот дел на крепоста лежи голема грамада од паднати ѕидови на една доцна градба, очигледно доцносредновековна. Има форма на кружен венец со пречник од 12 – 13 м. Градбата била градена без малтер, како голема кула – донжон за руднички потреби и за стражарите. Обѕидието на старата кре-

Сл. 32 "Кула", Заград, доцноантички руднички кастил, обновен е делумно во средниот век ("град Растеш")

пост е добро запазено и на него нема подоцнежни обновы.

Високата стража на Кула имала иста функција како и порано: да ги контролира и да ги штити околните рудници и патот од Порече преку Волче кон Гостивар. Овој пат имал големо значење како главна врска со матичните српски земји на север, по српските освојувања на Полозите и Порече. Според преданието, на Кула стоел градот Растеш.

Здуње

Крајпатна и рудничка крепост. Сл. 33, 34

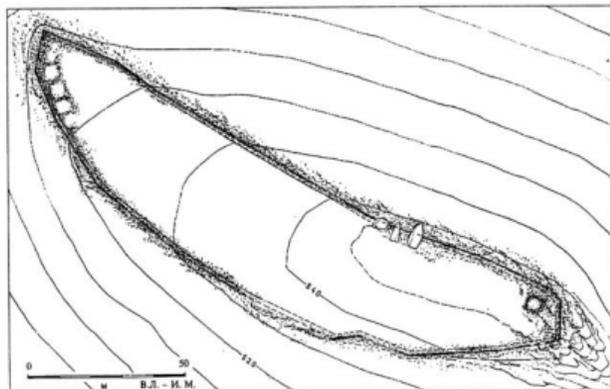
Лит.: И. Микулчиќ 1989, 56; – М. Ивановски 1987, 123–124.

Меснойоложба. Месноста "Градец" претставува завршеток на долг планински огранок наднесен над устието на рекичката Оча во Велика со 250 м височина. Лежи 1 км северно од Здуње, над денешната полициска станица. Патот од Скопје за Порече, Кичево и Охрид, слегувајќи од високиот премин

Дервен (Скопско Брдо) во клисурата на Велика, врти околу Градец од три страни пред да слезе до Велика. Стратешката позиција на Градец е извонредна. Лесно е достапен само преку мало седло од југоисточната страна.

Најстари остатоци. Зарамнетниот простор на врвот на Градец, со димензии 190 x 40 м (0,6 ха) опфатен е со остатоците на малтерно обзидие, со доцноантички белези. Наоди: многу парчиња од доцноантичка грнчарија, питоси и тегули, парчиња од ковано железо и топено олово, железна згура; метални украси од 6. век, римски монети од 4., 5. и 6. век. Во подножјето се откопани гробови со накит (5. и 6. век).

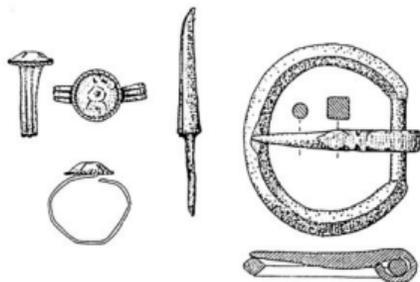
Кастелот надгледувал еден многу голем дел од спомнатиот пат, кој неколку километри јужно оттука ја преминувал провинциската граница од Дарданија кон Македонија. Ги контролирал и околните рудници на железо и олово.

Сл. 33. "Градец", Здуње, доцноантички крајпатен кастил, користен и во средниот век ("град Здуни")

Средновековни остатоци. На обзидието нема траги од средновековни обновувања; веројатно било добро запазено и во средновековието и користено за иста цел како и порано. Ова го потврдуваат наодите на бројни

словенски црепни на просторот на целата крепост, потоа ситни парчиња од ковано железо со средновековни белези – врвови од стрели за пробивање панцир, појасни токи, алатки и др. Најден е еден бронзен прстен (12.–13. век) и монети – бакарни скифати (бугарски имитации) од 13. век. На планинските коси југоисточно од Градец лежат стари рудници.

Сл. 34. "Градец", Зрњење, наоди, 11.–13. век.

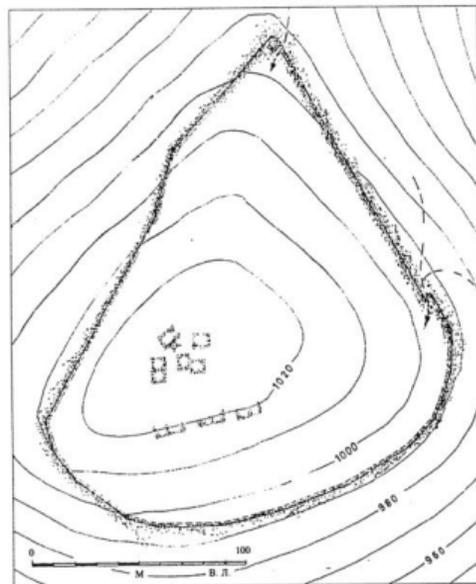
Ижштите

Висока крајпатна и регионална стража. Сл. 35, 36.

Лит.: Г. Спасовска 1987, 167–175 (под Миокази); – Е.Манева 1992, 121.

Местоположба. Вулканскиот куп "Кале" се издига 440 м високо над реката Велика (1022 м н.м.) затворајќи го западниот дел на речниот теснец. Има стрмни падини и зарамнет врв. Пристапен е преку едно длабоко седло од север. Озгора се гледа многу широк простор наоколу: спомнатиот речен теснец (со патот Кичево–Брод–Прилеп) до источниот крај; потоа долината на Велика и на Голема Река до планинските премини Пресек и Церон 22 км на запад преку кои патот од Кичево води кон Охрид и огранокот кон Дебар. Натаму, преминот Турла на планината Баба Сач преку кој патот од Кичево се искачува кон Железнец и води натаму кон Битола.

Најстари осјайшоци. На врвот се регистрирани остатоци од хеленистичко време. Во доцноримско време било изградено силно обидие околу простор

Сл. 35. "Кале", Ижштите, доцноантички збег, користен и во средниот век ("грац Иж")

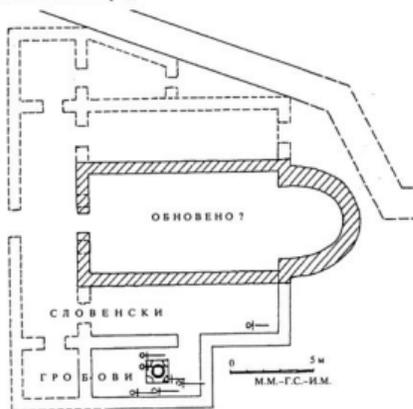
со димензии 230 x 195 м (2,5 ха). Во средишниот дел се назираат основи од повеќе куќи. Наоди: доцноантичка керамика, стакло, ситни бронзени украси, монети од доцниот 4. и 5. век, фибула од доцниот 6. век Овој голем и висок збег го надгледувал граничниот премин од провинцијата Македонија кон Нов Епир и Превалитана.

Во југозападното подножје на Калето, на ритчето "Венец" крај патот, во 6. век била изградена уште една крепост чиј член сид бил зајакнат со предвид и 9 кули; во неа стоела и една голема базилика. Тука, веројатно била стационарирана погранична коњаничка единица за директна контрола на

патиштата кон Лихнид, Скупи и Керамиае, додека високата крепост на Кале ѝ помагала како стража и служела како укрепена населба и збег за околината.

Средновековни остатоци. Најдени се повеќе парчиња словенски црепни, потоа железни врвови за стрели за пробивање панцир и бронзен прстен (10.–13. век). Во југоисточното подножје на Калето, на месноста "Стара Црква" лежат темелите на една црква и околу неа гробови, со наоди типични за 10.–12. век. Други гробишта се откопани во југозападното подножје, на спомнатото ритче Венец, крај урнатата ранохристијанска базилика од 6. век. Датирани се во 10.–12. век. Средишниот кораб на базиликата во тоа време очигледно бил обновен и функционирал како помала црква.

Високата стража на Кале имала иста функција како и порано: во бурните времиња од 10. век наваму била, веројатно, одвреме–навреме населена, за да го набљудува движењето по патиштата низ околниот регион. Според преданието, на Кале стоел градот Иж.

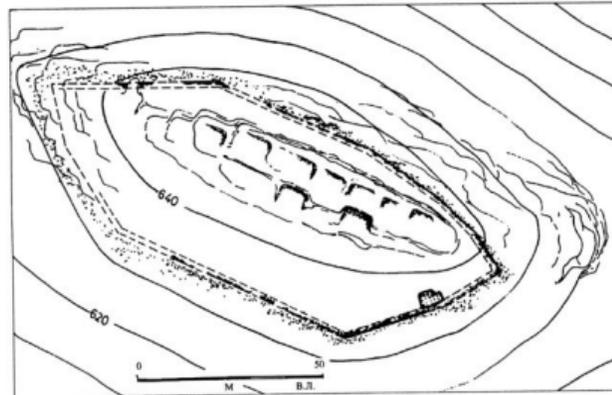
Сл. 36. "Венец", Миокази, крајнаштен касиел од 6. век. Словенски гробови од 10.–12. век откриени се крај базиликашата (по Г. Сисовска).

Модриште

Град **Модриче**, рудничка населба и крепост. Сл. 37, 38.

Лит.: П.Јовановиќ 1928, 278–280; – Р.Грујиќ 1933, 53; – Ф. Месеснел 1934, 183; – Т. Томоски 1971, 255–258; – И. Микулчиќ ТИР, 87.

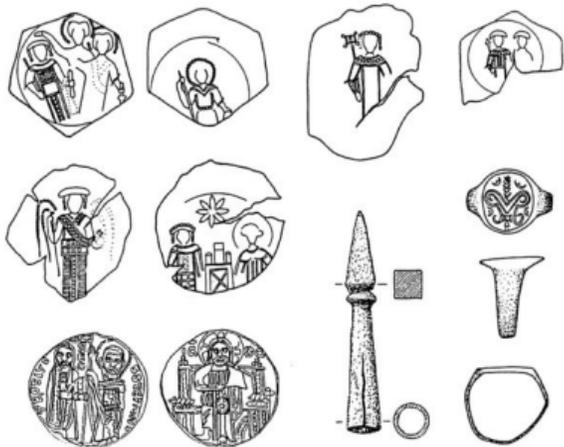
Местоположба. Тесниот карпест рид "Марково Кале" лежи 1 км северно од Модриште. Висок е 160 м над реката Велика (645 м н.м.). Има стрмни падини и пристапен е само преку тесното седло од југоисток. Од врвот се гледа кањонот на Велика до утоката на Белешница 5 км на север и утоката на Тополица 4 км на југ. Во подножјето, долж реката, минува патот Скопје – Брод – Кичево – Охрид, античкиот пат Скупи – Лихнид.

Сл. 37. "Марково Кале", Модриште, доцноантичка стража, обновена во средишниот век ("град Модриче")

Најстари остатоци. Во доцноантичко време околу врвот било подигнато обидие со малтер, кое затворало простор со димензии 120 x 50 м. (0,4 ха). Внатре, во жива карпа биле всечени бројни простории за живеење, како и една цистерна за дождовница на југоисточниот дел. Наоди: монети од доц-

ниот 4., 5. и 6. век. Во јужното подножје, крај реката и устието на Модришка, лежат остатоци на поголема рударска населба (темели, керамика, згура од топена железна руда, монети од 3. до 6. век, базилика). Стари рудници на железо ("Мелон") лежат југоисточно.

Сл. 38. "Марково Кале", Модриште, наоди, 12.-14. век)

Средновековни остатоци. Крепост на Марково Кале била користена и во зрелиот среден век; најдени се парчиња од словенски црепни и бројни монети – бакарни скифати од 13. век (латински имитации на Мануил I како и на Андроник II Палеолог (1282-1328), потоа бронзен нажит од 12.-14. век, железни производи – ножови, врвови од стрели, спојки, алатки и др.

На соседниот Варошки Рид што лежи 200-500 м јужно од крепоста се простирала неукрепена населба (варош), потврдена со бројни основи на куќи и ситни наоди од исто време. Под денешното село, кај црквата на Пречиста, според кажувањата лежат остатоците на Модричкиот манастир од 14. век, делумно ископуван.

Модричката тврдина ги контролирала рудниците на железо околу Модриште и пошироко. Подградието се развило во варош со трг, ковачници, дуќани и пазар. Модричкиот манастир имал имоти низ целото Порече и на запад се граничел со метохите на Гостиварскиот и Тетовскиот манастир. Сепак, градот Модрич останал во сенка на регионалниот центар, градот Девич.

Општина ВАЛАНДОВО

Валандово

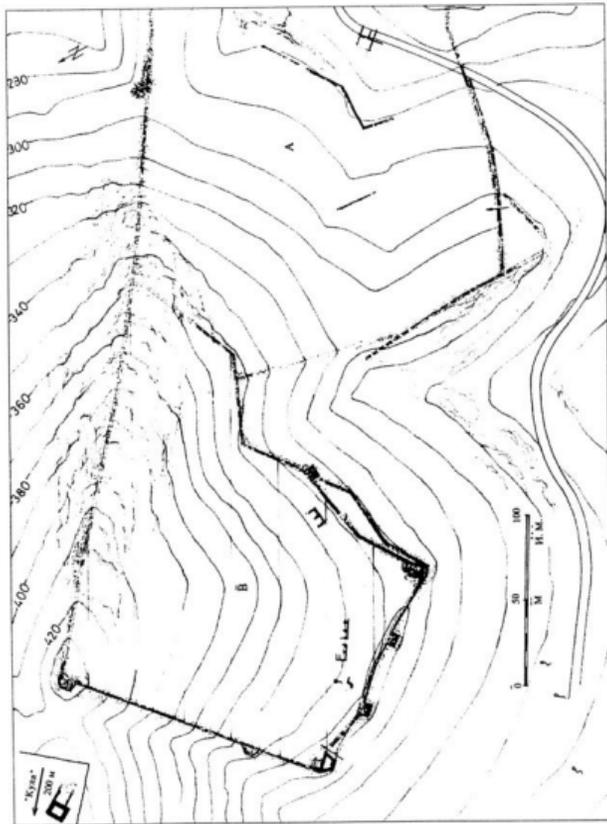
Укрепено селиште *Аваландово*. Сл. 39, 40.

Лит.: В. Картов 1972; – Т. Томоски 1975, 271-278; – И. Микулчиќ ТИР, 129. **Меснойоложба.** Месноста "Исар-Извор-Кула" лежи 0,8–1,3 км ССИ од Валандово (230-430 м н.м.) 100-300 м високо над долината на Боимја (Анска река). Претставува варовнички рид наднесен над долината, што како тесен срт продолжува на северозапад во Градешка планина. Страните на ридот паѓаат стрмно во две паралелни длабоки долинки. На југозападната и југоисточната падина на Исарот избиваат многу силни извори на пивка вода, кои денес се каптирани и спроведени во градот. До наше време тука стоеле повеќе воденици и валавници, движени од силната вода.

Најстари остатоци. На југоисточната тераса под завршетокот на сртот, околу најсилниот извор, во раната антика била оформена укрепена населба, а на сртот над неа акрополата. Наоди: парчиња атичка и коринтска сликана керамика од 6.– 4. век ст.е. Во доцната антика (3.– 6. век) просторот околу изворот добил ново обзидие од камен со малтер. Населбата зафаќала простор од 10 ха. Пронајдени се внатрешни градби, бројни монети од 3. до 6. век. На падината југозападно од градот откопани се гробови, датирани со монети во 3. и 4. век.

Во 6. век обзидието било обновено, југозападниот ѕид поместен нагоре, а акрополата е издвоена и зајакната со низа големи кули. На планинскиот срт 200 м северозападно од акрополата била изградена осамена кула–стража, со поглед кон долината на Вардар. Масивна, со димензии 10,7 x 9,2 м, денес е висока 8 м над почвата. Градежните белези ја датираат во 6. век.

Едно депо на златни пари од Исарот, ковани од Јустинијан до Хераклиј, ја одбележуваат словенската инвазија околу 615 година.

Сл. 39. "Исар-Кула", Валандово, антички град Идомене. Акрополата е населена и во доцниот среден век (село Алавандово)

Сребрените пари од Констанс II (641-668) што тука се најдени (исто во НМ Белград) зборуваат дека византиската власт набргу била вратена и во оваа крепост, меѓутоа не за долго; во настаните од 10.-11. век и натаму местово никој не го забележал.

Во јужното подножје на Исарот, во центарот на Валандово и јужната периферија (ул. Л.Колишевски и "Стакина Чешма") на 4 места се откопани делови од римски приградски вили со мозаични подови, датирани во раниот 4. век. Населбата кај Валандово имала јасни градски белези. Несомнено се работи за Идомене, единствениот писмено потврден град во Долното Повардарие во доцноантичко време.

Сл. 40. "Исар", Валандово, монети од 7. и 13.-14. век

Средновековни осџајоци. Јужниот ѕид на акрополата е сочуван и денес наместа во висина до 4 – 5 м, а потекнува од 6. век. Очигледно е дека низ целото средновековие бил целосно сочуван и поради тоа бил користен за засолнување на жителите од тој крај. Површината на укрепената акропола зафаќа 3 ха, што е многу за средновековни потреби. Според остатоците што се гледаат на тој простор, заклучуваме дека тука постоела населба од разбиен тип и со неградски белези – село, а старите ѕидишта ѝ служеле за заштита при помали опасности.

Прибраните археолошки наоди потекнуваат од доцното средновековие (13.-14. век). Тоа се парчиња од глефосани византиски чинии и покривни тегули од комненовски тип (лепенки), еден бронзен прстен, потоа византиски монети – бакарни скифати од 13. век и венецијанска монета од 14.

век. Во 14. век била изградена и црквата на св. Георги; во 1349 година неа ја приложил како метох на светогорскиот манастир св. Пантелејмон српскиот цар Душан ("во Боимија во Алавандово") и повторно во 1378 г. браќата Јован Драгаш и Константин (С. Новаковиќ 1912,507,512). Истата црква стои и денес 150 м југозападно од акрополата на Исарот, покрај еден силен извор (во месноста "Манастир").

Пишувајќи за валандовскиот Исар, Т.Томоски ги пренагласува сите остатоци. За црквата вели дека лежи врз средновековната црква која била многу поголема и од која останаа 3 камени плочи со релјефни украси (1975, 275 и сл.4). Тие плочи ниту го "утврдуваат идентитетот на локалитетот Исар" како што пишува истиот, ниту потекнуваат од старата црква на св. Георги. Станува збор за римски надгробни споменици од 2. или раниот 3. век. Поведен од остатоците на доцноантичката фортификација и не распознавајќи што е тука доцноантичко (предсловенско), а што средновековно, Томоски сето ова го прифаќа како доказ за "средновековниот град Валандово". Меѓутоа писмено никаде не е потврдено дека Алавандово бил град (или фририон –тврдина). И В.Картов (1972, 50) пишувајќи ја роднокрајната книга за Валандово, аматерски и потполно произволно ги датира ѕидиштата на Исарот и кулата на срот во 11.– 14. век. Пред тоа (н.д., 47) тој вели дека во 13. и 14. век Валандово постапно прераснувало во мала градска населба.

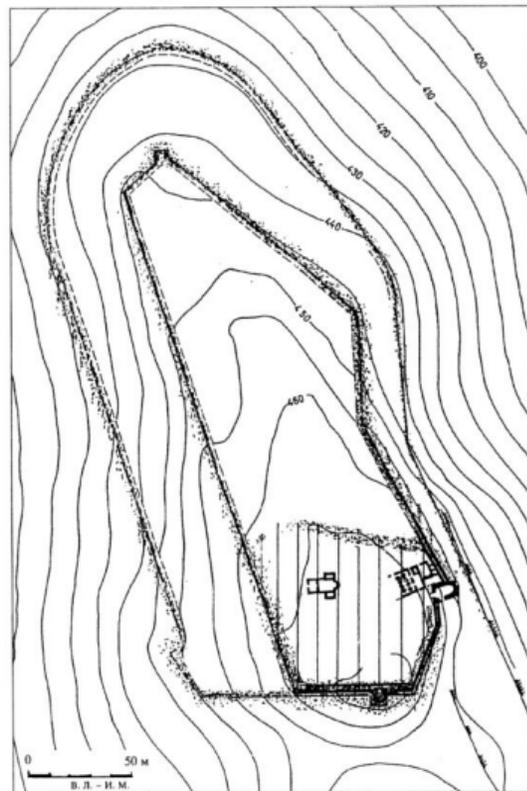
А. Стојановски (н.д. 1970, 119-134) пишувајќи за македонските градови во 15. и 16. век, не го покажува Валандово како град. Тоа е логично да се очекува, бидејќи Валандово не бил град ниту во претходните векови. Валандово го прикажавме во нашиот преглед токму поради споменатите пишувања, за да може читателот поточно да заклучи дали постоел град Валандово, или само селска населба Алавандово која изникнала врз урнатините на еден доцноантички град и се засолнувала зад неговите ѕидови. Во доцниот среден век Алавандово е средиште на регионот Боимија.

Општина ВИНИЦА

Виница

Крајпатна стража. Сл. 41, 42.

Лит.: И. Микулчиќ ТИР, 132; – К. Балабанов 1986, 153; – Е. Манева 1992, 121. *Меснойоложба*. Месноста "Градиште, Кале" лежи на југозападната периферија на Виница. Претставува 40–70 м висок рид на работ на Виничкото поле. Најлесно е пристапен од југ, преку мало седло кое вештачки е пре-

Сл. 41. "Кале", Виница, доцноантички кастел.
Акрополата обновена во средниот век

сечено во одбранбени цели. Во северното подножје поминува патот Штип – Винаца – Берово, античкиот пат Астибо – Баргала – Партикопол. Калето доминира над широката околина. Еден стар планински пат поаѓал од Калето на југ и преку сртот на Плачковица избивал во Радовишко Поле.

Сл. 42. "Кале", Винаца, накит од словенски гробови, 11.– 13. век

Најстари остатоци: Просторот на ридот Кале, опфатен со обѕидие, мери 320 x 140 м (3,2 ха). Најстари наоди: атички сликани вази и монети на Филип II Македонски. Во 4. век н.е. било изградено обѕидие со малтер и оформен кастил голем 2 ха. Во 6. век обѕидието било обновено, исто така и челната кула, а на југоисточниот дел досидана е нова кула со премин низ неа. На тој сектор се откопани (во 1985–1990 г.) една ранохристијанска црква, дел од магацин со вкопани питоси и до него дел од богата куќа со перистил, веро-

јатно епископска резиденција. Во неа се најдени бројни керамички плочи со библиски претстави во релјеф ("Винички икони") со кои биле украсени ѕидовите. Градбите страдале во пожар и биле целосно урнати во доцниот 6. век (повеќе монети на Јустин II, 569/70 г.).

Иако малечок по обем, кастелот во Винаца со време бил издигнат во ранг на црковно средиште – веројатно епископски стол Келениди (?). За ова зборува и концентрацијата од 10 базилики во Винаца и во нејзината околина.

Средновековни остатоци. На просторот на акрополата што го зафаќала јужниот дел од кастелот (со големина 0,4 ха) во средниот век бил подигнат нов ѕид врз урнатиот доцноантички ѕид. Тој бил граден многу послабо и без малтер, а била обновена и челната кула. Најголем дел од ова обѕидие е уништено во наше време со земјоделски работи. Во северозападниот дел на новата крепост биле закопувани умрените. Истражените гробови се датирани со накит во 10.–13. век. И старата базилика веројатно била обновена (нејзиниот средишен кораб) во ова време.

Досегашните наоди наведуваат на заклучок дека на Калето егзистирала мала крепост во 10.–13. век (можеби и подолго), како стража покрај патот што од долината на Струма преку Малешевото избивал на Брегалница, водејќи натаму на запад.

Општина ГЕВГЕЛИЈА

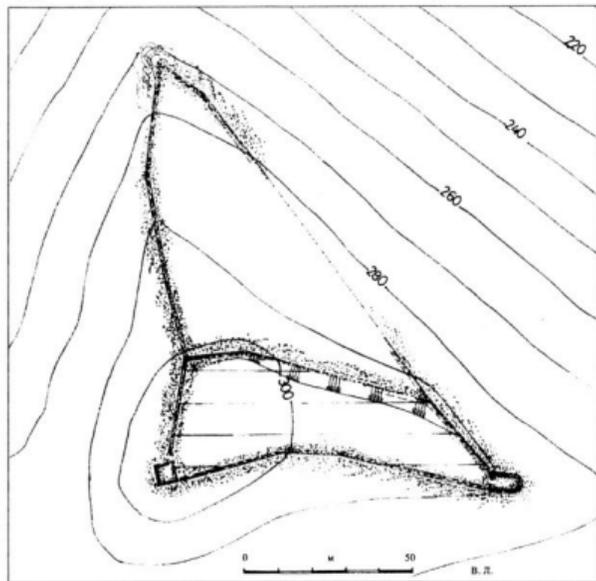
Габрово (Петрово)

Гранична стража. Сл. 43, 44.

Лит.: И. Микудчиќ ТИР, 101 (Петрово).

Местоположба. Месноста "Марков Манастир" лежи 1,3 км северно од Габрово и 2 км ИСИ од Петрово; одалечена е 4 км од Вардарскиот пат. Претставува 100 м висок рид со стрмни падини (300 м н. м.), наднесен над устието на рекичките Петровска и Калица во Стара. Пристапот до врвот води преку тесно седло од југозапад. Тука поминува локалниот пат по долинката на Стара кон планинскиот премин Калуѓерска Чука и натаму во долината на Змиорница и Дошница и избива на Вардарската магистрала кај Демир Капија. На тој начин во минатото ја заобиколювале 16 км долгата Градечка Клисурa (Демир Капија–Удово), во која Вардарскиот пат можел лесно да биде блокиран и затворан во кризи времиња.

Најстари осјайоци. На врвот од ридот во рановизантиско време била изградена тврдина со триаголна основа, со димензии 110 x 120 м. (0,6 ха) и со издадени кули на аглите. Еден внатрешен ѕид го дели јужниот, највисокиот

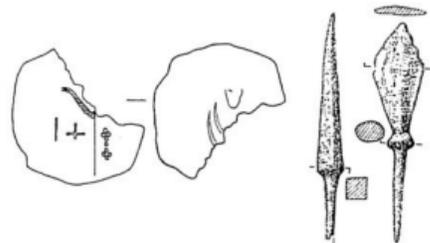

Сл. 43. "Марков Манастир", Габрово, доцноантичка стража. Делумно е обновена во доцниот среден век

дел во мала акропола. Парчиња од доцноантичка грчарија, тегули и железна згура лежат на површината. Во планинските пазуви на југозапад од кастелот има траги од старо рударство (бакар и железо).

Средновековни осјайоци. Крепостата била користена и во одминатиот среден век, судејќи според наодите во неа: парчиња од глефосана византиска керамика, монети—бакарни скифати од 13. век (латински имитации) и др.

Има индикации дека објектот на акрополата било обновено, како и кулите на југозападниот и југоисточниот агол. Оваа последната, со потковичестата основа, по формата, големина и ориентација потсетува на црква. Не е исклучено дека ваква функција имала во тоа време. Народното предание ја врзува за Кралска Марко. Оттука и името на локалитетот.

Сл. 44. "Марков Манастир", Габрово, наоди, 12. – 13. век

Функцијата на крепостата може да ја поврземе со распадот на византиското царство, кога се одвоиле земјите во Повардарие во 13. и 14. век, а границата била поместена јужно од Демир Капија. Тогаш овој граничен кастел ги контролирал граничните премини, како на Вардарскиот пат во Градечкиот теснец така и заобиколниот планински пат што погоре го спомнавме.

Општина ГОСТИВАР

Горна Бањица

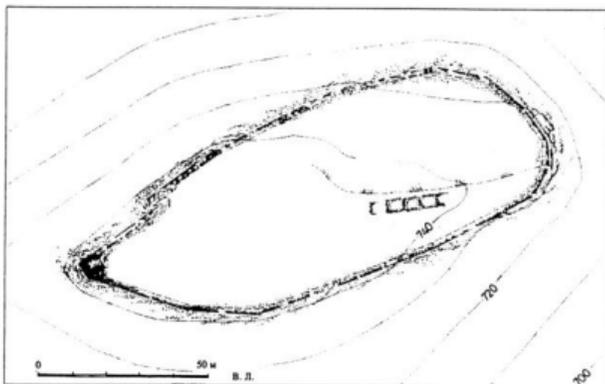
Крајпатна стража. Сл. 45, 46.

Лит.: И. Микулчиќ 1970, 85; истиот ТИР, 57; – Т. Томски 1970, 87-88; и 1976, 262. **Местоположба.** Месноста "Градиште" лежи 1 км југозападно од Горна Бањица и 2,5 км југозападно од центарот на Гостивар. Претставува издолжен рид што се издига 160 м високо над јужниот раб на Полошкото поле. Во неговото северно подножје се крстосувале главните патишта што доаѓале од север, долж западниот и источниот раб на Полето и оттука водат на југ, кон

Кичево – Охрид и на југозапад, кон Маврово – Дебар – Струга. Озгора се контролираат тие патишта и полето многу километри далеку на север, северозапад и североисток.

Најстари остатоци. Во доцната антика околу зарамнетиот врв било изградено цврсто објидие од камен со малтер, во форма на овал голем 140 x 50 м (0,4 ха). Изадениот западен дел бил зајакнат со челна кула.

Во внатрешноста, во источниот дел, се назира низа од квадратни простории всечени во карпеста почва. Наоди: многу парчиња од доцноантичка питоси и тегули, повеќе монети од доцниот 4., 5. и 6. век.

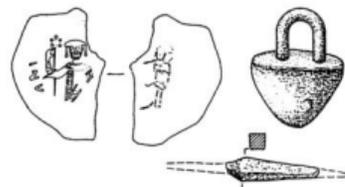
Сл. 45. "Градиште", Г. Бањица, доцноантичка крајпатна стража, користена и во средниот век

Средновековни остатоци. На западниот дел на тврдината, околу кулата, се гледаат траги од големи обновувања кои потекнувале или од 6. или од 12.-13. век. Една бакарна византиска монета – скифат од 13. век кажува дека оваа значајна стратешка позиција била користена и во доцното средновековие, како постојана или повремена стража. И во североисточното подножје, близу до старата железничка станица во Гостивар, во 1955 г. било ископано депо со 1.300 византиски монети (бакарни скифати), скриени тука на крајот

од 12. или почетокот на 13. век (Б. Алексова 1966, 85).

Селото Г. Бањица се споменува во повеќе документи. Околу средина на 11. век византискиот цар Роман III го подарил на манастирот св. Горг кај Скопје, а тоа го потврдиле и бугарскиот владетел Константин Асен во 1265 г. и кралот Милутин српски во 1300 година во нивните грамоти. Г. Бањица е наведена и во пописните дефтери од 1452/53 и 1467/68 г. (Крвари 1989, 187). Денешното село Г. Бањица лежи на средновековната локација во североисточното подножје на Градиштето, има стари гробишта и средновековно црквисте. Малку посерино од него бил основан манастирот Гостивар, спомнат во црковните документи од 1318 и 1343 г. Покрај манастирот постепено се ширело истоимено село, кое во пописниот дефтер од 1452/53 г. броело 88 куќи а во 1467/68 г. 108 куќи. Истото се развивало на сметка на соседната Г. Бањица, за на крајот да го достигне денешниот обем и значење како центар на Горниот Полог.

Т. Томоски (1976, 262-263) пишува за "град Баниц" кој божем стоел кај Тетово и затоа го лоцира на месноста "Хисар", 3 км северозападно од

Сл. 46. "Градиште", Г. Бањица, наоди, 12. – 13. век

Тетово, во клисурата на Пена (Бистрица), кај с. Шипковица. Оваа доцноантичка крајпатна стража ја истражувавме повеќекратно; извршен е и детален технички премемер на истата и прибрани се бројни археолошки наоди. За жал, таму нема средновековни остатоци. Впрочем, ниту еден пишан извор не го споминува "градот Баниц". Секој натамошен коментар околу ова е излишен.

Градец

Град *Градец* (град *Полоз* ?), регионално средиште.

Лит.: Р. Грујиќ 1933, 37-38; –И. Микулчиќ 1970, 86; – истиот ТИР, 59; –Т. Томоски 1976, 263; –В. Кравари 1989, 189.

Местноположба. Месноста "Градиште" лежи на западниот крај на Градец. Претставува 40-60 м високо ритче во подножјето на Шара. Една длабока поројна бразда го опфаќа од север и запад, а на југ преку мало седло се поврзува со планинскиот масив. Неговата источна страна се спушта терасесто кон Поделто. Главниот полешки пат што води долж западниот раб на Поделто го допира.

Најстари остатоци. Заоблениот врв на ритчето е изделен на две рамништа. Повисокиот југозападен дел бил одделно укрепен како мала акропола. Нејзиното јужно чело, свртено кон седлото, било брането со висок насип. На пониската тераса се протегал станбениот дел. Крепостта била голема само 0,6 ха. Месното население со години интензивно вади камен од старите ѕидини така што од нив останале само траги во вид на ешарпи.

Најдени се повеќе монети од хеленистичко време, потоа римски монети од 4. и 5. век. Во доцната антика обидниот веројатно било обновено, градено со малтер. Неколку гробови во северното подножје содржеле предмети од доцниот 4. и 5. век. Пред половина век во источното подножје биле ископани темели од ранохристијанска базилика со мозаичен под, потоа римски надгробни стели со релјеф и натпис.

Средновековни остатоци. Со дива копања на Градиштето на површината се исфрлени и парчиња од словенски црепни и огнишна грнчарија. Други наоди од средниот век нема, како ни траги од обновување на обидието.

Забележано е дека во 1190 г. српскиот жупан Немања го освоил регионот Полог и засекогаш го разурнал "градот Градец" (и Леш'ск) што дотогаш ги држела Византија (Грујиќ, 37-38). Во 15. век во турските пописни дефтери Градец е забележан како село. Во 1452/53 година тоа броело 88 куќи а во 1467/68 г. 108 куќи (Кравари 1989, 189).

Повеќе истражувачи на минатото на оваа област, меѓу нив и такви угледни научници како што се В. Томашек (Идриси, 78) и Р. Грујиќ (1933, 39), го поврзувале овој локалитет со загадочниот град Полог кој до денес не е потврден на терен. Тие помислиле дека Византија го обновила старото градче Градец во 13. век и му дале ново име, Полог, како жупско средиште на Грчиот Полог. Овој локалитет има денес сосем бедни остатоци, мал е, а

источното подножје каде што евентуално можело да се шири подградието, денес е покриено со многу силни наплови од Градочката рекичка. Затоа нмаме право да се сомневаме во изнесената можност. А и пишаните податоци за градот Полог не ни помагаат многу. Тие се многу исфорсирани и со оглед на податоците од денешниот степен на истраженоста на оваа регија, се сомневаме да ли воопшто постоел град со такво име во Полозите. Тоа важи за сите изнесени мислења – дека градот Полог треба да се бара на Соколец кај Калаште, кај Стенче, Тетово и др. На тие места нема простор за еден град, а археолошките остатоци укажуваат само на помали крајпатни стражи.

Пишаните извори на кои досегашните истражувачи се повикуваат, се следните:

– Арапот Идриси патувал во 1153 г. низ овие краишта и забележал "град Болгхура" или "Булгхар", оддалечен два дена одење од Охрид и еден ден од Скопје. На карваните им требало значително повеќе време од Охрид до Тетовско, ако инсистираме дека тој град се наоѓал во Полозите. Стои отворено и прашањето дали Идриси под тоа име мислел на името на градот, или е тоа само еден "бугарски град" (=булгхара) чие вистинско име не го кажал. Впрочем, во тоа време постоеле тука два жупски центри, градовите Градец и Леш'ск што во 1189/90 г. ги разурнал Стефан Немања. Ниту српските ниту византиските извори во тоа време не спомнуваат град по име Полог.

– Во 1333 година српскиот крал Душан потпишал еден акт "у Полозе" (Новаковиќ 1912, 298). При тоа тука недостасува поблиска определба –дека е тоа "град", а не област. Во сите други случаи секогаш покрај името на некој град стои и квалификативот "град". Дали во овој случај е направен исклучок, или и тука се подразбира не градот туку областа Полог, како што на пример, се вели дека кога во 1282 г. кралот Милутина ги зазел "оба Полога с градови их и с областију ѝ"? (Даничиќ 1856, 108).

– Барлети забележал дека во 15. век постоел "urbs Pologus" и дека од него потекнувала мајка му на Герѓ Кастриот (Скендербер). Меѓутоа, покрај овој град веднаш стојат и Белеград (денешен Берат) и Колоња, градови во денешна Јужна Албанија (според Г. Пахимер I, 107). Географски, Полошката котлина лежи многу далеку од Јужна Албанија. Нешто тука не е во ред.

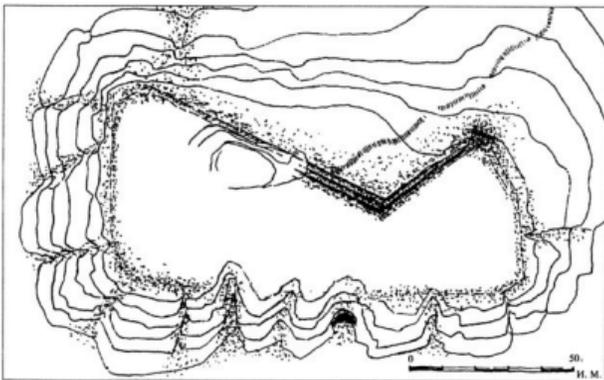
По сето ова мора да констатираме дека не располагаме ниту со археолошки докази ниту со сигурни пишани податоци дека постоел град Полог во денешната Полошка регија.

Калиште

Град *Соколец*, гранична стража – Сл. 47, 48.

Лит.: Т. Томоски 1976, 264-265; – И. Микулчиќ 1970, 83-86.

Местоположба. Месноста "Соколец" лежи еден километар јужно од Калиште и 970 м н. м., 300 м високо над Полошкото поле. Претставува осамена варовничка карпа што се издига над околниот зарамнет терен, 25-30 м висока. Падините на карпата се сосем стрмни до вертикални, од југ и запад испукани и избраздени од ерозијата. Во јужното подножје, на средина, стои мала пештера од која според преданието бил пробиев тунел нагоре, до врвот на карпата. Озгора се гледа широка околина многу километри на исток и северозапад.

Сл. 47. "Соколец", Калиште, доцноантичка гранична стража. Обновена е делумно во срединиот век ("град Соколец")

Најстари остатоци. Врвот на карпата е зарамнет. Во доцната антика било подигнато обѕидие од камен со вар, кое што опколувало овален простор со димензии 120 x 60/50 м. Северниот ѕид на средина е вовлечен под агол навнатре и тука се евидентни три видни платна, допрени едно на друго. Се работи за две големи обнови на обѕидието (во 6. и 12.-13. век?). На тој простор се

наоѓала и портата, а најлесниот (и главен) пристап оддолу водел по падината од североисточното подножје.

Наоди: парчиња од доцноантичка грнчарија, питоси и тегули, повеќе монети од доцниот 4. и 6. век. Во североисточното подножје, на рамна површина со големина до 2 ха, лежат остатоци од расфрлена истовремена населба. Оваа тврдина го контролирала патот од полето по долинката на Маздрача кон преминот Враца на Шара, кој оттаму се спушта во долинката на Дрим на запад. Во доцноримско време тука била повлечена граничната линија помеѓу провинциите Македонија и Превалитана.

Сл. 48. "Соколец", Калиште, наоди, 12.-14. век

Средновековни остатоци. Извонредната стратешка позиција на карпата Соколец, тешко освоива, била причина таа да се користи и во срединиот век. Веројатно во 12.-13. век бил обновен срединиот потег на северниот ѕид. Од тие времиња останале парчиња од словенска грнчарија и црепни, а најдена е и византиска монета –скифат од 12.-13. век. Областа Полог во тие векови е гранична зона на Византија кон агресивната Србија, која од Призрен преку Шара постојано упаѓала во Полозите. Името Соколец е словенско и се среќава кај повеќе крепости од тоа време на широкиот балкански простор.

Т. Томоски (1976, 265) инсистира на Соколец да го смести загадочниот град Полог. Меѓутоа просторот на карпата е премногу мал за на неа да може да се смести еден град. Исто така, ниту во подножјето нема траги од некоја отворена населба од средновековието. Сосема е јасно дека на Соколец можела да престојува само помала стража, демнејќи го патот од Призрен преку планината Шара и преминот Враца кон Полошкото поле. Средновековните остатоци на Соколец се сосем скромни и укажуваат на тоа дека крепоста била користена само повремено, во кризни мигови.

Србиново (Трново)

Град **Трново**, рудничка крепост. Сл. 49.

Лит.: И. Микулчиќ 1970, 82-85, 88; истиот, ТИР, 118; Т. Томоски 1976, 266-267.

Меснојоложба. Локалитетот "Кале-Свезда" лежи 2,5 км западно од Србиново. Претставува издаден и 80 м висок карпест нос (690 м н.м.), надниесе над устието на Симница во Падалишка река. Северната и североисточната страна му се речиси вертикални карпи, а лесно е пристапен преку седлото од запад и југозапад. Во источното подножје, низ речниот теснец води патот Гостивар – Кичево.

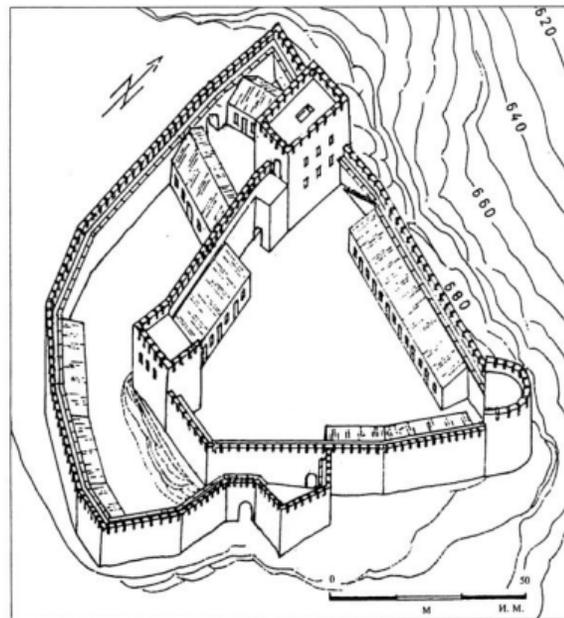
Најстари осјайшоци.: Под средновековното обидие се назираат делови од постар, доцноантички ѕид искористен како темел и потпор на подоцнежната тврдина. Парчињата од доцноантичката грнчарија, питоси и тегули потекнуваат од првата тврдина.

Средновековни осјайшоци. Во доцниот среден век врз старите темели било изградено јадрото на новата тврдина. Има форма на трапез со димензии 45 x 60/23 м. Сидот е граден од плочест кршен камен со посен варовен малтер и има бројни дупки за скели и сантрач, а типичен е за доцниот 13. и 14. век. На јужното чело стоела една кула, денес сосем урната. Добро запазена останала кулата на северозападниот агол, по функцијата веројатно дојнок. Има димензии 13 x 8 м, а височината денес изнесува до 4 м. Има влез од јужната страна, а до влезот е потпрена и главната порта. Од цвингерот низ оваа порта се влегувало во мало предворје, а потоа во главниот двор на тврдината. Друга порта се намира на источниот ѕид. Долж северната страна, потпрена врз вертикални карпи, ѕидот не е сочуван.

Околу јадрото на тврдината бил изграден и еден надворешен ѕид (предѕид), оставајќи меѓупростор (цвингер) широк 12-18 м. На северозападниот агол стои добро запазена порта – обичен премин низ предѕидот широк 2,7 м. До неа, внатре, била поставена стражарска кука. Предѕидот носи доцносредновековни градежни белези.

Парчиња од словенски црепни, огнишна грнчарија и бројни производи исковани од железо (клинци и кламфи, ножови, врвови од стрели –тип за пробивање панцир, железна згура) упатуваат на доцниот среден век. Во источното подножје на Калето, во речниот теснец на месноста Самоков и Ковач, населението со години ископува остатоци од стари топилицни (печки) и ковачници на железо. Железната руда е копана површински на падините на Ветерник, околу денешното село Железна Река и долж истоимената река која се влива во Падалишка, 5 – 6 км источно од Калето и

Самоков. Овие остатоци потекнуваат од доцната антика и доцниот среден век.

Сл. 49. "Кале-Свезда", Србиново, доцноантичка рудничка тврдина. Целосно е обновена во 13. – 14. век (град Трново)

Имаме основа да заклучиме дека тврдината Свезда била целосно изградена во времето на расцутот на рударството во овие краишта, во 13. или 14. век, а како државен контролен пункт над околните рудници. Таа воедно го контролирала и тогаш важниот пат од Полозите кон Кичево, во експанзионистичката политика на Србија кон југ.

Хисарот Трново е забележан во пописниот дефтер бр. 4 од 1467/68 година. Во него стои дека оваа тврдина, покрај Собри и Аргирокастро, испорачувала контингент (железо) за оружје на градот Призрен. Трново е старо село и денес лежи изместено повисоко во планината, 4 км северисточно од Србиново кое постојно го зафаќа неговиот синор. Нема сомнение дека "хисарот Трново" се однесува на калето Свезда.

Дека Свезда била населена и во ранотурскиот период (15. и можеби 16. век) како контрола на сè уште активните рудници на железо, укажуваат градбите на Калето. Една од нив (стамбена кула или магацин) била поставена врз урнатото чело на главниот ѕид на тврдината, со слободна ориентација која отстапува од претходната. Другата градба – стражарската куќа до источната порта, има исто така ориентација што отстапува од главниот план на тврдината и многу послабо и негрижливо е градена. Високата грамада врз западната стражарска куќа индицира, исто така една подоцнежна градежна фаза врз постарите остатоци. Овие невестити и многу послаби остатоци на обновување несомнено потекнуваат од турско време.

Општина ДЕБАР

Дебар

Град (*О*)**Раховник, Дибре**, регионално средиште.

Лит.: Т. Томоски 1972, 110-114 и 1977, 19-24; – С. Антољак 1985, I, 837-845.

Местоположба. Средновековниот град Ораховник (Раховник) го зафаќа јадрот на денешниот град Дебар, поточно неговиот северен дел. Не е проучуван на теренот, не е извршен премер ниту техничко снимање. Освен запознети пишани податоци за ова место, не знаеме ништо друго.

Во нашата историографија вестите за градот Раховник не се интерпретирани секогаш како што треба. На ова место ќе се задржиме само на најважните елементи. Раовник е неоправдано идентификуван со Свети Град во денешна Албанија и со Коџаџик, планинската тврдина 13 км ЈЈИ од Дебар. Овие три одделни места можат точно да се локализираат со помош на растојанијата, искажани прецизно во милји во описот на италијанскиот историчар од 16. век Марино Барлети.

Инаку, денешното име потекнува од средновековното име на регионот, жупата Дебар (Горен и Долен), наречена и "Дебарски земји", која се протегала покрај Дрим натаму во денешна Албанија. Името Дебар го

носел и еден друг регион и нејзиниот центар (крепоста Дебар) кај градот Кајлари (денешен Птолемаис) во Грција, седиштето на "епископот Дебарски од Македонија" (според Никифор Грегора, ран 14. век). Овој податок потекнува од времето кога регионот на денешниот Дебар (Раховник) веќе бил освоен од Србите и не може да се замени со претходниот. Еден поранешен епископ Дебарски, спомнат во писмото на Теофилакт Охридски од 1108 г., несомнено се однесува на истото место.

Во пописните дефтери турски од 1519 и 1583 г. Раховник е забележан како касоба (градче), а потоа како седиште на целата дебарска каза (област). Подоцна наместо Раховник се појавува името Дибре.

Општина ДЕЛЧЕВО

Вирче

Крајпатна стража. Сл. 50, 51.

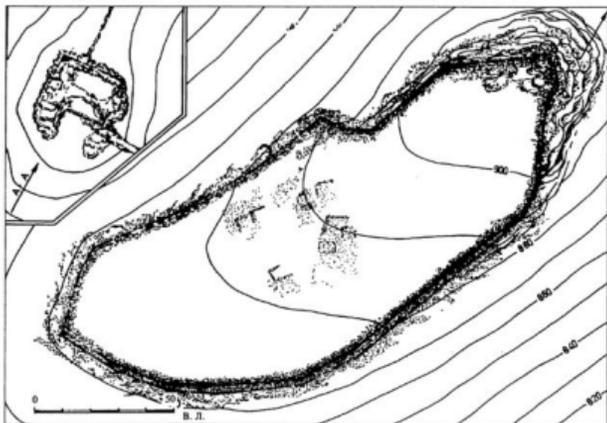
Местоположба. "Прекината Градиште" се вика 50-85 м високиот рид 2 км источно од Вирче (930 м н.м.), високо на падните во Влаина. Ридот е тесен и долг, озгора зарамнет, а страните му паѓаат стрмно во поројни долилки. Покрај него води стара патека кон планинскиот срт, оддалечен 1 км источно и преку него се слегува во долината на Струма (денес Бугарија). Тој премин бил користен интензивно во минатото.

Најстари остатоци. Во доцноантичко време на ридот бил изграден силен пограничен кастел, голем 1,2 ха. Челото му било зајакнато со издана кула, а јужниот ѕид е удвоен –тоа се трагите од големо обновување во 6. век. Во внатрешноста се гледаат основи на бројни градби. Наоди: монети од доцниот 4. и 6. век, керамика. Една базилика (6. век) лежи делумно раскопана пред челото на крепоста. Кастелот ги контролирал граничните премини од провинцијата Македонија II кон Средоземна Дакија.

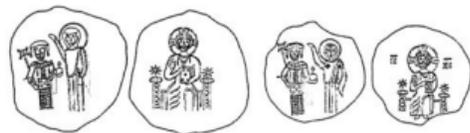
Средновековни остатоци. Во средишниот дел на кастелот лежат парчиња од средновековна керамика, а најдени се монети – бакарни скифати од 13. век (бугарски имитации на Манојло I).

Стратешката положба на оваа крепост обусловила истата да биде користена и во зрелиот среден век, како контролен пункт на еден од планин-

ските премини помеѓу долината на Струма и сливот на Брегалница. Траги од обновувања на обидието во среден век нема. Веројатно крепоста била користена само одвреме–навреме, во кризните воени времиња, можеби од Самуил и Византија, а секако и од Бугарите.

Сл. 50. "Прекинајто Градиште", Вирче, доцноантичка гранична стража. Користена е и во доцниот среден век

Сл. 51. "Прекинајто Градиште", Вирче, монети од 13. век

Драмче (Бигла)

Крајпатна и рудничка стража. Сл. 52, 53.

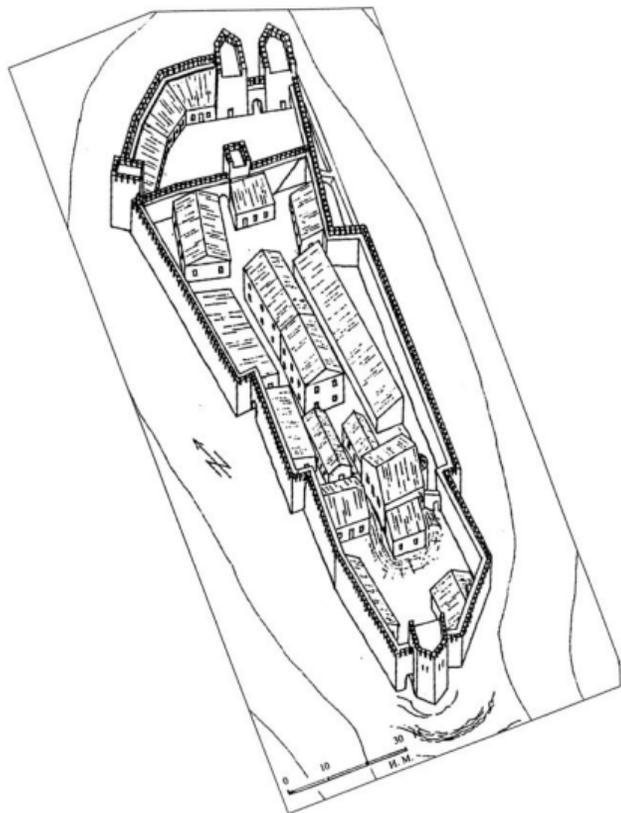
Лит.: А. Керамитчиев 1969, 229; - И. Микулчиќ ТИР, 47.

Месийо.ложба. "Градиште" се вика тесен рид со многу стрми страни во свијокот на Брегалница, 70 м високо над реката и во најтесниот дел на речниот теснец. Лежи 3 км југоисточно од Драмче и 3 км североисточно од Бигла. Брегалничкиот пат (античкиот Астибос – Скаптопара, денес Штип – Делчево) врти околу подножјето на Градиште и од ридот се гледа повеќе километри на запад и на исток.

Најстари остатоци. На повисокиот, јужен дел од ридот лежат извонредно добро запазени остатоци од рановизантиска крепост. Обидието затвора правоаголен простор со димензии 154 x 53/30 м (0,6 ха), а било зајакнато со масивни правоаголни и петаголни кули. Се гледаат траги од големо обновување на источниот ѕид. Јадрото на кастелот било густо исполнето со градби во 3 реда, во правецот С–Ј, со две тесни улочки. На највисоката позиција стоела ранохристијанска базилика. 40 м јужно од крепоста се протега одбранбен ров што напречно го сече целиот рид. Наоди: повеќе монети од доцниот 4. до раниот 7. век, бројни парчиња од ковано железо (клинци, окви, ножови, врвови од стрели, различни алатки) и железна згура, која зборува за преработување на железото на ова место. Стари рудници на железо лежат на падините 2 – 3 км југоисточно и јужно оттука.

Средновековни остатоци. Тврдината била извонредно добро запазена во средниот век (како и денес) и со минимални поправки била користена и тогаш. Денешниот степен на запазеноста на внатрешните градби наведува на заклучок дека тие биле обновени во зрелиот или доцниот среден век. Движни наоди: парчиња од средновековна грнчарија, железни врвови од стрели за пробивање панцир (12.-13. век), специфични алатки, еден бакарен прстен (10.-12. век), монета – бакарен скифат од 13. век (бугарска имитација).

Градот Бигла функционираше како крајпатна стража во теснецот на Брегалница и за заштита на рудниците, кои очигледно биле обновени во среден век.

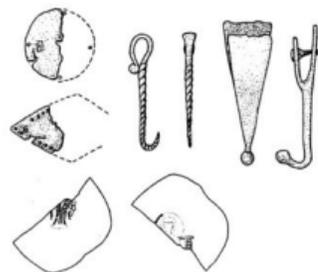
Сл. 52. "Градиште", Драмче, доцноантичка рудничка шверина, користена и во средниот век. Реконструкција

Звегор

Крајпатна стража. Сл. 54, 55.

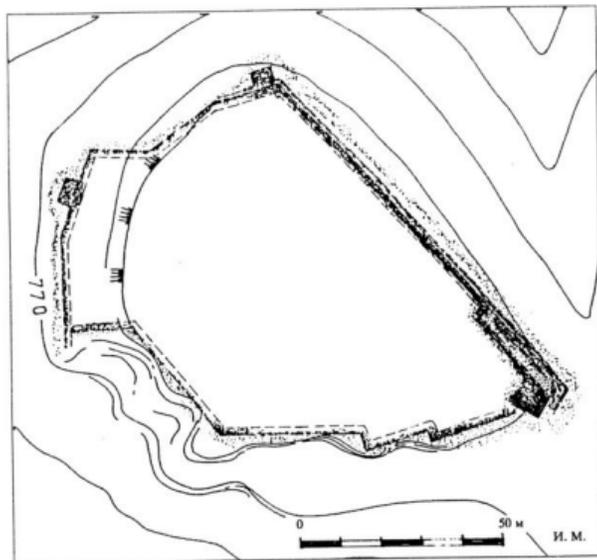
Лит.: И. Микулчиќ ТИР, 138.

Меснојоложба. "Мало (Долно) Градиште" се вика 50 – 80 м високиот рид со стрми падини на источниот раб на долината на Брегалница, на југоисточната периферија на Звегор, во подножјето на Влаина (790 м н.м.). Покрај него Брегалничкиот пат (антички Астибос – Скаптопара, денес Делчево – Благоевград) се искачува кон планинскиот премин Калеово на сротот на Влаина и слегува во долината на Струма. Кај Малото Градиште од овој пат

Сл. 53. "Градиште", Драмче, наоди; 11. – 13. век

се одвојува патот кон Малешеву на југ (денес патот Делчево – Берово). **Најстари остатоци.** Ридот е озгора зарамнет и опфатен со доцноантичко обѕидие од камен со малтер. Три издадени кули на аглите го зајакнувале ѕидот, на кој се гледаат најмалку две големи обновувања. Кастелот бил голем 0,7 ха, а во западниот подножје се простирала населба од исто време. Наоди: доцноантичка керамика, неколку монети од доцниот 4., 5. и 6. век. Преку седлото, 200 м источно од крепоста, раскопана е една ранохристијанска базилика (5. – 6. век).

Сл. 54. "Долно Гразишће", Звегор, античка крајина саобра, обновена во средниот век ("град Звегор")

Сл. 55. "Долно Гразишће", Звегор, наоди, 12. – 13. век

Средновековни осџајоци. Меѓу површинските наоди регистриравме парчиња од средновековна грнчарија и бакарни монети –скифати од 13. век (бугарски имитации на Мануил I)

Судејќи според денешните остатоци, крепоста била добро запазена и во средниот век и користена како крајпатна стража на многу значајниот планински премин на Влаина од Струма кон сливот на Брегалница. Според народното предание тука стоел градот Звегор.

Луковица

Град **Луковица**, регионално средиште. Сл. 56-58.

Лит.: И. Микулчиќ 1972, 161-171; истиот 1977, 181-191; истиот 1986, 241.

Месџоложба. Месноста "Калата" е јужниот крај на еден долг и тесен рид над устието на Каменичка Река во Брегалница. Висок е 70 м (520 м н.м.) и рекиве природно го бранат од три страни. Лежи 3 км југозападно од Луковица. Во јужното подножје поминувал стариот Брегалнички пат (Астибос – Скаптопара). Денешниот автопат Штип – Делчево е префрлен на другиот брег на Каменичка река поради изградбата на браната и Калиманското езеро, во кое денес Калата одвај се извишува како тесен полуостров.

Најстари осџајоци. Во римско време на Калата бил изграден кастил за заштита на рудниците околу Моштица и Саса, во горното течение на Каменичка Река и 10-16 км северно оттука (железо, олово-сребро). Доцноримска керамика, ситни бронзени производи и монети од средината на 3. до доцниот 4. век најдени се на Калата.

Во рановизантиско време (5.– 6. век) околу Калата било подигнато ново обѕидие, потпрено врз остатоците од римското. Пред северниот крај (челото) бил просечен одбранбен ров, а пред него бил изграден предѕид, кој продолжува низ падината на исток долу до Брегалница, и го обградува подградјето. Ова се раширило на југоисточната тераса, опфатена со реката. Околу 1 км посеверно лежат урнатините од една мала крепост – стража, која го контролирала главниот и најлесниот пристап до Калата. Целиот укрепен простор мерел 5,3 ха. Гробишта со стари цркви од 5.– 6. век се откриени на 4. места: пред челото на Калата, потоа на левиот брег на Брегалница ("Лака"), на падината во јужното подножје на Калата и на месноста "Беѓов Даб" на десниот брег на Брегалница, 0,5 км нивнодно од устието на Каменичка Река. Една голема базилика стоела и во северниот дел на Калата.

Сл. 58. "Калаша", Луковица, монети од 12. – 13. век

гробови со богати дарови од 9.-10. век. Тие несомнено им припаѓале на жителите на Калата и го означуваат почетокот на животот на словенскиот град. Обновените рудници северно оттука (и денес експлоатирани како Рудници Саса – Каменица) претставувале економска основа на оваа населба, а нејзината позиција на Брегалничкиот пат ѝ давале стратешко значење во комуникацијата од долината на Струма кон Брегалница и Повардарито (на Византија, Самуил, Бугарите).

Во повелбата на Василиј II од 1019 г. во рамките на Морозвишката епископија е наведена и црквоната општина (енорија) Луковица (покрај

Козјак, Славиште, Злетово, Пијанец, Малешevo и самиот Морозвизд). Ако ги разграничиме овие жупи на терен, ни останува непокриено Источниот Осогово кое е несомнено идентично со стара Луковица. Луковица постои и денес како село, поместено на само 3 км североисточно од Калата и истото несомнено ја продолжува традицијата на средновековниот "град" со исто име. Хипотезата на Т. Томски (1978, 99) дека оваа Луковица треба да се бара во долината на Лакавица (денес општините Радовиш и Струмица, со средиштето во Конче) нема основа, бидејќи географски е премногу оддалечено од Морозвизд, а Конче спаѓало под Струмичката епископија.

Општина ДЕМИР ХИСАР

Бучин

Град *Бучин*, рудничка крепост - . Сл. 59, 60.

Лий.: А. Дероко 1949, 191; –И. Микулчиќ ТИР, 34; – В. Лилчиќ 1992, 228.

Месџидоложба. Месноста "Кале" е името за врв на еден вулкански куп 1,5 км јужно од Бучин и 240 м високо над околината (845 м н.м.). Црна Река, излегувајќи од Демирхисарската теснина, врти во голем лак околу Калето пред да избие во Пелагонското поле. Горе од врвот се пружа поглед многу километри на сите страни.

Најстари остатоци. На врвот, во доцноантичко време било изградено обидие со малтер, зајакнато со 3 кули на аглите, кое што затворало простор со димензии 200 x 125 м (1,8 ха). Траги од куќи се гледаат во источниот дел. Наоди: доцноантичка керамика, монети од доцниот 4. до 6. век. Местото служело како збег на населението на Алкомена, голема населба во северното подножје, а потоа било постојано населувано. Стари рудници на железо лежат на падините неколку км југозападно оттука, а парчињата железна згура во крепоста укажуваат на преработката на железото.

Средновековни остатоци. Траги од обновени на обидието нема. Најдени се ретки парчиња од средновековната гричарија, железни врвови од стрели и средновековни ситни алатки; една монета (фолис) на Јован Цимиск (доцен 10. век) меѓутоа провртена и користена како приврзок–украш.

Со обновувањето на рударството во Демир Хисар во доцното средновековие очигледно била повторно користена и старата крепост; можеби

Сл. 59. "Кале", Бучин, доцноантички рударски збеј, користен и во среднои век (фрурион Бучин)

само одвреме-навреме. Во борбите помеѓу византискиот цар Андроник III и Србите околу овие рудоносни области во 1329/30 г., покрај "градовите" Добрун, Габаларион и Дебрица е спомнат и фрурионот Бутсинин (Бучин). Пред и по ова Бучин не се спомнува. Напротив, српските документи во 1343/4 и 1344/5 г. го спомнуваат селото Бучин, како имот подарен на манастирот Трескавец кај Прилеп. Тврдината очигледно била сосем напуштена (според В. Крвари 1989, 244).

Сл. 60. "Кале", Бучин, наоци, 11. - 12. век

Граниште

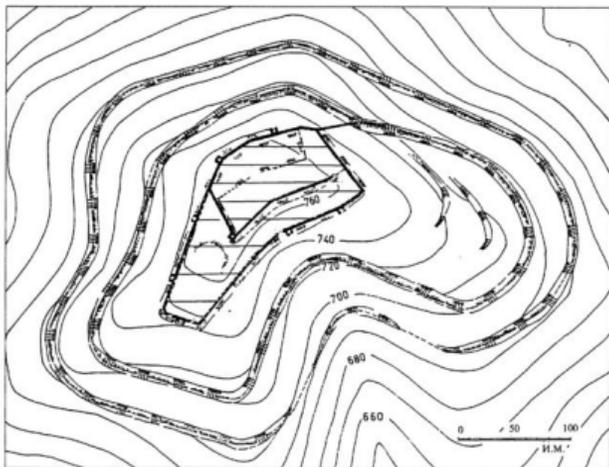
Град **Добрун**, рудничка крепост. Сл. 61, 62.

Лит.: И. Микулчиќ TIR, 60; - Г. Гагиќ 1981, 101; - Т. Томоски 1964, 43 и 1978, 285-287; В. Грегович 1877, 114.

Местоположба. "Граниште" се вика издвоениот и 160 м висок куп среди рамницата на устието на Стара Река во Црна. Преку едно ниско седло купот е поврзан со планините на север. Селото Граниште лежи во јужното подножје. Граниште претставува математички, географски, сообраќаен и стопански центар на областа Демир Хисар - античкиот Дервот и средновековното Железно (Добромир), каде што главната стопанска дејност, од предистори-

јата до денес, била експлоатацијата на железо. Денешниот центар Демир Хисар (Мургашево) лежи 2 км југозападно од Граиште.

Најстари остатоци. На зарамнетиот врв на купата и на двете тераси јужно од него, во раната антика бил изграден градот Брианион, со површина од 12 ха. Во доцната антика врвот бил повторно укрепен, со малтерно обидише зајакнато со 8 кули. Кастелот зафаќал 2 ха, а на терасите под него се раширило подградие. Наоди: стотини монети од доцниот 3. до 6. век; многу железна згура и топено олово. Ова несомнено бил центарот на целиот рудоносен регион Дериоп.

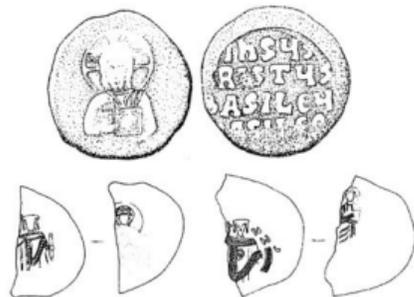

Сл. 61. "Граиштиџе", Граиштиџе, античко регионално средиштиџе (град Брианион). Акрополата е обновена во средишниот век (град Добрун)

Средновековни остатоци. Во северниот дел на акрополата се протега еден внатрешен ѕид, влечен во прави потези но граден без малтер, што затворал простор со димензии 90 x 30 м. На северната и на западната страна се потпираа врз доцноантичкиот ѕид, кој што останал добро запазен и во подоц-

нежните векови. Ова било јадрото на средновековниот фрурион ("град") Добрун, потврден со повеќе наоди: средновековна грнчарија, ситните предмети исковани од железо и повеќето византиски монети: анонимни фолиси од средината на 11. век, бакарни скифати од 12. и 13. век. (во музеите во Битола и Скопје).

Траги од цивилно подградие нема. Очигледно е дека во доцниот среден век експлоатацијата на рудата веќе била поместена на западниот дел од

Сл. 62. "Граиштиџе", Граиштиџе, монети од 10.-13. век

овој регион, каде израснал новиот центар, градот Сидерокастрон (Железнец) со цивилно подградие.

Во борбите помеѓу византискиот цар Андроник III и Србите во 1329/30 г. околу рудоносните региони Демир Хисар и Дебрица, покрај Бучин, Габаларион, Сидерокастрон и Дебрица се споменува и "фрурион Добрун" (В. Кравари 1989, 254). Традицијата на ова име живеела сè до нашето време; уште на почетокот на овој век овој регион се викаше "Железно", а поретко и "Добромир" (Грегович 1877, 114). И денес една месност во југозападното подножје на Граиште се вика Добромирски дол.

Овие податоци му биле познати и на Т. Томоски (1964, 43) и тој, исто така, во врска со оваа локација помислувал на градот Добрун. Меѓутоа подоцна (1978, 285-87) без никаква основа тој Добрун го бара во другот дел на Македонија, кај селото Брест. Радовнш (месноста "Плоча"). Овој локалитет детално го истражувавме, но на него нема средновековни остато-

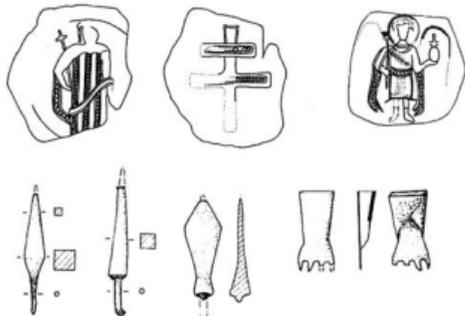
ци; таму лежат ѕидовите од една доцноантичка висока стража (6. век) и ништо друго. Добрун останува во Демир Хисар.

Железнец

Град *Железнец (Сидерокастрон)*, руднички центар. Сл. 63, 64.

Лит.: Г. Гаѓиќ 1981, 93; – А. Стојановски 1981, 64.

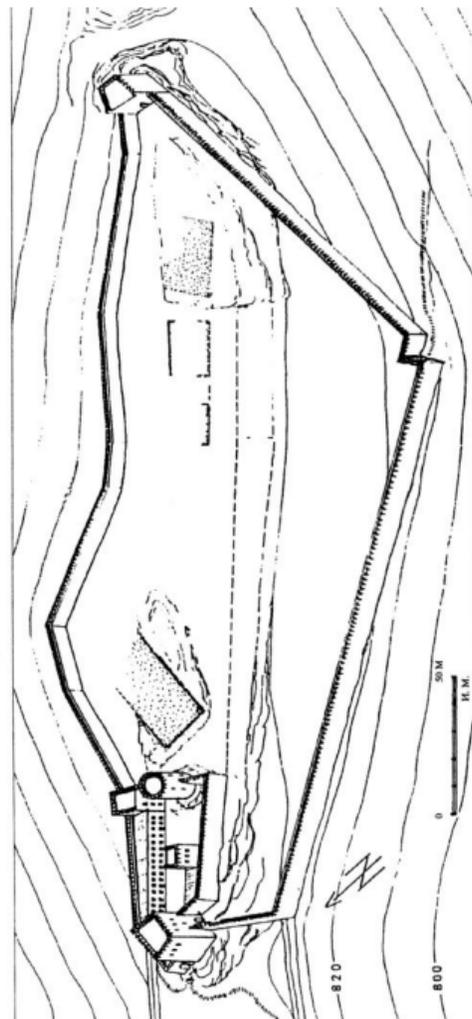
Местоположба. "Градиште" се вика долгиот и тесен рид што се издига на јужниот дел на Железнец, над устието на Кушница во Црна Река. Висок е 130 м (847 м н.м.), има стрми страни и зарамнет врв. Во подножјето поминува главниот регионален пат, денес патот Кичево – Битола. На планинските падини јужно од Градиште лежат бројни рудокопи на железо од антиката и

Сл. 63. "Градиште", Железнец, наоди, 13.–14. век

средниот век. Оттука и средновековното и ново име: Железнец, византиски – Сидерокастрон, турски – Демир Хисар.

Најстари осџајоци. На врвот на Градиште била изградена укрепена населба во хеленистичко време, датирана со македонски монети од 4.–1. век ст.е. Во доцноантичко време било изградено обѕидие со малтер, околу простор кој зафаќал 4 ха. Југоисточниот дел го претставувал јадрото на крепоста. Внатрешниот простор бил терасесто изделен во неколку долги потези,

Сл. 64. "Градиште", Железнец, доцноантичко рударско градиште, обновено во средниот век (Сидерокастрон – Град Железнец)

делумно подсијани, со траги од куќи и други градби. Подградието се оформило на тесниот срт северозападно од крепоста, одделен со ров од неа, но исто така, опфатен со ѕид. Наоди: доцноантичка керамика, монети од доцниот 4. до 6. век, многу парчиња поситни предмети ковани од железо, алатки, железна згура.

Средновековни остатоци. Во доцниот среден век животот во крепоста бил обновен. Подградието било оставено неукрепено. Целосно бил обновен западниот ѕид и изградена мала акропола на северозападниот агол, во цврста малтерна техника. Денес на теренот се запазени овие обнови мошне добро (за разлика од доцноантичките делови): една челна кула, една кружна и една полукружна полукула, потоа централната кула–донжон (13.-14. в.). Најдени се повеќе монети од 13. и 14. век (Латински имитации; Андроник II Палеолог и др. потоа венецијански од 14.) и шпански од 16. век.

Гратчето Железнец (Сидерокастрон) зафаќало површина од 2,8 ха и претставувало регионално стопанско и управно средиште во 13. и 14. век. Забележано е во врска со борбите околу овој регион што се воделе помеѓу Византија и Србија (Сидерокастрон); потоа за време владеењето на Стефан Дечански или Душан како "град Железнец" (по В. Кривари 1989, 330).

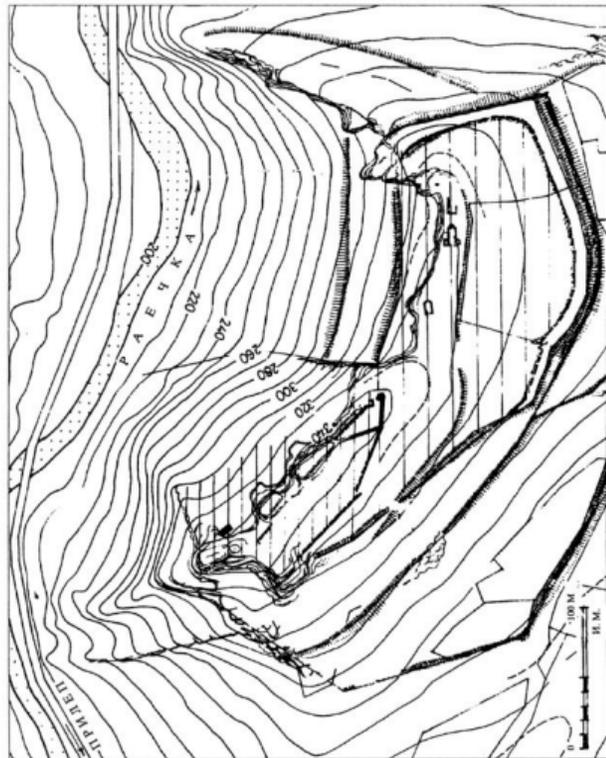
Општина КАВАДАРЦИ

Дреново

Град *Девол*, крајпатна крепост и населба, регионално средиште. Сл. 65, 66, 67.

Лит.: В. Радовановиќ 1924, 177, 214, 515; – И. Микулчиќ 1973, 173-197 и 1983, 211-218.

Местоположба. Месноста "Градиште" или "Девол–град" лежи 2,3 км северозападно од Дреново, покрај рекичката Раечка и автопатот Градско – Прилеп. Овој пат претставувал и во минатото главна врска помеѓу Повардарнето и Пелагонија. Претставува варовнички рид со стрмна северна и блага јужна страна, долг 400 м и висок 130 м над реката. Лесно е достапен од југ, преку широко и ниско седло, преку кое што поминувал стариот пат; денешниот пат е просечен низ теснецот во северното подножје на ридот. Од ова место се одвојува еден локален пат кој води долж Црна Река на југ, низ

Сл. 65. "Градиште", Дреново, антички град Аузарисај (Еурисај). Акрополиата е обновена во средниот век ("град Девол").

Витачево до рудоносните ревири на Кожуф. Старото рударство претставувавало стопанска подлога врз која израснала населбата на Градиште. Неколку км северно од Градиште лежат мадеми на мермер, експлоатирани исто во антиката.

Најстари остатоци. Јужната падина на ридот Градиште е терасесто изделена и на неа израснала населба која што зафаќа 17 ха; тоа бил несомнено градот Аударист (Еурист), еден од пајонските центри, потврден со голем

Сл. 66. "Градиште", Дреново, словенски накит, 10. – 12. век

број движни наоди и стотици монети од 4. век ст. е. до римското време, кога речиси замрел и живуркал како селска населба до крајот на антиката. Обсидието му е хеленистичко, без малтер. Нема други цврсти градби со малтер. Две ранохристијански базилики лоцирани јужно од населбата оставиле траги во вид на многу богата мермерна градежна пластика од 5. и 6. век.

Средновековни остатоци. На западниот крај на старата акропола бил изграден средновековниот "град", од прирачен камен без малтер. Обсидието опфаќа триаголен простор со димензии 170 x 40/50 м. Источниот крај е одвоен со внатрешен ѕид во акропола, голема 50 x 20 м. На северната страна се потпира на вертикалниот карпест отсек, а пристапен е од југ. Го демнее патот што горе го спомнавме. На северозападниот дел стои цистерна за вода, всечена длабоко во жива карпа уште во хеленистичко време.

Сл. 67. "Градиште", Дреново, византиски монети, 10.–13. век

Станбените слоеви се запазени во јужниот дел, а со ерозија се испрани бројните движни наоди: средновековната огнишна и трпезна грнчарија, тегулите од т.н. Комнински тип, парчињата од стаклени белегзии, бронзениот словенски накит (10. – 13. век), бројните железни врвови за стрели, ножови и др. Една украсена бронзена тока за ремен со лав-грифон во релјеф упатува на 9.–10. век (сл. 6). Монетите се византиски: на Јован Цимиски, Михајло IV, Константин IX (фолиси од крајот на 10. и 11. век); на Јован Ватац, Михајло VIII, Андроник II и Михајло IX (скифати од 13. и 14. век).

Траги од средновековни градби има и на сртот источно од тврдината.

Две од нив се помали цркви, од кои едната е откопана целосно а другата делумно. Тегулите од Комнински тип со кои биле покриени упатуваат на 12.-13. век. На источната падина на Градиште се наоѓаат средновековни гробови. Подградието се раширило на средната тераса јужно од тврдината. Една голема базиликална црква со богата камена пластика стои и денес во селото Дреново, 2,3 км југоисточно од Градиште (12. век).

Гратчето Девољ претставувало регионално средиште на Раец и укрепена стража на важниот пат од Вардар кон Пелагонија. Името му е изведено од грчкиот назив Диавол (=враг, фавол, непријател), секако во време на словенското отцепување од Византија (9. век). Идентично е со друг, многу попознат Девољ кај Корча, седиштето на големиот Девољски комитат во 9. и 10. век и првата престолнина на Самуил.

Недостигот на поголеми и цврсти градби од доцното средновековие во нашиот Девољ укажува на тоа дека значењето му се изгубило уште пред српските освојувања на овие краишта, а неговото место го презел градот Тиквеш 10 км јужно. Тиквеш како големо село ќе остане средиште на Тиквешкиот регион (нахија) и подоцна, потврдено во турските документи од 15. и 16. век.

Ресава

Град *Тиквеш*, населба, регионално средиште. Сл. 68, 69.

Лит.: В. Радовановиќ 1924, 433-435; - И. Микулчиќ 1971, 269-285; истиот 1975, 190-191; - В. Лилчиќ 1989, 125-127.

Меснойоложба. Месноста "Град, Тиквеш" се вика 80 м високиот куп над устието на Тиквешка Река во Црна, 2 км западно од Ресава. Така се вика и соседната долина на Тиквешка река, од Ресава до устието на запад; на тој простор се ширело подградието. Низ долината на Црна водел значаен рударски пат на југ, кон рудниците во масивот на Кожуф, додека крај Тиквешка Река водел локалниот пат низ Тиквешката до Вардар на исток (денес патот Возарци - Кавадарци - Неготино). Од врвот на Градот се контролираат двата пата многу километри далеку на север, југ и исток.

Најсйари оспайоци. На зарамнетниот врв во хеленистичко време постоела укрепена населба, голема 4 - 5 ха. Наоди: керамика, монети од 3. - 1. век сл. е. Во доцноримско време на тој простор бил изграден кастил, голем 140 x 155 м. Малтерниот ѕид околу него бил зајакнат со најмалку 7 кули. Во 6. век објиднието било обновено на низа места, а во југоисточниот агол била оформена мала акропола со внатрешен ѕид.

Со археолошките ископувања во 1959-61 и 1967-68 г. откопани се

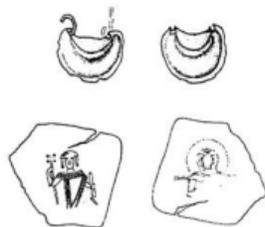

Сл. 68. "Градот, Тиквеш", Ресава, доцноантичка укрепена населба и кастил. Обновена е во среден век ("град Тиквеш")

делови од обидието, сондирани се културните слоеви и прибрани се движни наоди, меѓу нив и повеќе монети од 4., 5. и 6. век. Во долината на Тиквешка река е откопан еден полски имот, гробишта, црква и др.

Средновековни осјаштоци. Некои од споменатите обновени партии на обидието можеби потекнуваат од доцниот среден век, додека акрополата била целосно обновена (со димензии 56 x 30 м). Пред половина век нејзините ѕидови стоеле до 4 м високо над почвата (Радовановиќ, 1924). Во неа е изградена една цистерна (?) и една помала црква, додека друга ваква црква лежи пред западното чело. Наоди: средновековна грччарија и црепли, бројни ситни предмети исковани од железо, византиски монети од 13. век.

Очигледно е дека акрополата го претставувала јадрото на "градот" Тиквеш, додека просторот околу неа а во рамките на античкото обидие (зафака 2 ха) бил населуван sukcesивно подоцна. Тој служел за сместување

Сл. 69. "Тиквеш", Ресава, гробни наоди (13.-14. век)

на помошните објекти – коњушници и магацини, работилници, простории за стража, ковачници и др., а нивните темели се откриени со ископувањата. Меѓутоа и во Тиквешката долинка долж реката, на голем простор источно од Градот, лежат остатоци од едно подградие. Со спомнатите ископувања пред потопувањето на овој терен во новото Тиквешко Езеро, на 3 места откопавме помали цркви со остатоци на фреско-живопис (врз глинената подлога) и гробишта околу нив. Овие остатоци потекнуваат од 13. век (монети) до 15.-16. век (фрески).

Во турските пописни дефтери од 15. и 16. век Тиквеш се јавува како село и центар на истоимената нахија (Стојановски 1981, 63). "Градот" (крепоста) Тиквеш не постои во тоа време, меѓутоа не е забележан ниту во српските или византиски извори. Не се спомнува ни во документите врзани за соседниот манастир Полошко, изграден во 14. век неколку километри југозападно од Тиквешкиот град.

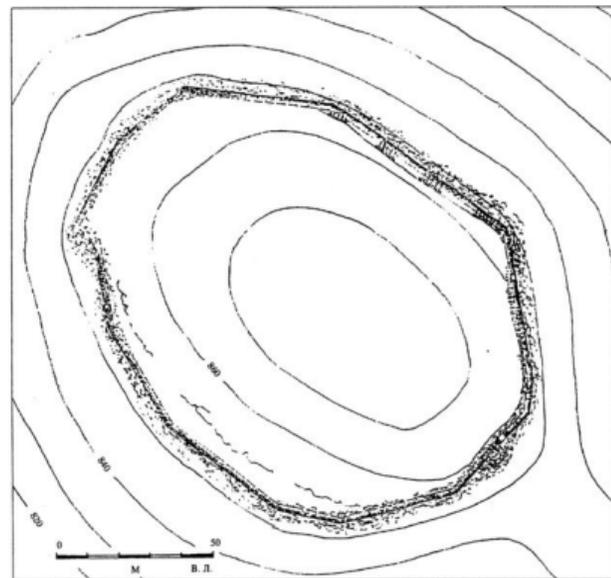
Општина КИЧЕВО

Арангел (Србица)

Крајпатна стража. Сл. 70.

Лит.: И. Микулчиќ ТИР, 17.

Местоположба. Месноста "Маркулија, Маркова Кула" лежи 1 км северозападно од раселеното село Арангел и исто толку далеку од Србица. Претставува истурена планинска гранка што завршува со заоблена чука 100 м високо над источниот раб на долината (872 м н.м.). Визуелно е поврзана со

Сл. 70. "Маркулија", Арангел, доцноантички ѕбег, користен и во средној век

Кичево 10,5 км на југозапад. Стариот пат Кичево – Гостивар поминавал крај ридот и 7 км северно оттука го достигал планинскиот премин Кафа. Таму лежат и старите рудници на железо, додека рудниците на јаглен (површински копови) лежат 3 км јужно од Маркулија, во атарот на Осломеј.

Најстари остатоци. Во доцноантичко време на врвот од чуката било изградено обидие со малтер, што затворало простор од 1,4 ха. Наоди: доцноантичка грнчарија, монети од доцниот 4. и 6. век. Во долината 1 км јужно од Маркулија, на потегот "Манастир" и "Мега", лежат остатоци од истовремена населба со ранохристијанска црква. Кастилот на Маркулија ја штител оваа рударска населба и го надгледувал преминот меѓу провинциите Нов Епир и Превалитана.

Средновековни остатоци. Во средишниот дел на тврдината регистриравме парчиња од словенски црепни, ситни предмети исковани од железо и врвови од стрели за пробивање панцир, потоа една бронзена апликација – тамга (протобугарска, 9.-10. век). На обидието нема траги од обновувања.

На Маркулија веројатно само повремено постоела стража низ кризните години, којашто го контролирала важниот пат од Охрид преку Кичево кон Полозите и кон Скопје на север.

Кичево

Кастрон **Кишсави** – град **Кичава**, регионално средиште.

Лит.: Ј. Трифуновски 1971, 15 и н.; – А. Стојановски 1981, 75; – И. Микулчиќ 1987, 185; – В. Кравари 1989, 279; –

Местоположба. Месноста "Кале" се наоѓа на источниот крај од централниот дел на Кичево. Претставува питомо ритче со кружна основа зарамнето озгора, високо до 20 м над источното подножје и реката (633 м н.м.). На западниот крај се поврзува преку ниско и широко седло со рамницата, во која се соединуваат рекичките Осојска, Зајаска и Темница формирајќи ја Велика. Тука израснало јадрото на средновековниот и денешен град Кичево.

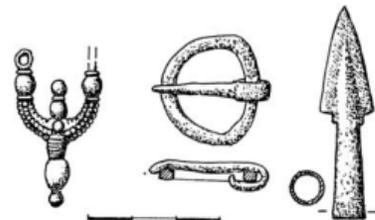
Најстари остатоци. Непосредно крај западното подножје на Калето поминавал прастариот пат од Скопје и Полозите кон Охрид на југ и Прилеп на исток (античкиот пат Скупи – Лихнид). Веројатно во римско време на Кале бил изграден крајпатен кастил за контрола на патот. Оваа тврдина постоела на крајот од антиката; најдени се монети – една остава закопана по средината на 3. век, потоа единечни парчиња од 4. и 6. век (во Археолошки музеј Скопје).

Средновековни остатоци. Градот Кичава бил изграден врз постарите остатоци, на површината од околу 150 x 100 м. Во турско време покрај тврдина-

та постоела и голема цивилна населба, која прераснала во денешниот град. На просторот на старата крепост денес е уреден градскиот парк. Археолошки ископувања тука не се вршени. Во 1929 г. најдени се 302 сребрени монети од 14. век (српски и венецијански; во Народниот музеј, Београд).

Повеќе документи го спомнуваат Кичево. Во повелбата на Василиј II од 1020 г. стои "тен Китсавин"; – во 11. век – "кастрон Киттава"; – во 13. век – "тен Китсавин", "тес Китсавеос"; "вџ Кичаве"; во 1265 г. се споменува "от Кичава"; – во 1300 г. – "от Кичаве"; во 1468 г. – "Кирчова" (турски). Кичава функционирала низ вековите како византиски кастрон (од 10. до 13. век), кој ги контролирал патиштата на периферијата на Царството, во насоката на честите српски упади од север. Во 1257 г. Србите за кусо време ја освоиле Кичава, а меѓу 1282 и 1297 г. Милутин за постојано ја одзел од Византија. Во ранотурско време во тврдината Кичава била сместена стража; во 1468 г. населбата броела 217 куќи, а тврдината 14 стражари; во 1519 г. имала 20 војници.

Името Кичево е словенско и упатува веројатно на 9. – 10. век.

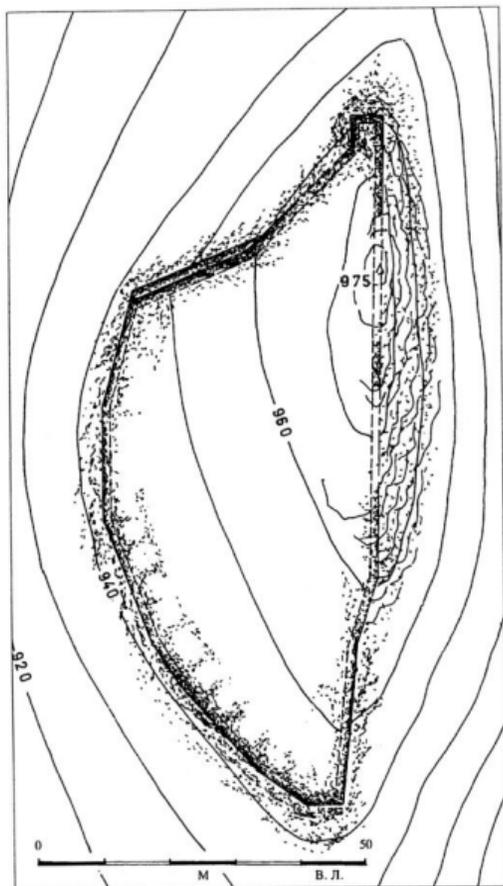

Сл. 71. "Градиште", Подвис, наоди од 10. – 13. век

Подвис

Висока регионална стража. Сл. 71, 72.

Местоположба. Месноста "Градиште" лежи 1 км ЗСЗ од Подвис. Тоа е северниот дел на еден тесен планински срт со стрми карпести страни, што се наднесуваат 300 м високо над долинката на Голема Река и над патот од Кичево кон Охрид односно Дебар. Пристапен е само преку мало седло од југ.

Сл. 72. "Градиште", Поувис, доцноантичка стража, кориснена и во средној век

Го наткридува масивот на Голјак. Визуелно комуницира со старите тврдини во Кичево, 8 км на североисток; со Ижиште, 16,5 км на исток; со долината на Велика до нејзиниот западен дел, каде што патот за Охрид скршнува на југ кон преминот Пресек, а од него се одвојува пат кон Дебар, качувајќи се на преминот Церон. Го надгледува и патот од Кичево кон Железнец и Битола – западната траса што води по долината на Беличка река, 3 км источно од Градиштето.

Најстари осјайоци. Од предримскиот период потекнува македонска монета (2.– 1. век ст. е.). Обидието што денес се гледа околу врвот потекнува од доцната антика. Изградено е со цврст малтер и зајакнато со кула на челото. Заградувало простор од 0,3 ха. Наоди: керамика, ситни железни предмети, една фибула со подвиена нога (6. век). Висока стража.

Средновековни осјайоци. Во северниот дел од крепоста регистриравме парчиња од словенски црпени, еден железен врв од стрела од ова време и бронзена обетка од гроздест тип, од 10. – 12. век. Траги од обнови на обидието нема.

Очигледно е дека оваа висока стража, со извонредно голема прегледност на околните патишта што погоре ги спомнавме, била користена повремено, во кризните настани низ средновековието. Го надгледувала важниот пат, од Охрид и Дебар кон Кичево, Полозите и кон Скопје на север.

Општина КОЧАНИ

Мородвис

Регионално средиште, кастрон **Морозвизд**. Сл. 73, 74.

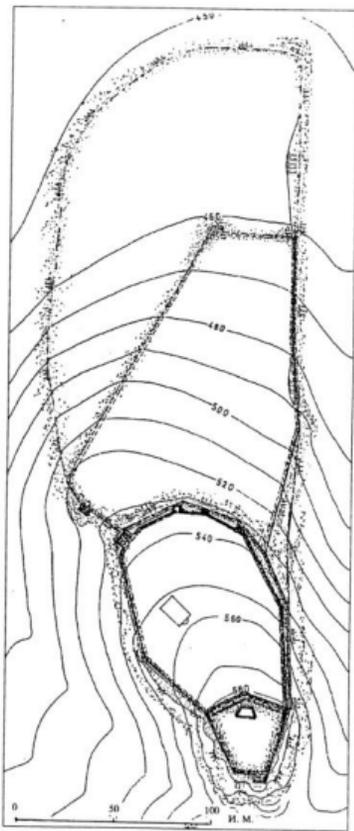
Лит.: Т. Томоски 1978, 93-96; К. Трајковски 1983, 133-142 и 1991, 235-246.

Местоположба. Месноста "Градиште" лежи до јужниот дел на Мородвис, во подножјето на Плачковица. Претставува тесен рид помеѓу две пороици бразди, вовлечен во планината и 0,6 км оддалечен од работ на полето. Јужниот дел му завршува со издигната карпеста чука, повисока за 120 м од северниот дел. Пред чуката лежи мало седло, делејќи ја од планината. Тука се наоѓа и извор со добра вода, поради која оваа месност била населувана низ сите епохи во минатото. Рудниците на железо, користени во минатото, лежат неколку километри јужно од Градиште, долж планинската патека која преку Плачковица води кон Радовишко Поле.

Најстари осџајоци.

Населбинските слоеви по-текуваат од железното време и од раната антика, од римското време и доцната антика (монети од 2.-6. век). Во доцнаоантчко време било изградено обиде со цврст малтер, зајакнато со повеќе кули. Опфаќало три функционални делови: на чуката на јужниот крај била оформена мала акропола, со цистерна за вода во неа. Северно од неа, на пониска тераса, лежело јадрото на кастелот со една ранохристијанска базилика на средината. Пред повеќе од половина век месното население ја откопало и врз нејзиниот средишен кораб изградило нова црква, која тука стои и денес. Северно од кастелот лежело подградие, опфатено со послаб ѕид. На целиот простор се гледаат траги од големи обновувања.

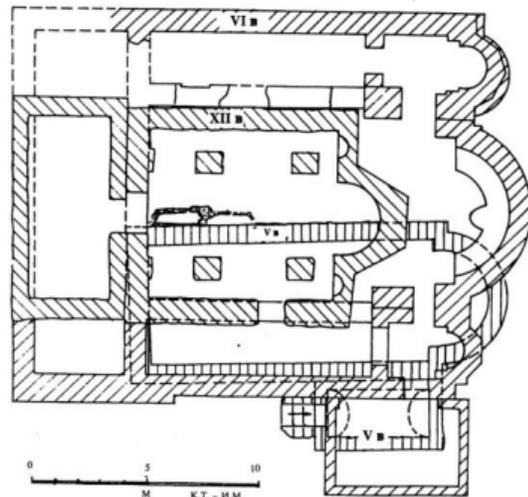
Потегот "Манастириште" лежи 0,6 – 0,8 км северно од Градиште, на работ од полето. Долгогодишните ископувања што на ова место сè уште се водат, потврдија дека се работи за прастаро култно место користено во предисторијата, антиката и во средниот век. Ископана е ра-

Сл. 73. "Градиште", Моровис, доцноантички руднички кастел со населба. Обновен е во средниот век (касион Моровиз)

нохристијанска црква со голема засводена гробница (крипта) до неа (5. век), врз која во 6. век била изградена трикорабна базилика со 3 апсиди. Врз нејзините урнатини, во 12.-13. век била изградена помала црква опкружена со гробишта, користена и низ турскиот период.

Средновековни осџајоци. На северниот ѕид на античкиот кастел се гледа една целосна обнова изведена во зрелиот среден век. Новиот ѕид е граден само делумно со малтер, има помали кули – потпори и се потпира на остатоците од 6. век оставени пред него. И околу акрополата има траги од

Сл. 74. "Црквеште", Моровис, цркви од 5. и 6. век; врз нив лежи црквеште од 12.–13. век (по К. Трајковски)

обновувања. Ситни наоди: керамика, повеќе бакарни монети од 12. и 13. век (византиски скифати и бугарски имитации на првите). Сега веројатно била

обновена и црквата, како ново епископско седиште.

На месноста "Манастириште" северно од кастилот била изградена нова црква (12.-13. век) среде урнатините на старата базилика, а околу неа се погребувале умрените. Досега се откопани околу 200 гробови, во временскиот период од 12. век до длабоко во турскиот период. Големината на некрополата зборува и за големината на населбата Мородвис, што се потпираше на крепоста како управно- и црковно средиште. Богатиот гроб бр. 105 (со 16 стаклени белегзи и друг сребрен накит) укажува на постоењето на локално благородништво во Мородвис во 12.-13. век.

Археолошките остатоци зборуваат дека Мородвис по големина бил помал кастрон, без особена стратешка позиција или други предности, а сепак се здобил со честа, како епископија да ја контролира пространата регија до Козјак и Славиште на север и сливот на Брегалница на југ и на исток. Само 16 км западно од Мородвис лежи село Крупиште со средновековни урнатини, каде што Б. Алексова (1989, 65-87) го бара

градот Равен. Кнезот Борис го одбрал Равен за седиште на првата епископија на Брегалница (од 865 г.). Доколку Равен навистина лежел таму, тој прет-

ставува голем протобугарски аул поставен на самиот Брегалнички пат што ја поврзувал долината на Струма (и Бугарија) со Брегалница и Повардарјето. На тоа место се одвојува и Осоговскиот пат, водејќи долж Злетовка кон рудоносното Осогово и натаму кон Славиште и кон Козјак на север.

Нешто повеќе од еден век подоцна, Брегалничката епископија била преместена од Равен во многу помала и периферно поставена крепост Морозвиз. Причините за ова не се истражени. Веројатно кога новата држава на Самуил ја заменила бугарската, Брегалница со Равен ја изгубила поранешната политичка улога, додека обновеното рударство во регионот на Плачковица обусловило тука да се оформи новиот центар.

Морозвиз се споменува во повелбата на Василиј II од 1019 година, како седиште на епископот. Околу средината на 12. век арапскиот патеписец Идриси забележал град со име Формизд, кое можеби е изведено од Морозвизд. Византиските, а потоа српските документи го спомнуваат Мородвис низ 13. и 14. век (како Морозвиз и Морозвизд). Во 1348 г. Мородвис е наведен како село, подарено на новооснованата Злетовска епископија. Од ова произлегува дека Мородвис како укрепено гратче и епископски стол престанало да постои некаде на крајот од 13. век, со сломот на византиската управа во регионот на Брегалница и по поместувањето на српската граница кон исток.

Општина КРИВА ПАЛАНКА

Опила

Град *Славишије*?, регионално средиште. Сл. 76
Лит.: Керамитчиев 1966, 118; - И. Микулчиќ ТИР, 94; - Ц. Крстевски 1987, 129.

Меснојоложба. Месноста "Градиште" лежи 2 км северозападно од центарот на расфрленото село Опила, северно од маалата Библијаци и Бабунци, на северниот раб од долината на Крива Река. Претставува 90 м висок рид чие јужно чело стрмно паѓа кон реката. Трите страни му се стрмни карпи, забесто испукани. Пристапен е од север, преку мало тесно седло. Во подножјето, долж Крива водел патот Скупи - Пауталиа, средновековниот пат Скопје - Велбужд, а денес трасата на пругата Скопје - Кустендил.

Сл. 75. Мородвис, неколку стаклени белегзи од гробот 105; роцен 12. век

Сл. 76. "Градиште", Опила, доцноантичка населба и кастил, обновени во средниот век ("грао" Славиште?)

Најстари остатоци. Врвот на ридот и западната падина биле населени во доцноантичко време. Со камен ѕид без малтер бил опфатен овален простор со димензии 180 x 120 м (1,5 ха). Ѕидот вртел лачно околу северниот крај, а на другите страни се потпираа на големи карпи. Наоди: многу керамика, питоси, монети од 3. до 6. век.

На крајот од антиката на највисокиот дел од ридот бил изграден кастил опфатен со ново обидие од камен со малтер. Голем бил само 120 x 60 м (0,5 ха). По средина се протега карпест срт во кој се всечени 10-ина правоаголни простори за живеење со врати, скалила и др. Еден подземен тунел, всечен исто така во карпа, делумно е откопан на западниот раб. Од ова време потекнуваат и гробиштата во подножјето на ридот. Откопани се 60 гробови, датирани со накит и др. во 5. и 6. век.

Средновековни остатоци. Кастилот очигледно бил добро запазен и во следните векови, кога бил повторно населен. За тоа зборуваат наодите: словенска огнишна грчарија, повеќе византиски монети – бакарни скифати од 12. и 13. век и еден златник (триенс) на Константин X (средина на 11. век). Неколку доцносредновековни гробови всечени во карпата ерозијата ги разголила северно од крепоста, а близу 200 гробови откопани се во југозападното подножје.

Опила има добра стратешка положба, на спомнатиот магистрален пат со кој на тоа место се сече патот од Козјак на север кон Осогово и натаму кон Брегалница на југ.

Опила е старо средиште на регионот Славиште, мала питома долина долж Крива Река. Според повелбата на Василиј II од 1019 г. една од енорите на Морозвишката епископија била и Славиште. Без оглед на тоа дали под тоа име се подразбирал само регионот или постоеа и еден фруион со исто име, веруваме дека црквното (и управното) седиште на овој регион во средновековието лежел на Градиштето во Опила. Друго место во Славиште, потврдено со средновековни остатоци со вакво значење нема.

Општина КУМАНОВО

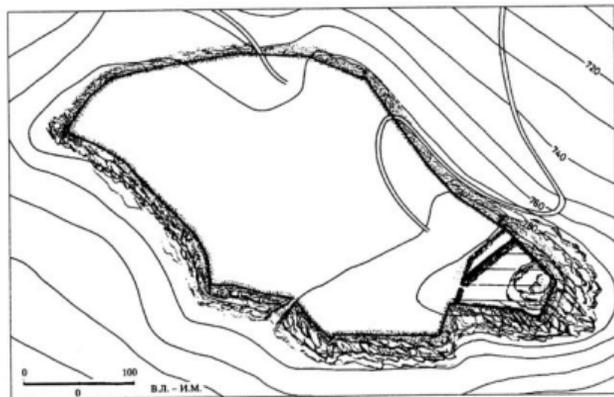
Градиште

Град *Луково?*, регионално средиште. Сл. 77, 78.

Лит.: И. Микулчиќ ТИР, 59; Т. Томоски 1984-85, 38.

Месној положба. Месноста "Градиште" лежи 1 км јужно од Градиште, на највисокиот врв на Градешка Планина што доминира над многу широка

околина. По сртот на планината води природна граница помеѓу Овче Поле од една страна и Скопско-кумановскиот регион од другата. По таа линија била повлечена границата помеѓу доцноантичките провинции Македонија и Дарданија. Врвот Градиште претставува водорамна базалтна плоча со вертикални страни, високи 10 – 25 м, а зафаќа 7 ха. Во северното подножје има извори на вода. На 2,5 км источно од Градиште лежи нискиот превалец Кампур, преку кој поминува патот Куманово – Штип.

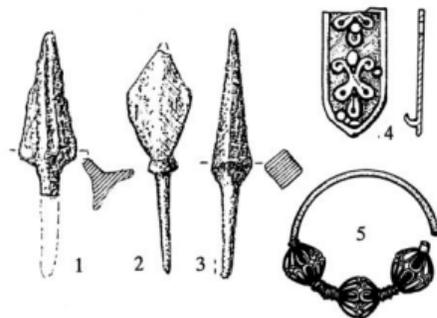
Сл. 77. "Градиште", Градиште, доцноантички граничен кастил. Акрополата е обновена во средниот век (заг. Луково ?)

Најстари осџајоци. Во римско време оваа извонредно доминантна и природно бранета позиција со голема прегледност била укрепена со обѕидие. Кастилот мерел 460 x 220 м. Бројни ситни наоди потекнуваат од периодот меѓу 3. до 6. век. Тука стоел голем граничен кастил што ја контролирал провинциската граница и повеќето гранични премини во тој регион.

Средновековни осџајоци. Доцноантичката акропола на источниот крај на плочата била обновена во средниот век. Тој простор зафаќа само 75 x 70 м. Од три страни е заштитен со вертикални карпи, а на западната страна бил изграден нов челин ѕид, од прирачен материјал без малтер. Приближно на

неговата средина била оформена главната порта. Површинските наоди на овој простор се бројни и потекнуваат главно од доцниот среден век. Тоа се парчиња од огнишна грччарија и белегзии од темна стаклена паста (12.-14. век), бронзена тока и украси за појас; железни врвови за стрели, меѓу кои и тип за пробој на панцир; бакарни монети – скифати од 13. век (бугарски имитација).

И на останатиот простор на античкиот кастил има средновековни наоди, но во помал обем. Таму очигледно се оформило цивилно подградие, по сè изгледа со многу разредена структура и расфрлено на просторот што

Сл. 76. "Градиште", Градиште, наоди (10.–12. век)

бил опфатен со античкото обѕидие (и со природниот скалест отсек). Во северноисточното подножје на плочата, на местото на ранохристијанската базилика, била изградена црква св. Георги, обновена по 1864 г. Крај неа лежи некропола од тоа време. Од еден раскопан гроб потекнуваат обетки од 10. век.

Во северното подножје на ридот Градиште, на 1-3 км оддалеченост од крепоста започнува питомата долина Лука, низ која тече истоимената рекичка. Долж неа води денешниот пат Куманово – Св. Николе, средновековниот пат Ниш – Врање – Штип. На источниот крај на Лука лежи нискиот превалец Кампур преку кој патот преминува во Овче Поле.

Името Лука е општословенско и означува питома долинка и сл. (денешниот македонски збор гласи "лака"). Ова име живее можеби како спомен на некогашниот фрурион Луково, што се издигал на ридот Градиште.

Сл. 79. "Град", Канарево, доцноантичка рудничка населба. Обновена во среден век, како регионално средиште – "град" Козјак?

Во повелбата на Василиј II од 1019 г., наведена е еноријата Луково во рамките на епископијата Скопје. По црковната традиција, целиот Кумановски регион и денес е под истата управа, на чело со еписколот Скопско-Кумановски.

Слично на некои други енории наведени во истата повелба, не е сигурно да ли ова име го носела црковната општина или укрепениот "град" – седиште на оваа општина. Втората можност изгледа поверодостојна, бидејќи постојат археолошки остатоци од ваков фрурион во овој регион; тоа е нашето Градиште. Т. Томски (1984-85, 38 и карта) името на крепоста Луково го скратил во Лука, идентично на денешниот микро-регион и рекичка што горе ги спомнавме, а кои несомнено ја чуваат традицијата на старата крепост, градот Луково.

Канарево

Град *Козјак*, рудничка крепост и регионален центар. Сл. 79, 80.

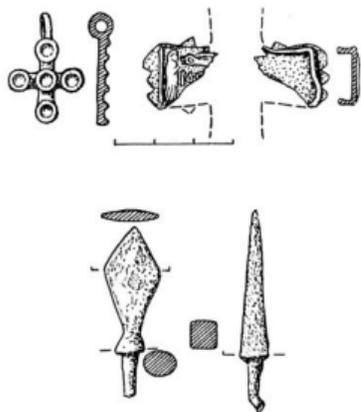
Лит.: Ј. Трифуноски 1974, 68, 69; – И. Микулчиќ ТИР, 67.

Местоположба. Месноста "Град" лежи 1,5 км источно од Канарево, на јужниот дел на ридот Орљак, во центарот на регионот Козјак (Козјачија). Претставува карпеста чука што се издига 90 м високо над реката Градошница која што ја опфаќа од три страни. Карпата е озгора зарамнета, а страните ѝ се вертикално отсечени и високи 15–30 м. Долж Градошница води стариот пат од Пчиња кон Славиште, како најсеверна траса на патот Скопје – (Куманово) – Велбужд (Кустендил).

Најстари остатоци. Во доцната антика местото било укрепено. На карпата била оформена акропола (со димензии 110 x 55 м.), а просторот околу неа бил обраден со силен малтерен ѕид, што затворал површина од 250 x 170 м (4 ха). На југозападниот агол се гледаат остатоци од голема обнова (4. и 6. век). Пред северното чело бил просечен одбранбен ров. Во јужното подножје на акрополата, на скалестата падина, се гледаат бројни детали всечени во карпа: скалила и премини, ниши, каналчиња, основи од правоаголни простории со довратници, банкини и др. Бројни парчиња од железна згура и ситни предмети ковани од железо зборуваат за металопработувачката дејност на жителите. Стари рудници на железо и места за чистење и пржење на руда се евидентирани на повеќе места долж Градошница и Петрошница северно и североисточно од Градот. Големiot број од површински наоди лени од бронза и ковани од железо како и монети од 4. – 6. век зборуваат за интензивен живот на тоа место како стопанско средиште на регионот. На 5 км источно од Градот била повлечена границата меѓу провинциите Дарданија и Средоземна Дакија (од доцниот 3. до 7. век).

Средновековни остатоци. На акрополата и во јужното подножје, во про-

ториите всечени во карпата, има остатоци и од средниот век: парчиња од словенски црепни, византиска глефосана грчарија (12. – 13. век). Најдени се и железни врвови за стрели, типични за ова време; исто така и дел од бронзен крст – реликвијар со релјефна претстава (10.-11. век) и крст-приврзок од бронза (11. век); бронзен накит – парчиња од обетки со 4 јаготки како и

Сл. 80. "Грао", Канарево, наоди, 10. – 13. век

парчиња од белегзија, потоа бронзен прстен со врежан орел (11. век) и др. Голем дел од најдените ситни предмети ковани од железо (ножови и струшки, окови, кламфи и шарки, клинци и ситни алатки) потекнуваат несомнено од средниот век.

Месното предание ги поврзува просторните всечени во карпите со пустиниците, кои тука престојувале можеби по запустувањето на населбата во турско време (4 км југоисточно оттука лежи познатиот Карпински манастир, духовното средиште на Јужна Козјачија).

Во повелбата на Василиј II од 1019 г. забележен е и Козјак како енорија на Мородвишката епархија. Ова се однесува несомнено на овој регион, што го запазил истото име до денес. И бројните топоними во овој крај со своите средновековни форми даваат аргументи за тоа. Останува отворено прашањето дали и црквното (и управното) средиште на регионот Козјак го носел истото име. Независно од тоа, укрепениот Град кај Канарево претставувал стопанско и управно средиште на регионот без оглед на името, и тоа како во доцната антика така и низ средниот век.

Коњух

Кастел **Коњух**, крајпатна стража и рудничка тврдина. Сл. 81–83.

Лит.: С. Радојчиќ 1952, 148-168; – И. Микулчиќ 1974, 207-208; истиот TIR, 72-73; – Б. Јосифовска 1982, 179-180.

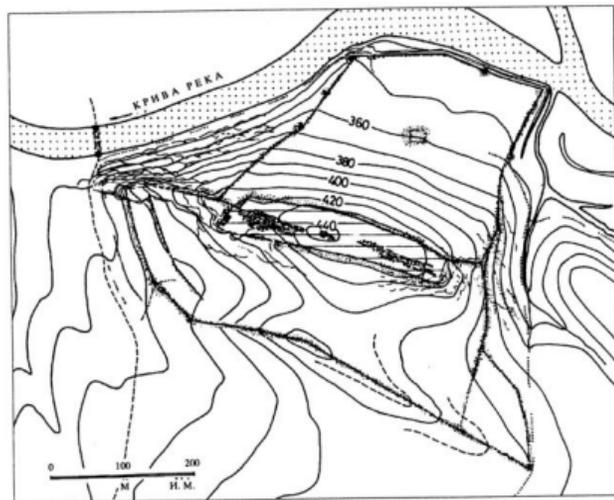
Меснојоложба. Локалитетот "Големо Градиште" лежи 2 км северно од Коњух, на левиот брег на Крива Река. Претставува 100 м висок вулкански куп (440 м н.м.) со тесен зарамнет врв и стрмни падини. Лесно е пристапен од југ преку широко седло. Доминира над широка околина и над магистралниот пат Скупин – Пауталиа – Сердика (Скопје – Велбужд – Средец), кој поминува долж реката северно од Големо Градиште.

Најсјари осјайоци. На зарамнетиот врв, со димензии 320 x 58/42 м, во римско време било изградено обѕидие.; 2 надгробни натписи од раниот 3. век, најдени тука, кажуваат дека на ова место бил стациониран еден пограничен воен одред – дел од I Тракиска кохорта (коњичка). Покрај блиските гранични премини кон соседните провинции Тракија и Македонија, војската ги чувала и рудниците на железо и олово–сребро, расфрлени неколку километри на југ и југоисток од Големо Градиште.

Во 6. век на ова место благодарјеќи му на рударството израснал град кој зафаќал 17 ха. Акрополата на врвот добила ново обѕидие, а во карпестата почва биле всечени бројни мали улчици, канализација, скалила и повеќе од 100 простории за живеење и работење. На падината и подножјето северно од акрополата се развил главниот дел од градот. Брегот долж Крива претставува карпеста плоча, која била правилно изделкана во вертикала и послужила како темел за градскиот ѕид. Тој денес е сочувван наместа до 2,6 м височина. Сидан е со цврст малтер во слогот емплектон и има вградени спонии. Зајакнат е со повеќе кули. Внатре се гледаат темели од бројни градини, меѓу кои делумно е раскопана една ранохристијанска базилика со мер-

мерна пластика.

Широкото седло јужно од акрополата било опфатено со двоен ѕид и служело како простран збег за околното население. Во него нема големи градби. Во западното подножје на ридот поминувал друг голем пат, од

Сл. 81. "Големо Градиште", Коњух, доцноантички рударски град. Акрополата е обновена во доцноиот среден век (Коњух)

Астибо на југ и тука ја преминувал Крива Река за да се спои со патот Скупи – Пауталија. Од мостот останало челото, на левиот брег на реката. На 300 м јужно од градот лежи некрополата во која е откопана една црква – ротонда од средината на 6. век. Има богата камена пластика, изрезбарена во зелен туф. Градот бил епископско седиште. Веројатно е во прашање Транупара; според Појтингеровата карта, Транупара била оддалечена 50 милии од

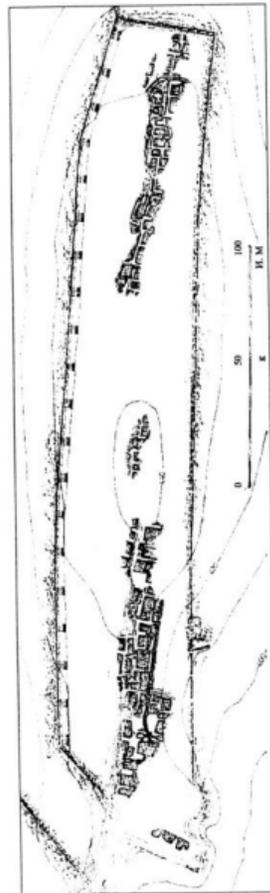
Пауталија и 30 милии од Астибо (Штип), што точно соодветствува на оддалеченоста до тие места.

Средновековни остатоци.

Акрополата има извонредно важна стратешка положба и од природата е добро укрепена. Бројните простории во неа, изделкани во мека вулканска карпа, привлекувале луѓе од средновековието, до денес. Првиот истражувач на ова место, С. Радојчиќ, помислил дека овие станишта во карпа ги издлабиле средновековните калуѓери – пустиножител. Денес знаеме дека тие големи и тешки делкачки работи потекнуваат од доцната антика и најтесно се поврзани со рударите од тоа време.

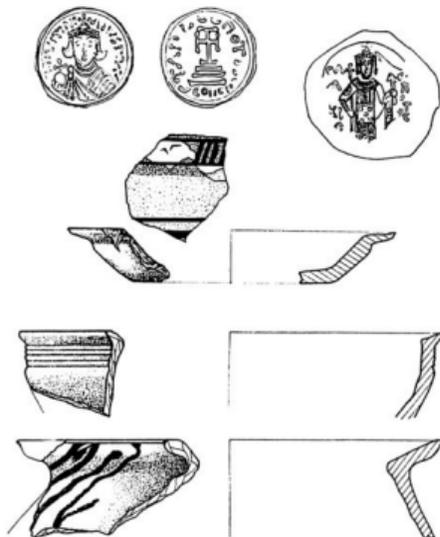
Меѓутоа, парчињата словенска огнишна грнчарија и од византиски глефосани чинии (12-14. век) што се најдени тука, потоа една монета – псеудосолид на Јустинијан II (ран 8. век) и бакарните скифати од 12-13. век, зборуваат дека старата акропола била населена или пак повремено била користена низ целото средновековие.

Еден пишан податок зборува дека околу средината на 14. век на ова место стоела крајпатна тврдина – стража. Тоа всушност е жалба на некои венецијански

Сл. 82. "Големо Градиште", Коњух, акропола; ситанбени простории, улички и канали всечени во карта

трговци, кои на патот од Скопје за Велбужд (Кустендил) биле ограбени "близу кастелот Коњух".

Сл. 83. "Големо Градиште", Коњух, акропола: наоди, 13. и 14. век (монети-ша на Јустинијан II е од почетокот на 8. век)

Воената стража во Коњух, освен што го контролирала спомнатиот пат, несомнено ги контролирала и обновените рудници на железо на југ оттука. Блиската населба на 3 км југоисточно оттука го носи и денес старото, средновековно име: Рудари (Шопско).

Младо Нагоричане

Град *Жеглигово*, регионално средиште. Сл. 84, 85.

Лит.: Ј. Трифуноски 1974, 132 и н.; – И. Микучиќ ТИР, 86; – Б. Георгиевски 1989, 95-99.

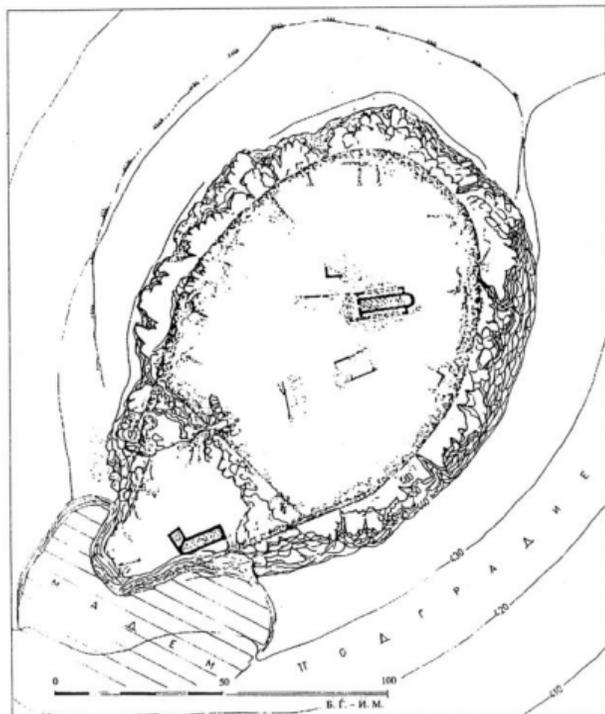
Меситоложба. Месноста "Жеглигово, Костоперска карпа" се издига до југозападната периферија на Младо Нагоричане и доминира над околината повеќе километри до Пчиња на исток. Во прашање е јужната од две базалтни грамади што осамено се издигаат над околината. Озгора е зарамнета, опкружена со вертикални страни, високи 12-20 м. Покрај неа води магистралниот пат Скопје – Кустендил, античкиот пат Скупи – Пауталиа, а 1 км источно оттука со него се сече стариот пат од Ниш и Врање на север кон Овче Поле и Штип на југ.

Најстари осјайоци. Откриени се остатоци од предисториска и раноантичка населба на карпата. Во доцната антика било изградено ново обидие околу просторот од 150 x 90 м. Пристап нагоре постои од јужниот крај кој денес е уништен од мадемот на базалт. Од иста причина допола се урнати и две цистерни за вода, со добра хидростатична изолација (несомнено 6. век). Во северниот дел е откопана една ранохристијанска базилика (1983-86 г.). Има многу ситни наоди од метал и керамика, преку стотина монети од 3. до 6. век. Во југоисточното подножје е откриено едно подземно светилиште (хипогеум) всечено во карпа, а низ падината се простирала неукрепена населба од ова време. Откопувани се и гробови во северното подножје.

Извонредната стратешка позиција на кастелот, зголемена со природната укрепеност на истата, предусловила на ова место да егзистира укрепена населба низ предисториските епохи и воена крепост во доцната антика, којашто ги контролирала спомнатите големи патишта.

Средновековни осјайоци. Истата стратешка улога карпата ја имала и низ средниот век. Тоа е потврдено со наодите на византиската сликана керамика од 12.-14. век, словенската огнишна грнчарија, врвовите од стрели со средновековна форма и др. Врз ранохристијанската базилика во 10.-11. век била изградена нова црква, опфаќајќи го само средниот кораб, додека јужно и западно од неа се откриени гробови, датирани со накит од тоа време (10.-13. век).

На падината под источната страна на карпата стои црквата на св. Петка, квалитетна градба од 13.-14. век, денес напалу урната. На падината источно и јужно од карпата, на површина од 2-3 ха, се среќаваат траги од неукрепено подградие (варош) датирано со доцносредновековната керамика, турски акчи и др. На 1,5 км северно оттука стои познатата црква св. Ѓорѓи

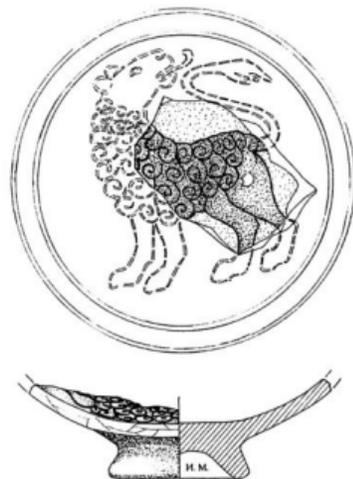
Сл. 84. "Жеглиговски камен", Млаго Нагоричане, антички крајатен кастил, обновен во средниот век ("град Жеглигово")

(кај Старо Нагоричане); подигната е во 1308 година на местото каде што уште во средината на 11. век византискиот цар Роман ја изградил првата црква.

Значењето на оваа крепост веројатно нараснало со борбите на Бугарија, а потоа и на Србија против Византија во 13. век, кога северната граница на Византија некое време се одржува во овој регион.; потоа со поместувањето на српската граница кон исток. Според народното предание тука стоел градот Жеглигово. Тоа е регионално средиште во 13.-14. век.

Името на Жеглигово е сочувано како во името на месноста ("Жеглиговски камен") така и во името на целиот Кумановски регион кој уште се вика и Жеглигово (стар назив). Традицијата зборува и за 12 цркви што стоеле на тоа место. Седум од нив уште стојат, цели или напалу урнати во подножјето околу Жеглиговската карпа: св. Горги (од 1406/7 г., без живопис); св. Петка (живописана во 1628 г.); св. Никола, св. Врачи, св. Архангел и св. Богородица, во урнатини (по В. Петковиќ 1950, 203-208).

Меѓу оние периферни гратчиња и регионални крепости што од повеќе причини исчезнале во турско време спаѓа и Жеглигово; турските документи од 15. век и подоцна не го бележат; се јавува како Нагорич(ане) кое како село и центар на нахијата ќе преживее до денес (по А. Стојановски 1981, 29, 63).

Сл. 85. "Жеглиговски камен", Млаго Нагоричане, византиска глетосана чинија; 13. - 14. век

Општина НЕГОТИНО

Демир Капија – Корешница – Чelopeц

Град **Просек** – кастрон со варош и околни тврдини. Сл. 86–91

Лит.: Б. Алексова 1966, 9-102; – Н. Чаусидис 1987, 171-195; – И. Микулчиќ 1988/89, 65-87; – Е. Манева 1992, 141-166.

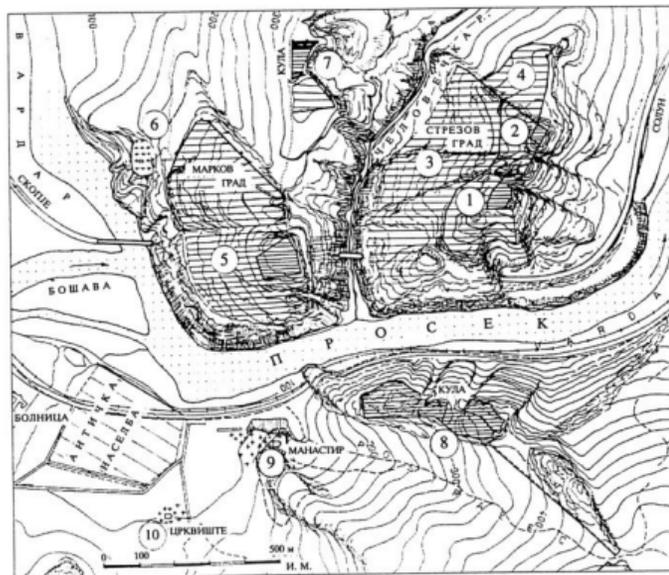
Местоложба. Во своето долно течение Вардар е стеснет во 10 км долга клисура која почнува кај Демир Капија, а завршува кај Удово. Најтесен е и северниот крај, Просек. На тоа место Вардар ги просекол варовничките карпи на венецот Краставац високи до 220 м. Карпите паѓаат вертикално а река не оставајќи место за пат. Поради тоа, во старо време луѓето биле принудени патот низ Просек да го всечат странично во карпите на десниот брег, широк колку да мине запрежна кола или натоварен добиток. Описот на тој пат низ Просек ни е сочуван од минатиот век, пред да се пробие железничката пруга и модерниот пат.

Вардарскиот пат отсекогаш можел најлесно да се контролира и по потреба целосно да се затвори во Просекот. Тука биле чувани и патеките преку ридовите од двете страни на Просек. На таа месност лежат и денес остатоци од долги камени ѕидови и неколку тврдини што ги бранеле планинските премини. Денес во овој теснец се граничат атарите на селата Демир Капија, Корешница и Чelopeц; под имињата на овие села се евидентирани одделни стари тврдини, кои во минатото претставувале еден одбранбен систем, една целина. Ке ги проследиме хронолошки.

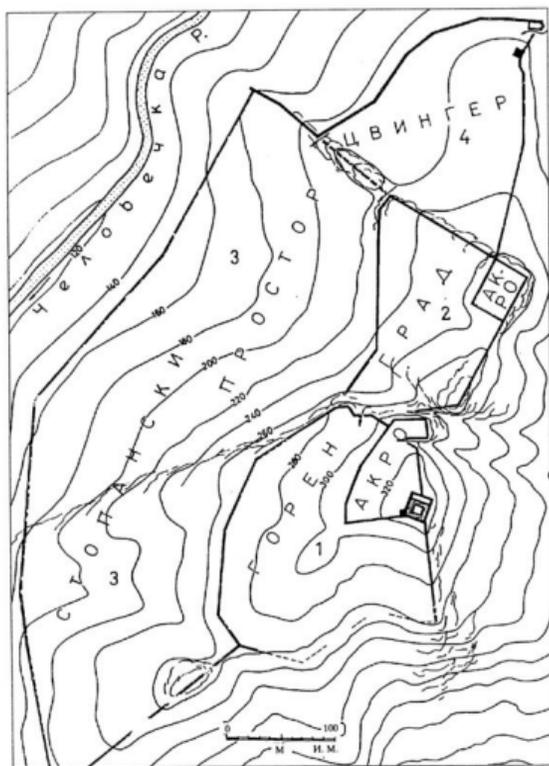
Најстари осјайоци. Поради извонредната стратешка положба Просек бил населуван уште во предисторијата. Во раната антика пајонските владетели тука изградиле силни гранични тврдини, за да се бранат од соперничката Долна Македонија. Во римско време населбата *Sinaea* израснала во град, расположен во рамница на устието на Бошава во Вардар и непосредно пред влезот во Просек. Економската основа за нејзиниот просперитет претставувало рударството: вадење и преработка на железо и бакар, како и испирање на злато во Дошница.

Во доцната антика населението се повлекло на другиот брег на Вардар, на високата карпа Марков Град. Стена економски замрело а Просек добил изразито воен карактер: биле изградени неколку тврдини и камени прегради од двете страни на Вардар, за тука да се задржат варварските одреди што од север продирале кон Солунското Поле и колпена Грција. Оваа преграда (клаустра) во 6. век била обновена под името *Миройолес*.

Средновековни осјайоци. Историјат. Тврдините од 6. век биле одлично запазени и во наредните векови, кога само со мали преправки можеле повторно да се користат. Новото, словенско име за ова место, Просек, настанало не подоцна од 10. век кога е потврдено и со бројни археолошки наоди.

Сл. 86. "Просек", Демир Капија, комалек на шваркуиите на Просек:
1-4. централниот кастрон "Кале", Чelopeц;
5, 6. цивилна варош на "Марков Град", Корешница, со некропола;
7. "Кула", Корешница, шваркуина над варошот;
8. "Кула на Посирацет", шваркуина и аргера на десниот брег на Вардар;
9, 10. "Манастир" и "Црквеште", Демир Капија, средновековни цркви со гробници околу нив.

Сл. 87. "Кале - Стрезов Град", Чelopeч, централниот кастрон: 1, 2. Горниот град со акрополиите; 3. Стоианскиот акропор; 4. Црвениот (археолошкиот). Обновен е врз ширината од 6. век (Миројолес)

Забележано е како црковно средиште - енорија во рамките на Мегленската епархија, во повелбата на Василиј II од 1019 г.

Во доцниот 12. век кога Византија ослабнала, струмичкиот феудалец Добромир Хрс го приклучил Просек кон својот имот (1186 г.?). Овие настани ги забележил современикот Никита Хонијат. Еве неколку фрагменти: "... (Просек) лежи на две стрмни карпи меѓусебно разделени, но наблизу поставени една наспроти друга. Еден единствен тежок и тесен пат води горе кон него. Карпата е стрмна и сосем недостапна ... (Хрс) ја присвоил прокнатата тврдина која Ромеите ја напуштиле и ја оставиле без посада. Тој таму прибрал одбрани борци, поставил насекаде справи за фрлање, изградил и ги наполнил амбарите со жито и пуштил овци и говеда да пасат по тесните појаси на ридот. Имено, тврдината не е малечка, таа се простира многу далеку ..." По ова следи описот на борбите со кои византискиот цар лично се обидува Просек да го врати под своја власт (1199 г.).

Историјатот на Просек во следната половина од векот бил многу бурен. Во 1201 г. Византија воспоставила тука власт, а една година подоцна тоа го сториле Бугарите. Чесмен, управникот на Просек, во 1205 г. тргнал со војската на Солун и загосподарил за кусо време со неговото подградие. Во 1207 г. со Просек завладеал севастократор Стрез, одметнувајќи се од бугарската власт. Просек станал престолнина на големо кнежевство кое што го опфаќало целото Повардарије и Пелагонија.

По смртта на Стрез (околу 1215 г.) Просек (и Повардарието) паѓаат под Латините од Солун, а во 1216 г. под деспотите од Епир. Во 1230 г. Просек со Повардарието го земаат Бугарите. Во 1246 г. паѓа под власта на Никеја. Околу 1328/30 г. Србите го освоиле Повардарието и во Просек управува српски кезалија. Турците го зазеле Просек веројатно во 1385 г. Во турските документи од 16. век тука е забележано село Демир Капија, чие што име преживеало до нашите дни.

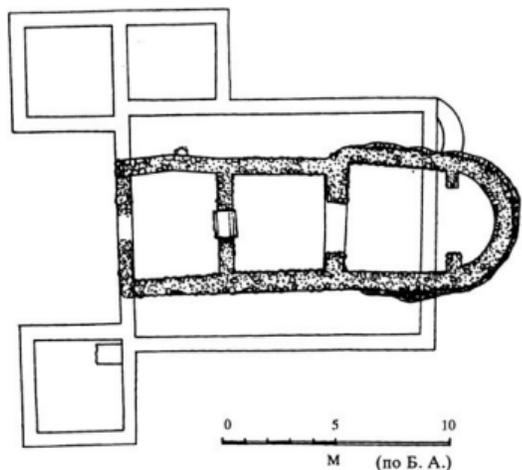
Топографија. Бидејќи средновековните тврдини на Просек се вклопени во доцноантичките остатоци, тие ги повторуваат старите периметри. Целиот одбранбен систем на Стенае - Просек е мошне сложен (сп. сл. 86):

1. - "Стрезов Град (Кале)", с. Чelopeч е, секако, најголемата и најсилно укрепената тврдина. Просторот обграден со ѕидни мери 17 ха. Тој е најголем во Република Македонија. Тврдината стоела на варовничка карпа висока до 220 м над Вардар кој ја опфаќал од две страни, а Чelopeчка Река е третата. Страните ѝ се вертикални, а пристапна е само преку тесно седло од север. Се состои од неколку делови (сп. сл. 86 и 87, бр. 1-4):

- Горниот град кој има две јадра и две акрополи. Над јужната акропола доминира одделно укрепен дворец со три кули и голема цистерна за дож-

довница. Сите ѕидови се градени во цврста малтерна техника и добро се сочувани на теренот.

– Стопанскиот дел (Подград) се протега скалесто на падината западно од првиот, слегувајќи во процепот на Человечка река. Овој голем простор служел несомнено за сместување на спомнатите амбари и на бројната стока,

Сл. 88. "Црквеште", Демир Капија, гробишна црква од 10.–11. век, обновена врз базиликата од 5.–6. век (по Б. Алексова)

од која живееле бранителите и самиот господар.

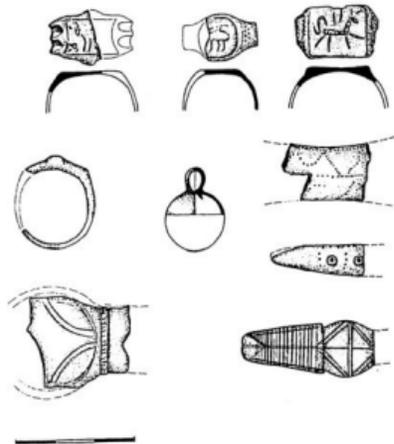
– Предтврдината (цвингер, бр. 4 на планот) била обградена со ѕид без малтер; тоа го забележал и Никита Хонијат. На челото стоела една црква и голема кула кои биле ѕидани со малтер. Просторот служел за тактички и маневарски цели.

2. – "Марков Град", с. Корешница. Висок е колку и претходниот рид, одвоен

Сл. 89. "Просек", монети од 11.–13. век

од него со тесниот процеп на Человечка Река. Зарамнетиот врв, голем 14 ха, бил обграден со малтерен ѕид зајакнат со неколку кули на северниот дел. На тој простор се оформила цивилна населба, варошот. На малечката и пониска тераса "Црквиште" крај Вардар, стоела црква со гробишта (бр. 5 и 6 на планот – сл. 86). Многубројните движни наоди – монети, парчиња од бронзен накит, алатки и др. ковани од железо – лежат на целиот простор разголен од

Сл. 90 Словенски накит од варошот на Просек, 11.– 13. век
(по Н. Чаусисис)

ерозијата. Монетите потекнуваат од 10. до 14. век. Тоа е несомнено нашето најбогато средновековно наоѓалиште.

3 – Тврдината "Кула" лежи на тесниот планински срт североисточно од варошот. Зафаќа еден хектар. Обѕидието ѝ е доцноантичко (бр. 7 на сл. 86). До јужниот ѕид се потпирало едно подградие, опфатено со сувозид. Тврдината го бранела најлесниот пристап до варошот Просек, од север.

4 – Тврдината "Кула на Постралец", Демир Капија, стоела на десниот брег на Вардар наспроти претходните. Искачена е на вертикалните карпи на јужната страна на пробивот Просек, со цел да го контролира патот стеснет крај

Сл. 91. "Манастир", Демир Капија, камена икона на Св. Јован Богослов,
10.– 12. век (по Б. Алексова)

Вардар како и една заобиколна патека по долот Постралец. Патеката е потврдена и со траги од всечени тркала од запрежни коли, што воловите морале да ги влечат до преслапот Краставац 280 м високо над Вардар. Долж ова патека се протегал доцноантичкиот преграден ѕид, денес видлив во должина од 1.200 м. На неговиот западен крај била изградена силна тврдина

со 2 акрополи и со три кули. Истата е обновена во средниот век и во неа лежат темели од повеќе цврсти градби. Датирана е со монети од 11. и 13. век. 5. – Во северозападното подножје на Постралец, крај Вардар се издига 40 м високо ритче "Манастир". Во доцноантичко време тука стоела една базилика со бројни гробници околу и во неа. Во 10.–11. век врз средниот кораб била изградена нова црква, а југоисточно до неа манастирски објекти. Откопани се во 1950-52 г. и датирани со бројни монети од 11. до 13. век. 6 – Одвај 400 м југозападно од Манастир лежи месноста "Црквиште". Во 1952-54 г. тука е откопана друга базилика од 5. век, врз чиј среден кораб во 10. век била надградена мала гробишна црква (бр. 10 на планот; сл. 88). Околу неа се откопани преку 500 словенски гробови, во распонот од 10. до 17. век (Б. Алексова 1966). Ова била несомнено главната некропола на Просек. Една помала некропола лежела на падината западно од Манастирот.

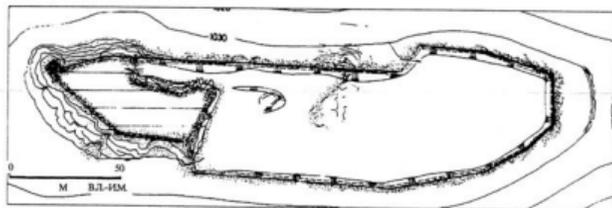
Општина ОХРИД

Годивје

Рудничка крепост. Сл. 92, 93.

Лит.: И. Микулчиќ ТИР, 57.

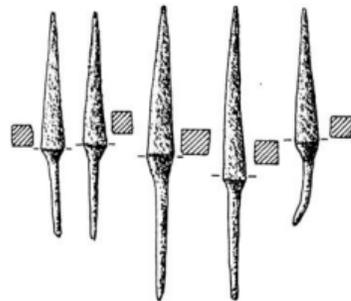
Местоложба. Месноста "Кула" лежи 0,5 км западно од Годивје. Претставува 70 м висока тераса, јазичесто издадена меѓу две длабоки бразди. Лесно е пристапна од запад, каде што преку мало седло преминува во масивот на Славеј планина. Има голем преглед околу, сè до патот Охрид – Кичево и до долината на Сатеска 3 км на исток и планинскиот превалец

Сл. 92. "Кула", Годивје, доцноантички руднички касидел. Акрополишта е корисена и во доцниот среден век.

Пресек 5 км североисточно оттука.

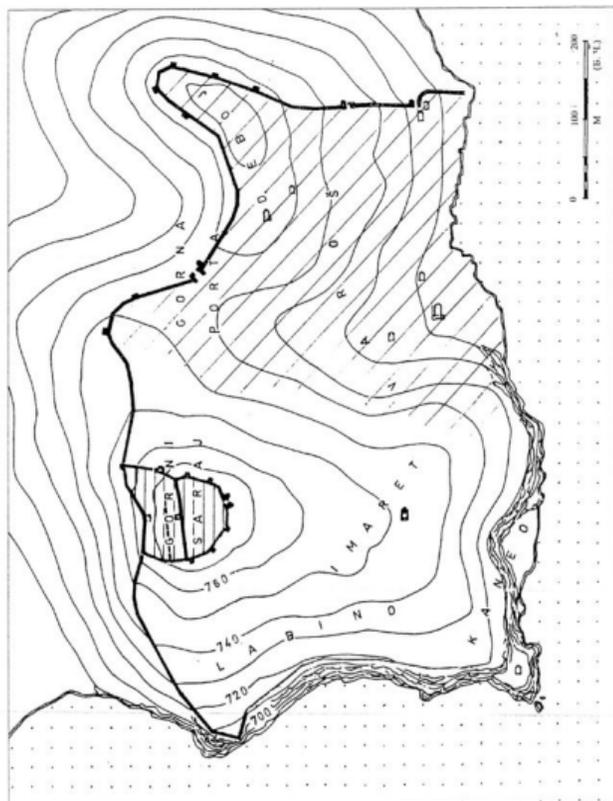
Најстари остатоци. Ретки парчиња од грчарија и една најдена фибула потекнуваат од хеленистичко време. Во доцноантичко време било изградено обидие со малтер околу простор голем 230 x 50 м (1 ха). Повисокиот западен дел бил издвоен со внатрешен ѕид во малечка акропола, на чије што чело

Сл. 93. "Кула", Годивје, врвови од прошиванцирски стрели (12.-14. век)

стоела издадена кула; нејзините темели, сложени од големи камени блокови, потекнуваат можеби од хеленистичко време. Наоди: парчиња од ковано железо (клинци, кламфи, алатки, врвови од стрели и др.). Стари рудници и траги од преработка на железна руда се регистрирани на повеќе места на планинските падини југозападно од Кула.

Средновековни остатоци. На Кула регистриравме и парчиња од словенски црепни, а меѓу железните врвови за стрели има повеќе примероци за пробив на панцир, типични за зрелиот среден век. Несомнено е дека со оживувањето на рударството во Дебрица во тоа време и борбите помеѓу Византија и Србија околу овој регион (1329/30 г.), старата крепост кај Годивје била повторно користена. Траги од нови ѕидарски работи нема и ова упориште најверојатно било користено само повремено. Во документите од тоа време местово не е забележано.

Сл. 94. Охрид, план на средновековниот град. Шрафирани се населениите аовршини: касироној на Горни Сарај и цивилната варош

Охрид

Архиепископија *Охрид*, кастрон и варош. Сл. 94–99.

Лит.: В. Лахов 1961, 35–58; – К. Петров 1964, 589–590; – Д. Коцо 1961, 15–33 и 1970, 171–175; – В. Битракова–Грозданова 1975, 1–109 и 1986, 107–128 и 1986–2, 249–265; истата со Ф. Папазоглу и В. Маленко во: Охрид I, 1985, 1–172. – И. Микулчиќ 1986, 225, 238–240 и план (сл. 7).

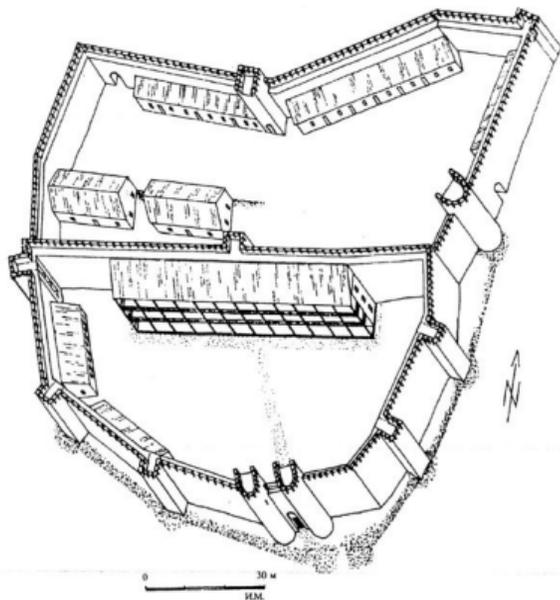
Меснойоложба. Старата населба се наоѓала во стариот дел на Охрид (Варош), изградена на двете ритчиња од кои повисокото за 80 м го надвишувало езерото. Од запад и од југ природно биле бранети со езерото, а од север и исток со стрмни падини.

Најстари остатоци. Ископаните археолошки наоди допираат до хеленистичко време; на повисокото западно ритче се развила населбата, а на источното ритче ги закопувале умрениите. Богатите гробни наоди од 3. и 2. век ст. е. зборуваат за растежот на Лихнид, веројатно грчка населба на територијата на северноепирското племе Десарети. И градот Лихнид од римско време е потврден главно преку движни наоди од гробовите и преку камени споменици со натписи и релјефи. Во преседлината меѓу двете ритчиња откопан е дел од римскиот театар со мермерни седишта и дел од една поголема куќа со мозаичен под.

Во доцниот 5. и 6. век во Лихнид биле изградени бројни ранохристијански базилики; со сондирање и градежни работи потврдена е позицијата на 8 вакви цркви. Откопана е целосно најголемата меѓу нив (на Имарет), со поликонхална основа и богати мозаични подови, со крстилишца и помошни простории. Градот бил голем 8–10 ха, а акрополата на врвот на ридот (Горни Сарај) околу 1 ха. Во 479 г. источноготскиот крал Теодерих Амал не успеал да го освои Лихнид поради силното обидие.

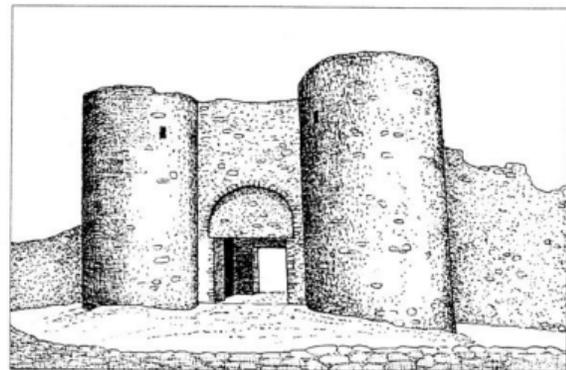
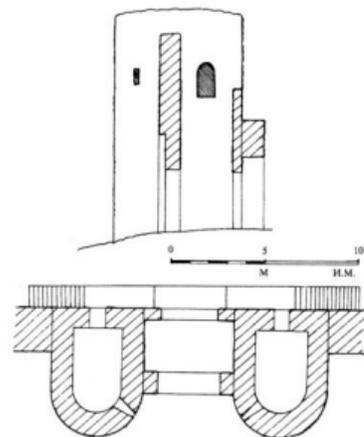
Средновековни остатоци. Во словенските инвазии во доцниот 6. век несомнено страдал и Лихнид. Меѓутоа ромејската власт била набрзо обновена, како што зборуваат гробовите со наоди од 7. и 8. век ископани во Св. Размо, северно од Охрид. Околу средината на 9. век бугарскиот кнез Борис ја проширил својата држава до овие краишта и тогаш го презел Охрид од Ромеите. Силната црковна традиција обусловила тука да се развие центар на новата словенска црква. Во 886 г. во Охрид доаѓаат Климент и Наум и ја развиваат познатата црковна и просветителска дејност. На западното ритче (Имарет) кое не било населено, Климент го изградил својот манастир и таму подоцна бил погребан. Од доцниот 9.–10. век датираат и најстарите словенски наоди, ископани во гробовите врз урнатините на спомнатата ранохристијанска црква на Имарет и на месноста Лабино.

Од средновековиот Охрид останале запазени обидието на градот и тврдината на Уч Кале (Горни Сарај), како и 10 цркви. Најголемата меѓу нив е катедралата Св. Софија (средина на 11. век), потоа Св. Богородица Перивлептос (1295 г.), а од 14. век Св. Климент, Св. Никола Болнички, Св. Јован Богослов (Канео), Св. Богородица Болничка, Св. Богородица Челни-

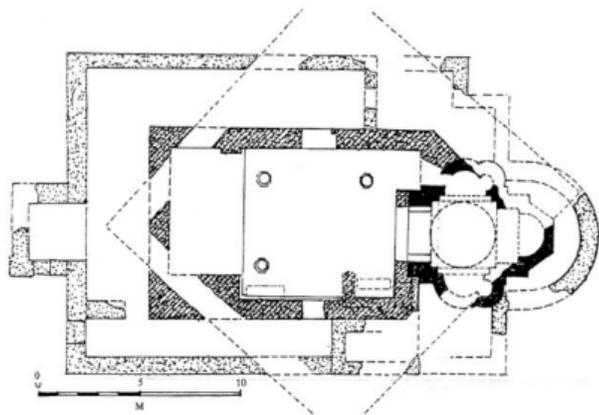
Сл. 95. "Горни Сарај", Охрид, замок од доцниот 14. век. Пред него лежат остатоците од византискиот кастирон (5. – 13. век); внатрешните ѕидови се слободно реконструирани од авторот

ца, Мали Св. Врачи, Св. Димитрија и Св. Никола Арбанашки. Од турскиот период потекнува Св. Константин и Елена. Откопана е и старата црква на Св. Климент на Имарет од крајот на 9. век.

Сл. 96, 97 "Горни Сарај", Охрид, јужна ѕидина, доцн 14. век, поглед од југ (основа, пресеци и фасада)

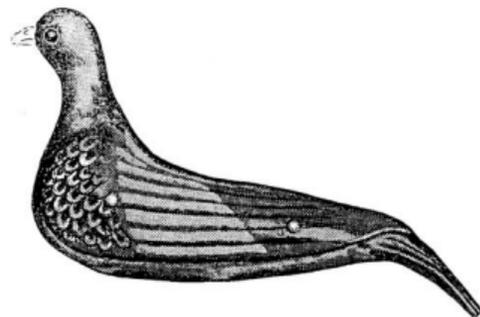
Во раниот среден век населбата Охрид не била укрепена. Таа била одбележана како емпорион (варош). По смртта на Самуил, во 1015 г. Василиј II без борба го зазел Охрид, а граѓаните го пречекале "со весели извици и певајќи побожни песни". Тогаш царот во Охрид (емпорион) поставил свој човек за архонт (архонтите управувале со помали градови). Кога по убиството на Гаврила Јован Владислав се качил на престол, тој ја укрепил тврдината (фрурион) над варошот Охрид и во неа ја сместил државната каса

Сл. 98. "Св. Пантелејмон", Охрид, Климентова црква Св. Пантелејмон (крај на 9. век) со цистери и доцнежни ѕидови околу неа (по Г. Бошковик и К. Томовски). Врз нив дијагонално е поставена цампјата Имарет (контури со исцрекинатии линии)

(1016–17 г.). Тогаш Охрид станал престолнина покрај Преспа ("метропола на цела Бугарија" според Георгие Кедрен, II, 185). По убиството на Владислав на самиот почеток од 1018 г. Василиј II влегол повторно во Охрид, ја испразнил касата и со неа ја исплатил војската, а тврдината ја срам-

нил со земјата. Со варошот натаму управувал византиски архонт, а Охрид останал црковен центар (архиепископија).

Сл. 99. Охрид, евхаристична гулабца, месинг и емајл. Лимож, 13. век

Кога во 1072 г. Константин Бодин кренал востание во Призрен, го испратил војводата Петрило на југ. Тој меѓу другите градови го ослободил и Охрид "кој од времето на Василиј сè уште бил во урнатини". Во зимата 1082/83 г. Охриѓаните ги повикале Норманите во Охрид. Боемунд го испратил војводата Пунтесиј и Охрид му се предал, но не и тврдината над варошот. Неа ја бранел византискиот гарнизон, а Пунтесиј немал време да ја опседнува тврдината бидејќи брзал натаму. Од тоа заклучуваме дека царот Алексиј I Комнин несомнено веднаш по доаѓањето на престол ги укрепил кастроните на западната граница на Царството, загрошена од Норманите. Меѓу нив и Охрид.

Оваа византиска крепост ќе функционира веројатно до 14. век, кога на нејзино место била изградена сосем нова. Темелите на постарата крепост (од 11. век) денес се гледаат надвор пред обѕидието на Горни Сарај. По сè изгледа дека овие темели се остатоци од доцноантичката акропола, обновувана во 1016/17 и 1081/82 г.

Особеностите на ѕидаријата на обѕидието и кулите што денес се гледаат на Горни Сарај укажуваат на доцниот среден век. Главната порта на

тврдината фланкирана со две потковичести кули, една полукружна и неколку правоаголни кули со отворена задна страна, како и со предименионираната ширина на обзидието се елементи креирани поради ширењето на артилеријата, која заедно со овие градежни детали во доцниот 14. век од Италија и Приморјето продреле на Балкан, па и во Охрид (сп. гл. VI). Нема сомнение дека Горни Сарај е дело на локалниот моќник Андреа Гропа, великиот жупан и "господин Охрида" како стои на неговите сребрени пари. Потврден е и на 2 натписа во охридските цркви, во 1378 и 1379 г. Владеед со Охридскиот регион од 1371 до 1385 г.

И обзидието на варошот било изградено несомнено во доцниот 14. век. На тоа укажуваат низа детали и градежни особености, а потврдено е и со градењето на црквата Богородица Челница од 14. век. Црквата е плански вклопена во една од двете кули што ја фланкирале главната (Челна) порта на источниот ѕид. По турското освојување на Охрид, оваа порта била заѕидана, а црквата опустела, бидејќи конструктивно е поврзана со обзидието кое било ставено под турска воена команда (Д. Коцо 1970, 171–175).

Турците го оставиле обзидието, а во тврдината поставиле посада. Во 1530 г. таа броела 41 стражар, а во 1560 г. само 7 луѓе. Жителите на Охрид (христијани) биле должни низ 15. и 16. век да вршат поправки на тврдината (А. Стојановски 76, 107–108). Во доцниот 17. век Евлија Челеби забележал (Патепис, 553) дека во Охрид горе во тврдината се наоѓал еден месџид, куќа на дизарот и амбар за жито. Друго ништо немало. Останатиот простор го зафаќале бавчите. Крепоста веќе не е обновувана.

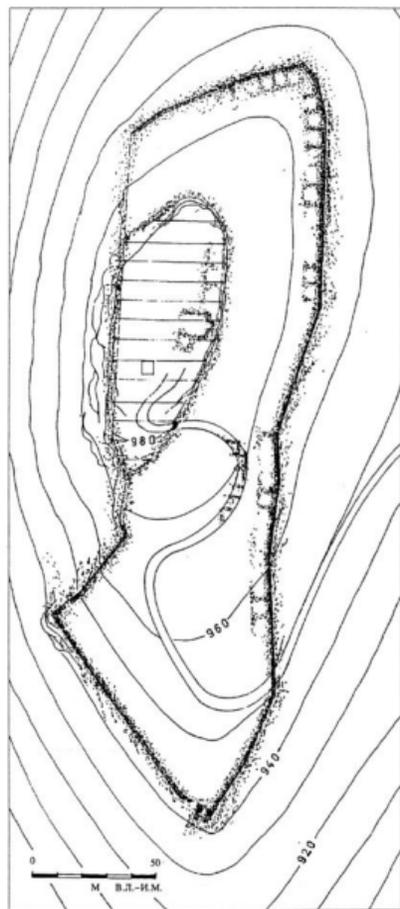
Урбаниот план на старата Варош укажува на неговите несомнени почетоци во 14. век, а можеби и порано. Тоа го потврдуваат и портите на обзидието и 10-те цркви во градот. Стариот Охрид претставува најдобро запазена средновековна урбана агломерација во Република Македонија.

Песочани

Град *Дебрица (Деуријса)*, регионално средиште, рударска населба. Сл. 100, 101.

Лит.: Т. Томоски 1964, 42–43; – И. Микулчиќ ПИР, 100; – К. Јиречек 1952, 206–207.

Местоложба. Месноста "Кула" се издига над источниот крај на Песочани. Претставува 180 м висок вулкански куп среде мочурлива рамница, во центарот на регионот Дебрица (Дебарца, Дебрца). Во западното подножје поминува реката Сатеска и крај неа патот Охрид – Кичево – Скопје и

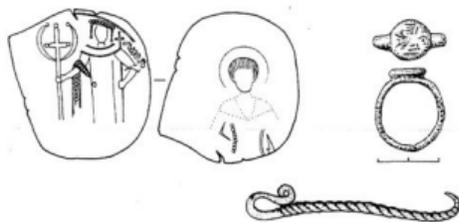

Сл. 100. "Кула", Песочани, доцноантичка рударска населба. Акрџоложија е обележана во доцниот среден век (Фруион Дебрица 1).

од врвот на купот се гледа овој пат многу километри северно и јужно како и речиси целиот регион. Врвот е пристапен по благата јужна падина, како и преку широкото седло од исток. Во наше време е изграден пат до ТВ-релејот на врвот.

Најстари остатоци. Од хеленистичко време потекнуваат делови од обѕидието и 2 станбени тераси на јужниот крај, градени од големи делкани блокови варовник без малтер; се наоѓаат и парчиња од грчарија од тоа време. Во доцната антика било изградено обѕидие со малтер околу простор голем 290 x 80 м (2 ха). Долж источниот и северниот ѕид се гледаат бројни правоаголни простории потпрени на периметарот. Во северозападниот дел, на највисоката позиција, стоела акропола омеѓена со карпест отсек и слаб ѕид без малтер, со димензии 110 x 40 м.

Наоди: доцноантичка грчарија, питоси и тегули, ситни предмети ковани од железо, железна згура. Најдени се римски монети од доцниот 4. и 5. век. Стари рудници и места за преработка на железната руда лежат преку реката, на падините на Караорман западно од Кула. На Кула стоела укрепена рударска населба со кастел, стопански центар на регионот во доцната антика.

Сл. 101. "Кула", Песочани, наоди (13. – 14. век)

Средновековни остатоци. Обѕидието околу старата акропола било обновено во доцниот среден век, меѓутоа без малтер. На средината од тој простор, потпрена на источниот ѕид, стоела една поголема црква. Северно од неа се назираат уште неколку простории. На тој простор евидентиравме

парчиња од словенски црепни и глеѓосана трпезна керамика со доцновизантиски белези (13. – 14. век), потоа неколку монети – бакарни скифати од 13. – 14. век.

Нема сомнение дека просторот на старата акропола, со површина од 0,4 ха, бил укрепен и користен во зрелниот и доцен среден век, кога и во овој регион било обновено рударството. Фрурион Деуритса (Дебрица) е забележан во борбите помеѓу Византија и Србија околу овие краишта во 1329/30 година. Доколку идните истражувања откријат средновековни траги на целиот укрепен простор на доцноантичкиот опидум, тогаш ќе можеме да зборуваме за средновековно гратче, стопански и управен центар на истоимениот регион чие старо име е запазено до денес (Дебрица, извртено и како Дебрца или Дебарца). Во турско време веројатно било запустено, бидејќи документите молчат за него.

Општина ПРИЛЕП

Варош

Фрурион *Прилайос*, во 14. век град *Прилеп* со варош. Сл. 102–106.

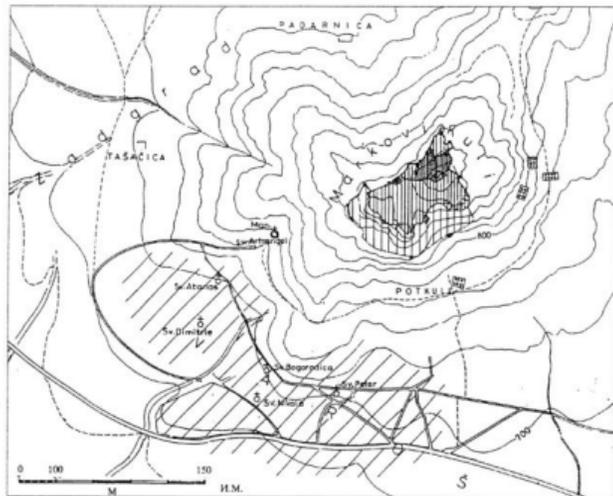
Лит.: Н. Вулиќ 1937, 29–30; – А. Дероко 1956, 83–104; – И. Микулчиќ и Б. Јосифовска ТИР, 70 (Керамиаи), 104 (Прилеп), 130 (Варош); – Т. Полак 1984, 1–89; – Б. Бабиќ 1986, 1–235; – Е. Манева 1992, 186–208; – В. Кравари, 1989, 319–322.

Местоположба. Месноста "Маркови Кули" се издига над северниот дел на Варош и 5 км ССЗ од центарот на Прилеп. Претставува 120–180 м висок рид одвоен од планините со длабоко седло. Има голема прегледност над северноисточниот дел на Пелагонската равнина. Во подножјето се крстосуваат повеќе значајни патишта: кон Битола на ЈЗ; кон Брод и Кичево на ЗСЗ; кон превалецот Плетвар и Повардариеот на ИСИ; кон Бабуна и Титов Велес на север; потоа на југ долж источниот раб на Пелагонија. Неколку слаби извори на вода овозможувале живот на врвот во ограничен обем. Падините на ридот се стрмни, покриени со огромни гранитни карпи. Едно широко рамно седло на средината на врвот овозможувале тука да се развие населба. Има пристап до горе од север и од југ.

Најстари остатоци. Со долгогодишните ископувања (од 1959 г. речиси непрекинато до денес) откриени се траги од предисториска населба; во рана-

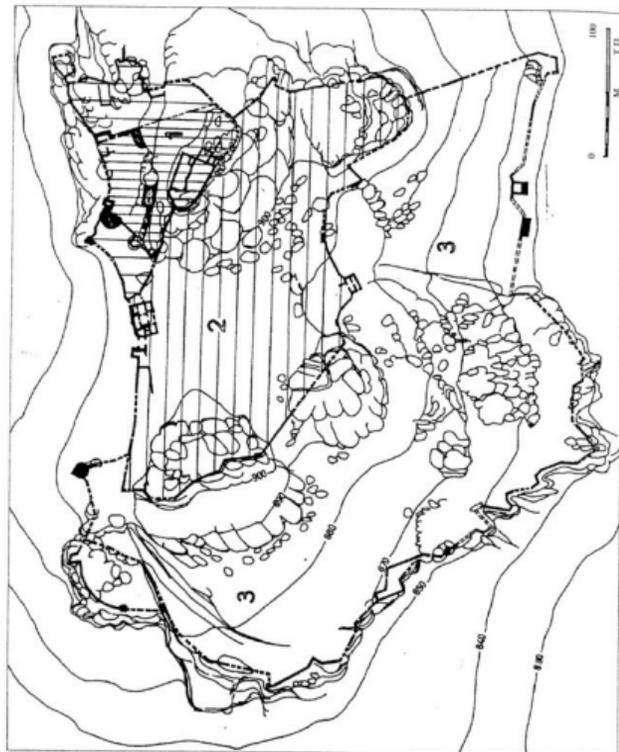
та антика тука израснала Керамија, обновена во доцната антика. Тогаш било изградено цврсто обидие со малтер. Керамија останала селска населба до крајот на антиката и не достигнала ранг на град и епископија.

Во римско време (1. – 4. век) во југозападното подножје се раширила поголема неукрепена населба, опколена со гробишта кои се ископувани (на местостите Падарница, Ташачица, Бакалица, Слон, Поткули и др.). Од една ранохристијанска базилика преостанале неколку мермерни украси.

Сл. 102. Варош, Прилеп, илан на средновековно изградие (шрафирано), црквите, ископуваните гробишта и шевруната на "Маркови Кули"

Средновековни осјаштоци. Обидието што денес се гледа на теренот потекнува од 13. и главно од 14. век. Добро е запазево. Сидовите се широки одвај 1 – 1,3 м и градени се со послаб варовен малтер. Тие се максимално вклопени во релјефот. Се потпираат на големи карпи и ја користат секоја

Сл. 103. "Маркови Кули", Варош–Прилеп, шевруна од 10. – 14. век (1), кралски замок (2) и збег (3) од доцниот 14. век. По Т. Полак

природна пречка. Поради тоа линијата на обзидот многу се извија и наместа е целосно исклината. Се гледаат три видни појаси:

1- Обзидието на акрополата, поставено на највисокиот североисточен дел на ридот наречен Чардак. Затворало простор со големина 150 x 120 м, изделен со внатрешни ѕидови во помали простории. Тука несомнено стоел и дворецот на Волкашин и Марко; истражен е целосно, меѓутоа без какви било поважни наоди. Двете цистерни за вода на северниот дел потекнуваат несомнено од крајот на антиката. Северната порта има сложена основа и зборува за повеќе доградувања и преправки, како впрочем и целата акропола. Оваа тврдина до средината на 13. век а и подоцна, ја бранеле само 40 војници (Георги Акрополит, 1258 г.).

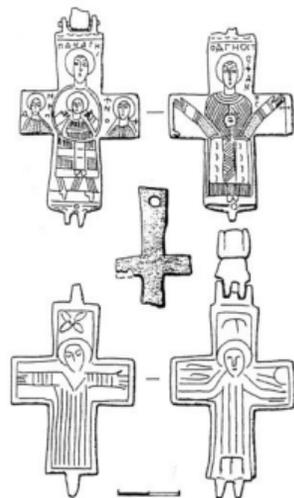
2- Населбинскиот дел бил сместен во седлото јужно од акрополата и зафаќал простор од 3,6 ха. Откопан е северниот ѕид со двојна порта како и голема стражарска куќа меѓу влезовите. На јужниот градски ѕид стојат добро сочувани 3 куќи. Западниот ѕид бил повлечен по сртот од големи карпи и сочуван е само наместа. Ист е случајот и со источниот ѕид. На тој простор животот се развил во текот на 14. век.

3- Најдолниот појас на обзидието се гледа на падините западно и јужно од јадрот на населбата. Се состои од низа куси ѕидови, влечени во искршена линија. Ѕидовите затворале процепи меѓу карпите и делумно ги најдјавнале. Со вакво слаб предѕид била опфатена долгата тесна тераса пониска од населбата и со површина од 4,5 ха. Во нејзиниот западен дел се гледаат гробови всечени во карпа. Во тој простор речиси и нема населбински остатоци, а служел како привремен збег во доцниот 14. век (според Т. Полак). Тука се засолнувале бегалците од околината, пред зулумите на турските одреди пред да се стабилизира новата турска управа. По смртта на кралот Марко (1395 г.) населбата на Маркови Кули запустела, бидејќи крепоста била заземена од турската стража.

Сл. 104. "Св. Архангели", Варош,
кирилски најпис од 996 г.
По Б. Бабиќ

Населбата што се развила во подножјето на Маркови Кули имала мошне разретчена структура, разбиена во неколку маала. Секое маало имало своја црква и гробишта околу црквата (св. Димитрија, св. Никола, св. Петар, Пречиста Богородица, св. Атанас). Црквите се истражувани, а околу 200 гробови околу нив се ископувани. Истражуван е и просторот на пазариштето, потврдено писмено во 14. век. Подградието го добило името Варош веројатно во доцниот 14. век и го сочувало тоа име до денес.

Сл. 105. Варош, Прилеп, крстови,
10. - 12. век
(по Р. Пејчовиќ)

Доцносредновековната населба Прилеп имала стратешко значење за време на последните словенски владетели и под кралот Марко станала престолнина на една мала држава. Меѓутоа, и покрај тоа што тогаш населбата силно се зголемила, таа не стигнала и економски да се издигне на повисоко ниво и да се здобие со поизразити градски (урбани) белези. Тогаш Прилеп станал седиште и на епископ (наместо Битола), веројатно само до смртта на кралот Марко. Сите ископани градби и движни предмети одразуваат живот на многу скромно рамниште. Само неколку парчиња од луксузен сребрен накит, најден во Варош, укажуваат дека

постоело и локално благородништво во Прилеп.

Во документите Прилеп се споменува од почетокот на 11. век продолжително до денес. Во 1014 година во "фзурион Прилапос" доаѓа Самуил по поразот под Беласица. Во повелбата од 1020 г. Прилеп е под јурисдикција на епископот од Пелагонија. – Во 1199 г. Прилеп е наведен во

Сл. 106. Варош, Прилеп, сребрен накит, 14. век. По Е. Манева

повелбата на царот Алексиј III; во 1200 г. за кусо време Добромир Хрс го одзема од Византија. Низ 13. век Прилеп преминува постојано во рацете на новите господари – двапати на деспотите од Епир, двапати на Бугарите, еднаш на царот од Никеја. Византија го држи како истурено воено упориште до 1334 година, кога го освојуваат Србите.

По смртта на Марко во 1395 г. Турците го земаат Прилеп и држат посада на акрополата; во 1468 и 1519 година истата броела 18 војници, а во 1544 година само 5 луѓе (Стојановски 1981, 75). Наскоро потоа тврдината ќе биде сосем напуштена, а ќе живее само подградието, како селска христијанска населба Варош. Неколку километри појужно од Варош, непосредно на крстосницата на патиштата, се развила турската касаба Перлепе, јадрото на денешниот град Прилеп.

Дебреште

Населба *Деурейи* – *Д'бреише*, крајпатна стража. Сл. 107, 108.

Лий: Н. Вулиќ 1931, 150–151; – И. Микулчиќ 1966, 83 и ТИР, 40; – Б. Бабиќ 1978, 205–215 и 1979, 141–143; – Ј. Раухут 1980, 33–48; – Е. Манева 1992, 209–211. Сл. 97, 98.

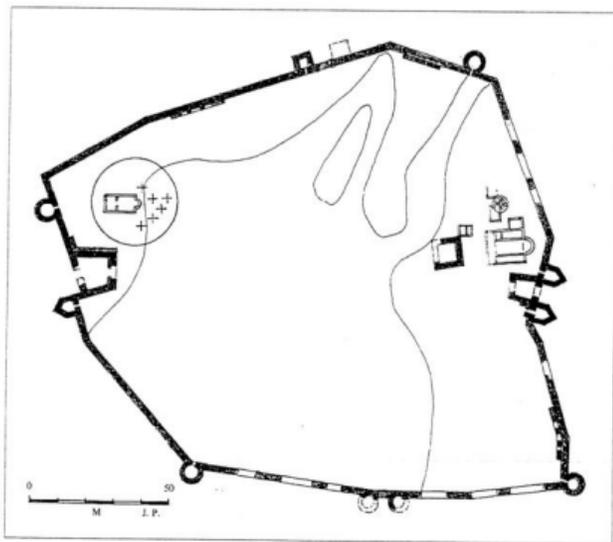
Месийоложба. Месноста "Кале" (од некои истражувачи погрешно наречена и "Градиште") лежи 1,5 км југоисточно од Дебреште, на северозападниот раб на Пелагониското Поле. Претставува 2–3 м висока тумба среде мочуришна рамница. Покрај неа поминува патот од Прилеп за Брод, Кичево и Охрид (античкиот Керамие – Лихнид) и токму тука се искачува кон преминот Барбарас, северозападен влез во Пелагонија.

Најстари осјайоци. Со долгогодишните ископувања откриени се помали остатоци од предисторијата, од хеленистичко и римско време. Во раниот 4. век тука бил изграден цврст кастил од камен со малтер; имал правоаголна основа, со димензии 175 x 157 м. Во 6. век обзидието претрпело целосна обнова при што одделните партии биле трасирани по нови линии, а некои кули биле урнати. На западната и источната страна биле изградени нови порти со повлечен двор и истурени петоаголни кули крај нив (6. век).

Внатре до источната порта е откопана помала црква со крпти и крстилница (6. век), а крај нив други градби од различни векови. Функцијата на кастилот била да го чува патот и главниот влез во Пелагонија од запад и северозапад.

Средновековни осјайоци. Редоследот на станбените слоеви во откопаните простор укажува на тоа дека кастилот бил уриван во доцниот 6. век (аваро–словенски инвазии), меѓутоа повторно бил обновуван и користен. Пред југозападниот ѕид (на потегот Млака) настанала во 7. и 8. век голема некропола со делумно кремирани умрени (Кутригури?). Ископани се наводно и 2 куќи – полуземјанки од 8. – 9. век (непотврдено).

Од 11. век наваму постои мала населба во рамките на големата крепост. Потврдена е со станбените остатоци, со една црква и околу неа со гробови што се откопани во северозападниот дел на кастелот. Таму е најдено и мало депо на сребрени пари на Михајло VII, закопани во доцниот 11. век. Наодите во гробовите потекнуваат од 11. до 14. век.

Сл. 107. "Кале", Дебреште, доцноантички крајпатен кастел, делумно населен и во средниот век (Д'бреште). По Ј. Раухут

Оваа мала крајпатна населба зафаќала само дел од некогашниот укрепен простор на римскиот кастел. Значи дека не била "град" во тогашна смисла на зборот. Сепак, извонредната позиција на ова место му давало и соодветно значење. Во повелбата на Василиј II од 1019 г. наведена е една Деурети како енорија во компетенција на епископот на Пелагонија. Во

прашање е несомнено ова Дебреште. Во 1343 г. српскиот цар Душан потпишал една хрисовула "в Д'брешти"; за жал, изоставен е карактерот на местото ("град" или село).

В. Кравари (1989, 251) кон Дебреште погрешно го приклучила и податокот од 1330 г. за борбите на Андроник III и Србите околу една друга Деуритса, кај Охрид. Јасно е дека тука се работи за денешна Дебрица (Дебрица, Дебарца) кај Охрид, а не пелагониско Дебреште. Турскиот дефтер од 1467/8 г. бележи село Дебреште со 116 куќи.

Сл. 108. "Кале", Дебреште, наоди од 7. – 8. и од 10. – 12. век

Локалитетот Кале кај Дебреште го поместивме во нашиот каталог не затоа што постојат индикации за постоење на "град" Дебреште, туку затоа што досега му беше даван преголем публицитет во средствата за јавно информирање кај нас. Исто така беа потрошени енормно големи средства за ископувања на овој наведен словенски раносредновековен град; по три децении

исполнети со ископувања во голем стил и празни реклами, стручната јавност може конечно да каже дека ништо од сето тоа не постои. Резултатите се крајно скромни, ограничени на предсловенска доцна антика. Останува горчината во осудата на ова изигрување на науката, сокриено зад авторитетот на локалните моќници.

Десово (Браилово)

Висока стража. Сл. 109.

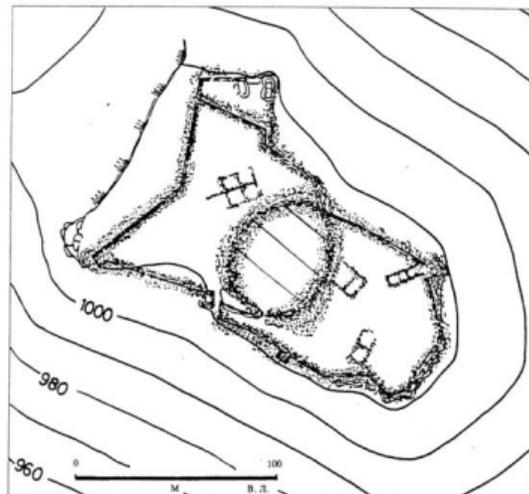
Лит.: Н. Вулиќ 1937, 22–24; – И. Микулчиќ TIR, 43; – В. Лилчиќ – К. Спасеска 1992, 228–231.

Месџојоложба. Месноста "Кале, Леска" лежи 4 км ССИ од Десово и 2,5 км североисточно од Браилово. Претставува карпест рид на планината Леска, 270 м високо над северниот раб на Полето. Има многу стрмни падини и пристапен е само преку тесно седло од северозапад. Не многу далеку кон североисток, на главниот срт на планинскиот венец Биса – Мукос, лежи преминот Дервен (Клетовник) преку кој водел стариот пат од Прилеп кон долината на Бабуна и натаму кон Велес и Скопје (античкиот пат Керамија – Скупи). Денес овој пат е вон употреба. Од врвот на Калето има извонредна прегледност многу километри наоколу, до спомнатиот превалец на североисток и до Полето кон југ.

Најстари осџајоци. Во доцноантичко време околу врвот било изградено обидие со малтер, сочувано наместа и денес до 3 м високо. Сидот се потпираше на карпестите отсеци и затворал простор со димензии 180 x 90 м (1,5 ха). Две кули се сочувани на јужниот ѕид, а на северозападниот агол стои остатокот од постар ѕид како доказ за обнова на крепоста (од доцниот 4. и 6. век). Наоди: керамика, ситни предмети од бронза и железо, врвови од стрели, монети од доцниот 4. и 6. век.

Средновековни осџајоци. Во западниот дел на крепоста се гледа една "внатрешна" фортификација, изградена подоцна. Има необична форма на кружен венец, со димензии 60 x 50 м. и сложен од прирачен материјал без малтер. На источната страна тој наседнал на неколку доцноантички градби со поинаква ориентација и делумно ги покрил. Од средновековието потекнуваат и парчиња од словенски црепни, потоа врвови од стрели – од номадски–степски тип со 3 ребра и од типот за пробивање панцир; една појасна тока со средновековна форма и др.

Очигледно е дека обновената мала стража на Леска го контролирала северниот крај на Пелагонија и патот од Прилеп кон Велес и Скопје, што поминувало на превалецот Клетовник. Стражата веројатно била користена само повремено, во воените настани од тој период.

Сл. 109. "Кале", Десово, доцноантичка висока стража, корисџена и во средној век

Зрзе

Укрепен манастир и збег. Сл. 110

Лит.: З. Расолкоска 1966, 77–93; – Д. Корнаков 1971, 15–19; В. Лилчиќ – К. Спасеска 1992, 234–236.

Месџојоложба. Месноста "Кале, Св. Спас" лежи 1,2 км северозападно од Зрзе. Претставува мала тераса на планинските падини, на 220–250 м височина над работ на полето (1020 м н.м.). Источниот и југоисточниот раб претставуваат вертикални карпи додека на запад терасата продолжува во повисок терен, одвоена со плитко, широко седло. Среди терасата избива силен извор вода, поради кој луѓето во минатото живееле на ова место.

Најстари осјайоци. Во доцноантичко време околу терасата било подигнато обѕидие од камен со малтер. Правоаголниот простор, со големина 150 x 120 м (1,5 ха) им служел на околните сточари како збег, а потоа и како пос-

Сл. 110. "Кале", Зрзе, укрејен манастир и збег, 14. век

тојано живеалиште – укрепено село. На источниот дел била изградена ранохристијанска црква, чии распарчени мермерни украси лежат и денес наоколу (6. век). Повеќето монети најдени на тој простор потекнуваат од доцниот 4., 5. и 6. век.

Средновековни осјайоци. Во доцното средновековие терасата била повторно населена. Врз урнатините на старата базилика, во средината на 14. век

била изградена нова црква (св. Преображение или св. Спас). Околу црквата биле подигнати придружни манастирски згради: конаци, амбари и други стопански простории. Старото обѕидие било обновено. Северниот ѕид, граден со малтер, сочуван е наместа и денес во височина до 3 м. Заградениот простор кој зафаќа 1,5 ха, им служел главно на манастирските потреби: за сместување на слугите, манастирските луѓе со семејствата и со добитокот, меѓутоа служел и како збег. Името св. Спас го индицира тоа. Тоа било често во доцниот 14. век кога турските одреди крстосувале низ овие краишта, пуштоејќи сè пред себе.

По смртта на кралот Марко во 1395 година, Турците завладеале и во овие краишта. На манастирот му биле одземени имотите и привилегиите и тој почнал да запустува. Од бројните записи и натписи сочувани во црквата св. Спас се гледа дека сепак успеал да го преживее целиот турски период, до денес.

Манастир

Град **Морихово** ?, регионално средиште. Сл. 111–113.

Лий.: Е. Манева 1992, 214, Т.77; – Н. Чаусидис 1993, 221–226.

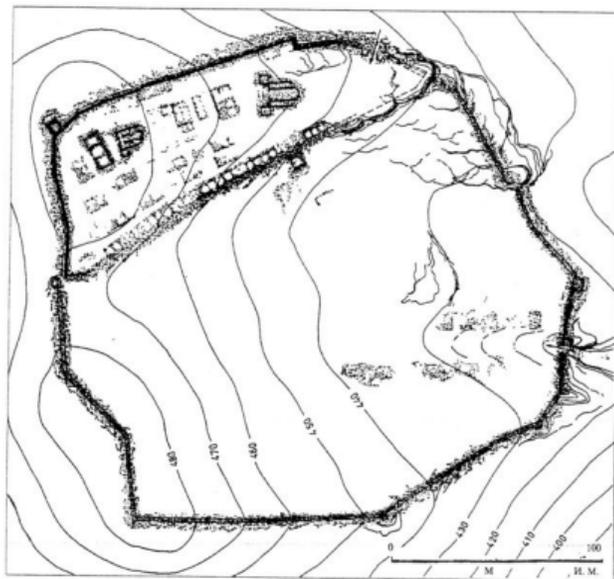
Месјоложба. Ридот "Градок (Маркови Кули)" лежи 5 км североисточно од Чаниште и 4,5 км северно од Манастир. Висок е 120 м над сливот на Дњуска Река во Црна. Главниот пат низ Морихово на тоа место ја преминува Црна, водејќи кон старите рудници на Кожуф (денес патот Прилеп – Витолиште). Врвот на Градок е зарамнет и на средина влдабен. Доминира над широката околина, над спомнатиот пат и речниот премин.

Најстари осјайоци. Во доцната антика околу врвот на ридот било подигнато обѕидие од големи камени блокови, делумно врзани со малтер. Просторот има димензии 230 x 230 м (4,5 ха). Низа кули и контрафори го зајакнувале ѕидот. Внатре се гледаат основи од бројни куќи композирани во улици. Највисокиот (северен) дел бил одвоен со внатрешен ѕид во акропола, во која покрај станбени објекти стоеле и две базилики (6. век).

И двете цркви останале добро запазени до наше време, со тоа единствени во Македонија. Поголема црква имала ѕидани колони со арки и голем триделен прозорец во апсидата. Наоди: бројни ситни предмети ковани од железо, железна згура, монети од 6. век. Ова гратче претставувало регионално средиште на Морихово на крајот од антиката, а израснало благодарение на експлоатацијата на железната руда во околината. Наследник е на

римскиот центар Достонен.

Средновековни остатоци. Просторот на акрополата бил повторно укрепен во средниот век: новото обидие (од камен без малтер) било поставено покрај остатоците од доцноантичкиот ѕид, чија што линија ја следи. Една голема издадена кула на западниот крај била ѕидана со малтер, а другите две кули ја фланкирале главната порта на североисточниот крај. Двете базилики од 6. век без преправки продолжиле да служат и во ова време. Долг јужното обидие се протега низа од станбени просторини (тип казамати).

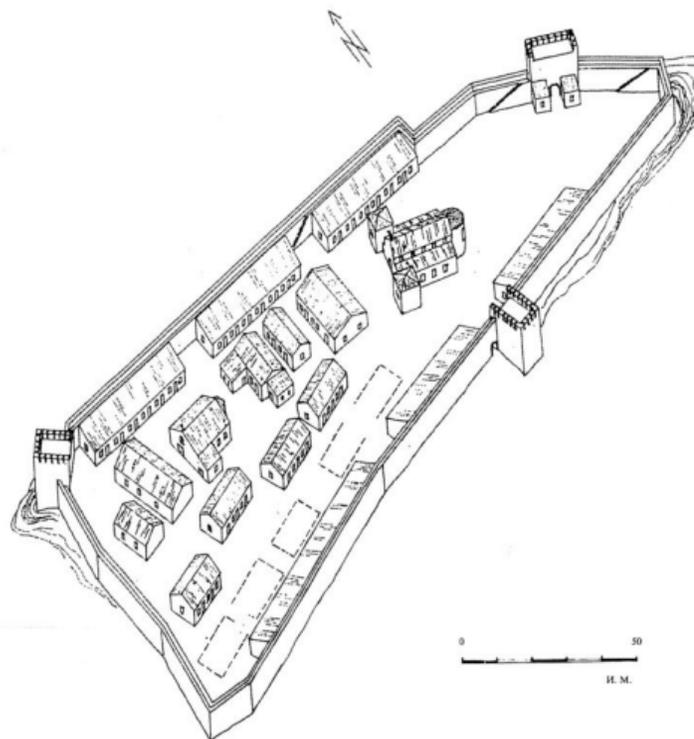

Сл. 111. "Градок", Манастир, доцноантичко рударско грајче. Акрополата е обновена во средниот век (казирон Морихово?)

Укрепениот простор зафаќа 1 ха и целиот е покриен со градежен шут и средновековна керамика. Ситни наоди: монета (фолис) на Јован Цимиски

(крај на 10. век), бронзен прстен и парчиња од белегзин (10.–12. век), бројни предмети ковани од железо.

На 5 км јужно од Градок стои црквата на св. Никола во Манастир, најстара во Морихово. Големiot ѕиден натпис во неа од доцниот 13. век збору-

Сл. 112. "Градок", Манастир, Акропола. Реконструкција.

ва дека црквата била изградена на местото на една постара (веројатно од 11. век). Во повелбата на Василиј II од 1019 г. стои дека под Мегленскиот епископ се наоѓала и црковната општина (енорија) Морихово. Не знаеме дали ова име означувало само регион или и место (крепост, "град") како седиште на истоимениот регион. Како и да е, крепоста "Градок – Маркови

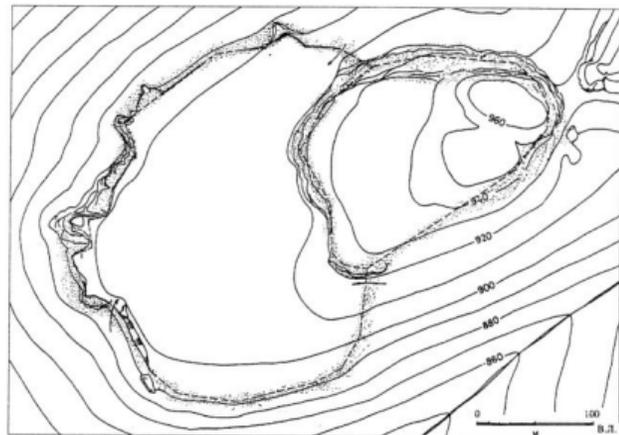
Сл. 113. "Градок", Манастир, наоди од 10. – 12. век

Кули" близу Манастир ги има сите прерогативи да биде "град Морихово" од 10. – 12. век. Името му се должи на веројатниот управник на овој регион Морих. Подоцна, со откривањето на нови рудни лежишта јужно од Манастир, 8 км јужно од Градок ќе се издигне крепоста Чемрен во новото стопанско и управно средиште на Морихово (сп. под Зовик, Битола).

Прилепец

Укрепен збег. Сл. 114.

Лит.: Н. Вулик 1937, 39–40, 50 (Волково); – И. Микулчиќ ТИР, 99 (Пелагонија).
Местоположба. Местоста "Марков Сид" се издига над североисточниот крај на Прилепец, на западната падина на Селечка планина, 8 км јужно од "Маркови Кули", Прилеп. Претставува доминантен рид 300 м високо над Полето (960 м н.м.) и со голема прегледност наоколу. Западниот дел е пони-

Сл. 114. "Марков Сид", Прилепец, укрепен збег; оцен 14. век ?

зок и зарамнет, во вид на широка тераса опкружена со многу стрмни падини. Источниот дел се издига во карпет куп, одвоен со тесно мало седло од планината на исток. Две поројни бразди северно и јужно од ридот ја задржуваат повремено водата, неопходна за живот.

Најстари оситайоци. Во раната и доцната антика жителите од богатите населби во Полето барале засолниште на ридот Марков Сид. Веројатно тогаш акрополата добила камено обидие и служела како збег, на што

укажуваат ретки археолошки наоди од тие времиња.

Средновековни остатоци. Околу терасата на западниот крај запазено е обидие кое врти долж работ, потпирајќи се на издадените големи карпи. Сидот е граден од камен со слаб малтер и широк само 1 – 1,3 м, а влечен е во куси прави потези кои формираат силно искршена (цик-цак) линија. Сето ова јасно го определува како доцносредновековна ѕидарија. Сидот околу акрополата се распаднал целосно и од него останале само наместа траги од растурен шут. Во оградениот простор се среќаваат ретки парчиња од средновековна огнишна грнчарија и црпни. Траги од постојано живеење нема.

Укрепениот простор на Марков Сид има големина од преку 7 ха (акрополата мери 2 ха и терасата 5,3 ха). Оваа големина изненадува, укажувајќи од своја страна дека околината на Прилеп била густо населена во доцниот среден век. Позицијата потсеќава делумно на Маркови Кули – Прилеп (од истото време) и веројатно оттаму доаѓа и името на ова место. И овој збег бил изграден веројатно по битката на Марица (1371 г.), кога турските хорди неколку децении ги пустошеле нашите краишта пред конечно да ја воспостават својата управа во Македонија.

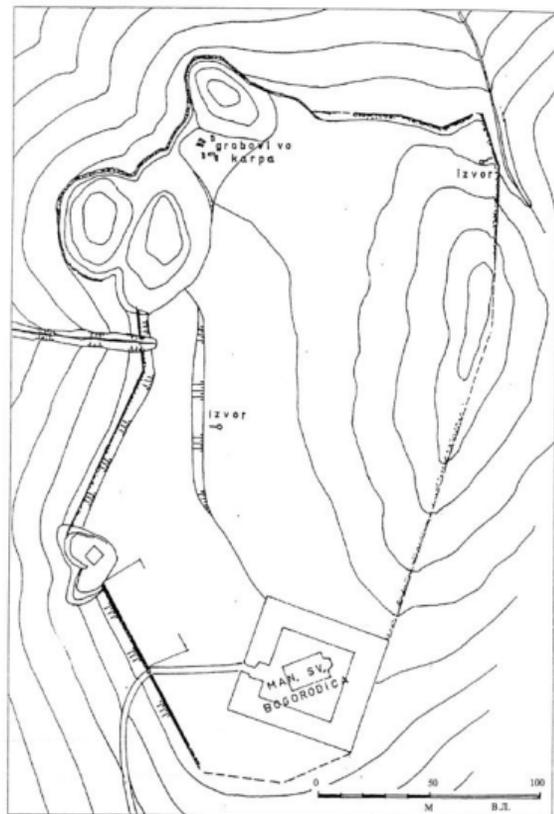
Трескавец

Укрепен манастир и збег. Сл. 115.

Лит.: Н. Вулиќ 1937, 45; – Ф. Папазоглу 1957, 223 (Колобаиса); – И. Микулчиќ 1966, 72; – истиот и Б. Јосифовска во ТИР, 72; – В. Кравари 1989, 342.

Местоположба. Месноста "Трескавец" лежи 6 км северно од центарот на Прилеп и 2 км јужно од Горно Село. Претставува 600 м висок врв (1400 м н.м.), со голема прегледност над околината. Обрабен е со вертикални карпи и со гранитни грамади од север и запад; од југ е пристапен преку тесно седло, а од исток го наткрилува карпата Златоврв (1422 м), што како најмаркантен ориентир се гледа од полето до 20 км далеку. За време на непогоди громовите удираат многу често во овој врв, па оттука доаѓа и името (Трескавец).

Најстари остатоци. На врвот на Трескавец постоело светилиште уште во античко време. Од римската епоха (2. – 3. век) потекнуваат два натписа на мермерни постаменти, посветени на Аполон Етеуданос (Громобиец) и Артемида. Тука е споменато и името на светилиштето, Колобаиса. Местото било опслужувано од посветени луѓе и прислужници; од нив потекнуваат

Сл. 115. "Златоврв", Трескавец, Прилеп, укрепен манастир и збег од 14. век

бројните гробови, раскопани на седлото јужно од врвот (хеленистичко и римско време). Верници – аџии ја посетувале Колобаиса од далеку.

На крајот од антиката на местото на античкиот храм била подигната христијанска црква. Од неа останала парчиња од мермерни столбови и други украси расфрлени наоколу. Во тоа време било изградено и цврсто обѕидие со малтер околу зарамнетиот врв и црквата, со придружните градби и становите на прислужниците.

Средновековни осџајоци. Споменот на старото светилиште горе на врвот, обиткано со мистика и грмотевци, живеел и во средновековието. Манастирската црква св. Богородица, сочувана до денес, потекнува од 14. век меѓутоа била изградена врз постари остатоци. Опколена е со манастирски конаци и со други градби, а целиот комплекс е опфатен со обѕидие, подигнато врз постари остатоци. Укрепениот простор има големина 300 x 150 м (4 ха). Тука стоеле и амбари, магацини, визби и други економски потребни на големиот манастирски имот.

Во црковните документи Трескавец се споменува во 1334/5, 1343, 1345 и уште во 1467/8 година. Манастирот бил основан најдоцна во 1230 година. Во 14. век имал голем метох, со бројни села и имоти во Пелагонија и подалеку, што му биле подарени. Во тоа време и пазарот во Прилеп бил должен да му плаќа по 100 перпера данок годишно. Во несигурните времиња во доцниот 14. век манастирскиот укрепен простор на Трескавец несомнено служел како збег за околното население.

Општина ПРОБИШТИП

Злетово

Збег крај населбата *Злетово*. Сл. 116.

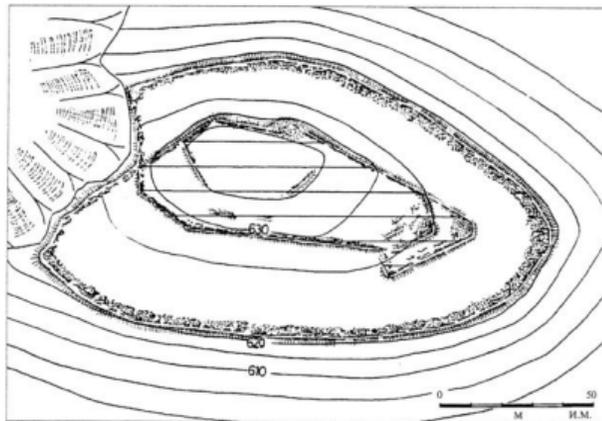
Лит.: А. Керамитчиев 1962, 52, 59, 63 и 1974, 154–155; – И. Микулчиќ ТИР, 137; Т. Томоски 1978, 103–110.

Местоположба. Месноста "Баучар, Градиште" лежи 0,5 км источно од Злетово, на левиот брег од Злетовица. Претставува вулкански куп со стрми страни и зарамнет врв, висок 150 м над реката која на тоа место избива од долг теснец. Долг Злетовица водел главниот рударски пат во минатото до срцето на Осогово, до бројните рудници и руднички постројки долж реката. Од врвот на купот се гледа патот многу километри далеку на север и југ.

Најстари осџајоци. На врвот на купот во доцноантичко време било изградено обѕидие со малтер, кое што затворало простор од 110 x 36 м (0,3 ха). Во највисокиот дел на кастилот со внатрешен ѕид била одделена мала

акропола. Неколку градби се гледаат на источниот крај.

Околу кастилот накнадно бил изграден еден предѕид без малтер, опкружувајќи овален простор од 166 x 90 м (1 ха). Овој простор служел очигледно како збег за околното население и во него нема траги од цврсти градби. Наоди: доцноантичка керамика, монети од крајот на 4. до 6. век, железна згура, ситни предмети ковани од железо, оловни парчиња.

Сл. 116. "Баучар", Злетово, доцноантичка рудничка ѕвргдина, користиена и во средниот век како збег

Средновековни осџајоци. Покрај обѕидието на кастилот се гледаат остатоци од уште еден ѕид, без малтер, што се потпира на постарите остатоци од нивната внатрешна страна. Овој ѕид е несомнено средновековен. На просторот на старата акропола лежат и парчиња од доцносредновековна грнчарија, делови од глеѓосани чинии од доцновизантиски тип, а најдени се и бакарни монети – скифати од 13.–14. век. Можеби и околиниот простор на стариот збег бил користен во кризни времиња. Несомнено е едно, дека оваа висока, безводна и тешко достапна позиција била користена само повремено,

во кризните воени услови.

Злетово (фрурион или населба ?) се споминува за прв пат во повелбата на Василиј II од 1019 г. како енорија (црковна општина) на Мордовшката епископија. На спротивниот брег на Злетовица, на местото на денешно Злетово се развивала средновековната населба, без стеги на градските ѕидови. Со време таа израснала во централна рударска населба во овој регион. Богати лежишта на оловно-сребрена руда лежат неколку км северозападно од Злетово (кај Древено, Добрево, Лесново и др., каде што се експлоатираат до денес), а лежиштата на злато се наоѓаат кај Гривилевци (местоностите Златица – Пластица); оттука и името на населбата, Злетово.

Значењето на Злетово пораснало по српските освојувања на овој регион во 1282 г. Со развојот на рударството, занаетчиството и трговијата со метали, во Злетово се развило пазариште ("трг"). Овој бил толку богат што од средината на 14. век му плаќал 100 перпери годишно на Злетовскиот епископ односно на манастирот во Лесново (С. Новаковиќ. 1912, 454, 678). Високата крепост на Баучар ѝ служела на населбата како заштита односно збег во несигурните времиња, но не израснала во државна крепост или во феудално упориште со постојана посада и со цврсти малтерни градби.

Името Баучар е од куманско – печенешко потекло и настанало веројатно по нивното населување во овие краишта (под византиска контрола), во 11.– 12. век.

Општина РАДОВИШ

Радовиш

Фрурион *Радовишије*, регионално средиште.

Меснойоложба. Месноста "Хисар" претставува издолжен рид близу северозападната периферија на Радовиш, на северниот раб на Радовишко Поле. Тој е малку вовлечен во подгорјето на Плачковица. Доминира над долинката на Радовишка река, по која води стар планински пат кон сртот на Плачковица и натаму кон Малешево, а има голема прегледност и над Полето како и над стариот пат Штип – Струмица.

Средновековни остатоци. Не се истражувани, ниту е извршен премер и техничко снимање. Во турско време од крепоста е земен камен за градење на куќи и јавни градби во Радовиш така што денес останале минимални траги. Во подножјето, на западниот раб на долинката на Радовишка Река лежат доцносредновековни гробишта и крај нив црква, изградена врз постари темели. Тоа се остатоците од средновековна населба, подградieto на градот Радовиште.

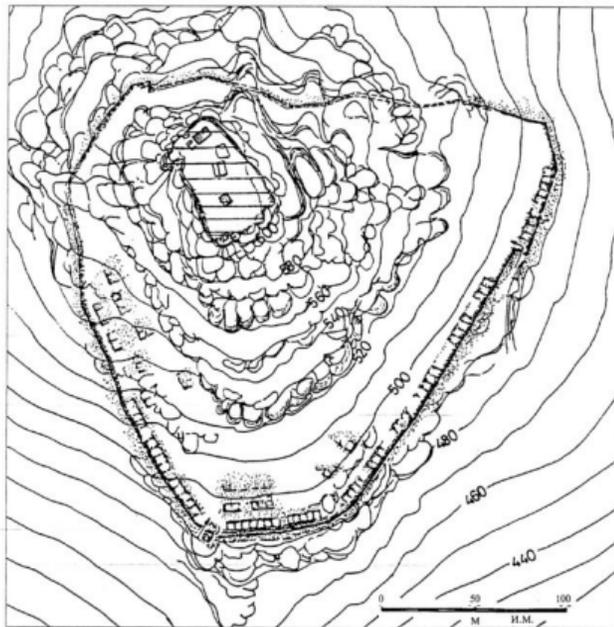
Во повелбата на Василиј II од 1019 г. под управата на епископот на

Струмица е наведена и еноријата Радовиште. Израснат како регионално средиште, истата улога ја задржал Радовиш и низ турско време до денес.

Шопур

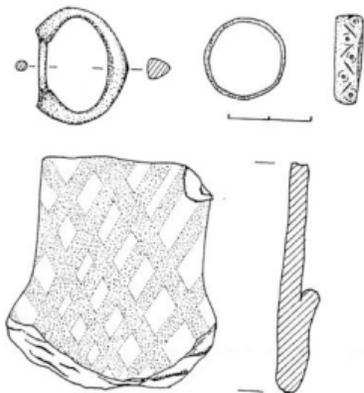
Висока крајпатна стража. Сл. 117, 118.

Лит.: Ф. Папазоглу 1957, 252, 354; – И. Микулчиќ и Б. Јосифовска во ТИР, 118 (Астраеум, Астрајон).

Сл. 117. "Пилав Теие", Шопур, доцноантичко рударско грајче. Акрополата е користена и во средниот век како висока стража

Месѝооложба. Ридот "Пилав Тепе" лежи 1,5 км југоисточно од Шопур и 12 км западно од Радовиш. Претставува 220 м висок вулкански куп со тесен врв (610 м н.м.), што од север ја затвора теснината на Мадемска река и патот Радовиш – Штип. Врвот и северната падина се покриени со огромни базалтни карпи. На север паѓа вертикално, а на југ поблаго, преку 3 тераси. Озгора има преглед низ целиот теснец и многу километри во долината на Лакавица и во Радовишко поле. На 2–5 км североисточно од Пилав Тепе се среќаваат бројни траги од старо рударење и преработка на метали (бакар, злато, олово–сребро, железо). Денешниот рудник и топилица за злато и бакар

Сл. 118. "Пилав Тепе", Шопур, наоди 11. – 13. век

"Бучим" лежи 3 км североисточно од Пилав Тепе, а од другата страна на реката, помеѓу Дамјан и Брест, лежат стари копови на железо експлоатирани до наше време.

Најстари осѝајоци. На Пилав Тепе израснала голема рударска населба во античко време, зафаќајќи простор од 12–15 ха. Во југоисточното подножје

на ридот, со проширувањето на автопатот во 1958 г., беа откопани повеќе лачки за топење на метали. Бројни грбови од хеленистичко и римско време се раскопани на седлото и падините североисточно од Пилав Тепе.

Во доцноантичко време населбата се намалила и се повлекла горе кон врвот. Обѕидието опфаќало кружна површина од 270 x 250 м (4,5 ха). На обѕидието биле допрени долги низи од станбени простории. На карпите на врвот била поставена акрополата, голема 65 x 60 м, со внатрешно обѕидие. Се гледаат 2 цистерни за вода, делумно всечени во карпата, потоа бројни дупки и усеци во карпите за вгваување на дрвени греди, со кои бил зајакнат ѕидот. Покрај доцноантичката грнчарија најдени се и повеќе монети од доцниот 4. до крајот на 6. век.

Укрепеното градче на Пилав Тепе можеме со голема веројатност да го идентификуваме како рударскиот град Астрајон (Астраеум), писмено потврден во раната и доцната антика. Археолошките наоди во него во споредба со остатоците на околните локалитети и оние во поширокиот регион му даваат голем примат и зборуваат во таа насока.

Средновековни осѝајоци. Доцноантичкото обѕидие и акрополата се многу добро запазени до денес, така што без поголеми преправки можеле да бидат користени и низ средниот век. На тоа упатуваат и повеќе ситни наоди во укрепениот простор: средновековната огнишна грнчарија, една византиска монета – бакарен скифат од 13. век; еден бронзен прстен и дел од белегзија (10. – 11. век); повеќе ситни предмети исковани од железо, со средновековни форми.

Високата стража на Пилав Тепе имала значајна стратешка позиција со голема прегледност на патот од Штип кон Струмица и натаму на југ, поставен во теснецот на Мадемска Река каде што патот можел лесно да се блокира. Била користена веројатно повремено, во кризни воени ситуации.

Општина РЕСЕН

Евла

Фрурион *Василуда* ? Крајпатна стража. Сл. 119, 120.

Лит.: Т. Томоски 1970, 172–180; –

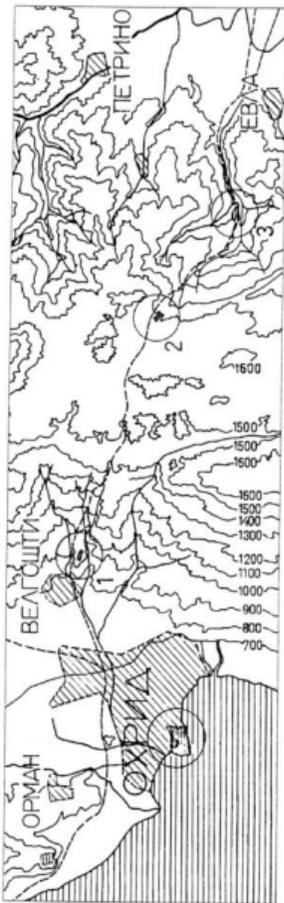
Месѝооложба. Месноста "Кале" лежи 2,5 км ЗСЗ од Евла, на источните падини на Петринска планина. Преставува 60–80 м висок рид помеѓу две длабоки долинки, вовлечен 2,5 км навнатре во планината. Покрај Калето поминува стариот пат од Преспа за Охрид, качувајќи се оттука кон превалецот на сртот Исток. Оваа траса е за 17 км покуса од северната траса –преку

превалецот Буковик – по која и денес води автопатот Ресен – Охрид. Во античко време Егнацискиот пат ја користел северната траса за колски сообраќај, додека појужната траса – преку Евла – била користена само за коњи (караванска патека), бидејќи е за 500 м повисок преминот преку Исток отколку оној преку Буковик, и освен тоа е и многу стрмен.

Најстари остатоци. Ридот Кале е озгора зарамнет и има стрмни падини. Снабден е со доволно вода и заштитен е од студените ветрови. Во доцноантичко време било подигнато обидие околу издолжениот простор од 230 x 45 м (1,3 ха). Западниот дел бил преграден во мала акропола и зајакнат со издадена кула.

Местото денес е обраснато во густа шума и не е пристапно за површински истражувања. Наместа можат да се најдат парчиња од доцноантичка керамика и тегули. Во југоисточното подножје, крај патот се раскопани гробови со наоди од 4. век.

Средновековни остатоци. Засага не се откриени, но запазеноста на обидието индицира таква можност. Описот на Скилица е јасен: византискиот цар Василиј II

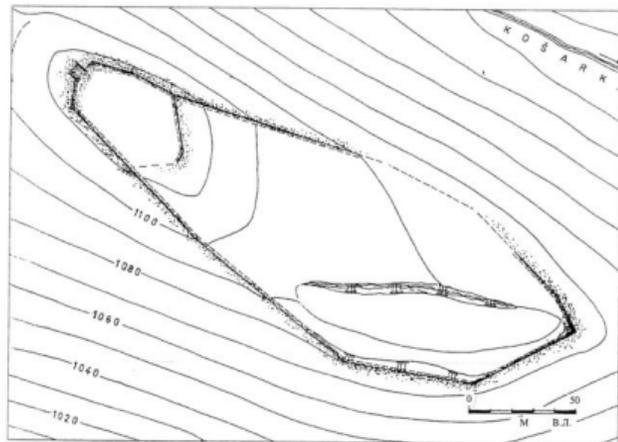

Сл. 119. Патиноа Охрид – Преспа преку преминот Исток, со доцноантички штурини долаж него

враќајќи се од освоениот Охрид кон градот Преспа преку една висока планина (– Исток – Петринска), изградил на неа на брзина една крепост (фрурион) и ја нарекол Василида. Истата му требала да го чува планинскиот премин меѓу двете езера и двете македонски престолнини.

Очигледно е дека Василиј немал време да гради нова тврдина, за тоа би биле потребни повеќе месеци. Затоа искористил една од добро сочуваниите крепости крај овој пат, ја поправил и оставил посада во неа. Тоа можело да се изведе за неколку дена.

На истиот пат, на самиот срт на планината, на преминот Исток, постои уште една доцноантичка крепост. Лежи 4 км западно од првата.

Сл. 120. "Кале", Евла, доцноантички крајпаинен кастил. Обновен во 1015 г. како фрурион Василида ?

Поставена е на карпите на врвот, на височина од 1540 м каде што зиме повеќе месеци снегот стои. Месноста се вика, исто така "Кале", а спаѓа во атарот на Петрино. Помала е од претходната, зајакната е со кула, а ѕидовите ѝ биле обновувани на крајот на антиката и заштитени со еден одбранбен ров

пред нив. Поради многу високата позиција оваа крајпатна стража била користена веројатно само сезонски.

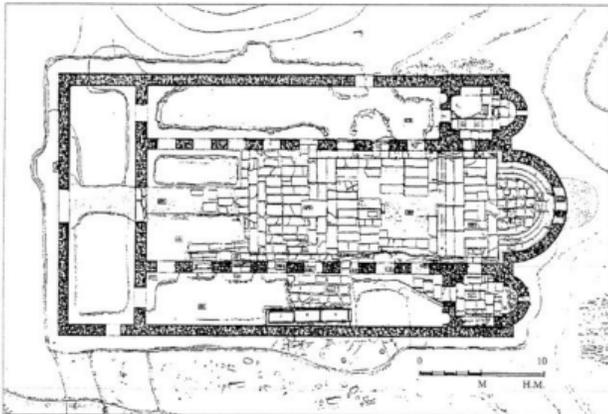
Поради денешната (не)истраженост на двете стари крепости, можеме и двете да ги поврземе со хипотетичниот фурион Василида, обновен во 1015 година на планинскиот пат помеѓу Охрид и Преспа.

Преспа, денес во Грција

Град *Преспа*, кастрон, престолнина и регионално средиште. Сл. 121–123.

Лит.: Н. Муцоулос 1965 (монографија): – Т. Томоски 1975, 49–58; – В. Кравари 1989, 371–372.

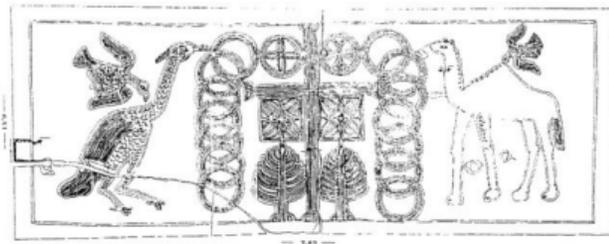
Местоположба. На северниот крај на езерото Мала Преспа, близу до каналот низ кој водата се "пресипува" во поголемото езеро (оттука и името Преспа) стои островот св. Ахил. Голем е околу 1700 x 500 м, а јужниот дел му

Сл. 121. Св. Ахил, Мала Преспа, основа на соборната црква на Самуил (околу 990 г.). По Н. Муцоулос

се издига 83 м над езерото. На тој дел лежат урнатините на поголема средновековна крепост, несомнено градот Преспа. Местото не е истражувано.

Во средишниот дел на островот стојат урнатините на голема базиликална црква на св. Ахил, според која и островот го добил името. Истражувана е (Муцоулос). Еден натпис во апсидата содржи список на епископите подложни на Преспанската (подоцна Охридската)

Сл. 122. Св. Ахил, Преспа, една парастена ачоча од црквата со загаочни, нехристијански симболични иресијави. Крај на 10. век (по Н. Муцоулос)

архиепископија. Во јужниот кораб се откриени 3 саркофага; во бр. 3 ("Г") бил погребан несомнено царот Самуил, со остатоци од свечена владетелска одора. Црквата е денес во урнатини.

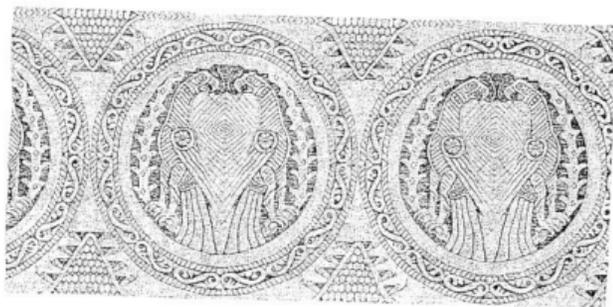
Од документите е познато следното. При крајот на 10. век Самуил изградил палата во Преспа. Во 986 г. од Лариса Тесалска тој ги пренел моштите на св. Ахил во Преспа. Тука изградил катедрална црква посветена на овој светител. Преспа станала негова престолнина (наместо Девол) и седиште на новиот патријархат.

Во 1015 г. по заземањето на Охрид Василиј II ја зел и Преспа и таму некаде ја изградил тврдината Константиос, за да го контролира местото. Не се знае каде стоел Константиос. Некои историчари претполагаат дека тоа била всушност крепоста, изградена врз урнатата Преспа на Самуил.

По смртта на Самуил во Преспа столувале Гаврил Радомир и по него Јован Владислав. По смртта на последниот, во 1018 г. Василиј II ги зазел Охрид и Преспа. Во 1020 г. Преспа е под јурисдикцијата на Охридската архиепископија. Во 1072 г. по задшувањето на востанието на Бодин, француските и германските платеници во служба на Византија добиле дозвола да

ја ограбат и да ја урнат старата царска палата во Преспа. Очигледно е дека споменот на старата престолнина и на некогашната слава сè уште живеел кај народот и Византија решила ова да го уништи.

Во 1108 г. Теофилакт, архиепископ Охридски пратил едно писмо до архонтот на Преспа. Тогаш таму е одржан црковен собир: катедралната

Сл. 123. Св. Ахил, Преспа, саркофаг Г: наметкација на царот Самуил со царски симболи – геџал (по Н. Муцоџулос)

црква на Св. Ахил уживала сè уште голем углед. Во 12. век Преспа е спомнатата и како регионален административен центар. Во почетокот на 13. век Епирците ја зазеле Преспа. Од нив ја преземаат Никејците во 1253/54 и повторно во 1259 г.

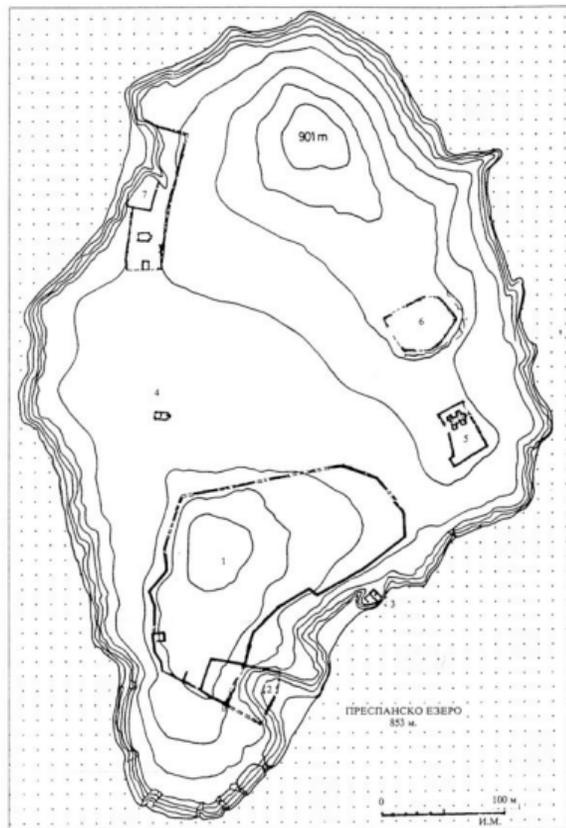
По ова се губи трагата на градот Преспа. Во 14 век Преспа е забележана како област, регион Преспа.

Стење (Конско)

Укрепен остров – збег. Сл. 5, 124, 125.

Лит.: В. Битракова 1967, 147; иста 1986, 116–119; иста 1988, 193–210; иста 1989, 101–133.

Месџидоложба. Островот "Голем Град (Голема Петра)" се наоѓа на југозападниот дел од Преспанското езеро, оддалечен е 1 км од брегот, недалеку од државната тремеѓа со Албанија и Грција. Селцето Конско, 2,5 км североза-

Сл. 124. "Голем Град", Стење, укрепен остров – збег, користен и во среден век

падно од островот, денес е запустено, а најблиското место што постојано е населено е Стење, 4 км северозападно од островот.

Островот има овална форма. Големо е 680 x 440 м (околу 20 ха). Претставува карпеста плоча со вертикални страни, озгора зарамнета, што се издига 15–50 м над езерската површина. Само на две места, на северозападниот и на југоисточниот крај постојат мали плажи и пукнатини во карпите кај кои може да се пристане со лотка и да се искачи горе на островот. Островот лежи отпат, скриен во езерото така што имало идеални можности да послужи како збег на луѓето од брегот, во повеќе наврати во минатото.

Најстари осјайоци. Освен што е природно непристапен, островот некогаш бил укрепван. Камени ѕидови без малтер широки 1,5–2 м се гледаат денес околу двете спомнати пристаништа, бранејќи го пристапот кон внатрешноста на островот. Во јужниот дел се следи обидие околу еден внатрешен ринг, со обем од 2 ха. До него е укрепено главното пристаниште на југоисточниот брег и една кула недалеку северно од ова (бр. 1, 2, и 3 на планот).

Со повеќегодишните ископувања на низа пунктови на островот може да се следи историјатот на ова место. Во хеленистичко време веројатно било подигнато прво обидие, кое е обновено во доцната антика. Тогаш биле изградени и две ранохристијански цркви (бр. 4 и 5 на планот). Околу нив биле закопувани умрените. Најдени се монети од крајот

Сл. 125. "Голем Град", Стење, обејки од словенски гробови бр. 64 и 55; доцен 10.–11. век (по В. Бишкарова)

на 4., 5. и 6. век и богат сребрен накит во гробовите (6. век).

Средновековни осјайоци. Името на островот – Голем Град – е словенско и упатува на времето пред византиската супремација; значи од времето на Самуил или уште пред него. Тогаш веројатно островот бил населен или фортифициран. На соседниот остров св. Ахил, 12 км југоисточно оттука, Самуил ја изградил познатата монументална црква во која што бил и погребан. На истиот остров веројатно се наоѓала и престолнината на Самуил, градот Преспа.

Од раниот среден век на Голем Град потекнуваат неколку гробови: бр. 48 е датиран со чифт златни обетки во 7. век, а бр. 63 со железна обетка со 5 алчиња во доцниот 7. или 8. век. Тие се од византиско–јужноиталско потекло. Гробните конструкции укажуваат на автохтоно (предсловенско) население кое тука успеало да го преживее словенското преселување. Од тоа време потекнува и монета на Константин IV (668–685), најдена на овој простор. Инаку, словенски гробови ископани на островот, според накитот пронајден во нив потекнуваат од 10.–11. век и подоцна.

Во доцното средновековие (13.–14. век) островот служел како мистично место за монасите. Во северозападниот дел била изградена црквата св. Петар (14. век), чиј што живопис и денес е делумно сочуван. Старата кула на југоисточното пристаниште во ова време била президана во мала загробна црква. Со ископувањата се откриени остатоци од фреско–живописот во олтарот и гроб со повеќе скелети во припратата. Една венецијанска монета најдена на подот на црквата, потекнува од 14. век. Гробовите од тоа време, откопани крај црквата на св. Димитрија во средишниот дел на островот, датирани се преку наодите во исто време.

Општина СВЕТИ НИКОЛЕ

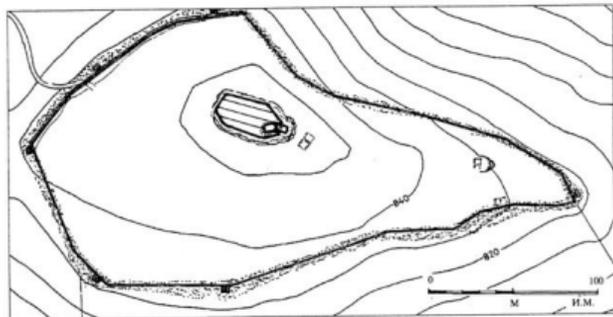
Сопот (Трстеник)

Регионална стража (дворец ?). Сл. 126–128.

Лит.: И. Микулчиќ ПИР, 128; – Т. Томоски 1978, 243–250; – Е. Манева 1992, 219.

Меснојоложба. Месноста "Долно Градиште" лежи 1,5 км ЗСЗ од Трстеник и 0,6 км јужно од манастирот Ѓуриште. Претставува 70–80 м висока чука која одвај ги надвишува околните ритчиња и падини, во подножјето на Црн Брв. Од неа се протега поглед далеку на исток во полето. Во северното подножје, покрај манастирот и селото Преод водеа стариот пат Скопје – Штип кој таму ја преминавал ниската планина; оттука и името на селово.

Најстари остатоци. На зарамнетиот врв во доцната антика било изградено обидие со малтер, околу просторот што зафаќал 325 x 155 м (2,8 ха). Челиот ѕид бил зајакнат со најмалку 3 кули и покажува две фази на градењето (4. и 6. век). Во средината на кастелот, качена на мала карпа, стоела акропола (голема 40 x 22 м). Има многу силно обидие со кула на источниот крај и цистерна за вода, а потекнува од 6. век. Наоди: многу доц-

Сл. 126. "Долно Градиште", Сојој, доцноантички граничен кастел. Акрополата (шрафирана) е користена можеби и во доцниот среден век

ноантичка керамика, монети од доцниот 3. до 6. век. Во јужното подножје се протегала цивилна населба, во која делумно е распорана една базилика (6. век). Друга помала црква е откриена 1 км источно оттука.

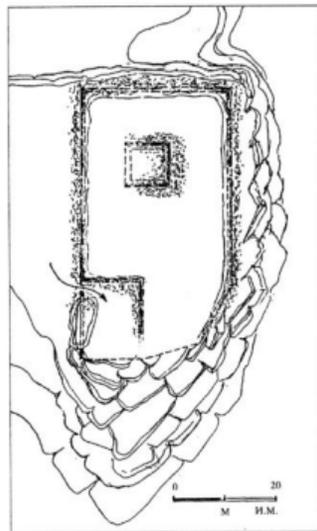
Големиот кастел на Долно Градиште контролирал голем дел од границата помеѓу провинциите Македонија и Дарданија, повлечена по сртот на венецот Цри Врв – Градешка Планина.

Средновековни остатоци. Добрата состојба на акрополата (до денес) дозволувала без значајни поправки оваа минијатурна крепост да биде користена и во доцниот среден век. Тогаш бил подигнат манастирот Гуриште со црквата на св. Богородица, а околу средината на 14. век во него била погребана, по сè изгледа, кралицата Марија Палеологова, втората жена на Стефан Дечански (Б. Алексова 1959, 121–129). Логично е да се очекува и

некоја крепост или засолниште близу до овој значаен манастир, а акрополата на Долно Градиште како најблиска и добро сочувана одлично би одговарала на овие потреби. Се ова треба допрва со ископувања да се потврди.

Околу 1 км западно од Долно Градиште лежи месноста "Горно Градиште". Поставено е на една не многу висока чука во венецот на Цри Врв, близу главниот срт и покрај еден од премините кон долината на Пчиња. Денес е обраснат со густа ниска шума, а хумусот ги покрива археолошките остатоци. Поради тоа успеав само делумно да го премерам. Се работи за правоаголен простор од 50 x 30 м, обграден со послаб ѕид (без малтер ?) и со влез од југозапад. На средината на овој простор стоела квадратна кула. Од две страни укрепената позиција била природно бранета со вертикални карпи. Претставувала планинска стража или феудален ловечки дворец ? Движни археолошки наоди не се прибрани.

Т. Томоски го лоцира непотврдениот град Коритос на просторот околу Гуриште, без да има какви и да се докази или барем индикации за тоа. Исто така, тој сака тука некаде да ја смести и резиденцијата на деспотот Оливер, заборавајќи дека низ средновековието и Штип влегувал во регионот на Овче Поле. Споредувајќи ја величествената крепост над Штип со минијатурните тврдини Горно и Долно Градиште кај Гуриште, нема потреба да докажуваме каде столувале деспотот Оливер и по него Константин Дејанов. Уште помалку шанси има, некаде на тој простор да се лоцира градот Коритос.

Сл. 127. "Горно Градиште", Сојој, средновековен ловечки дворец ?

Сл. 128. Гурџишки манастир, Сокоп, златен накит од зробој на кралица-та Марија Палеологова? (14. век, до Е. Манева)

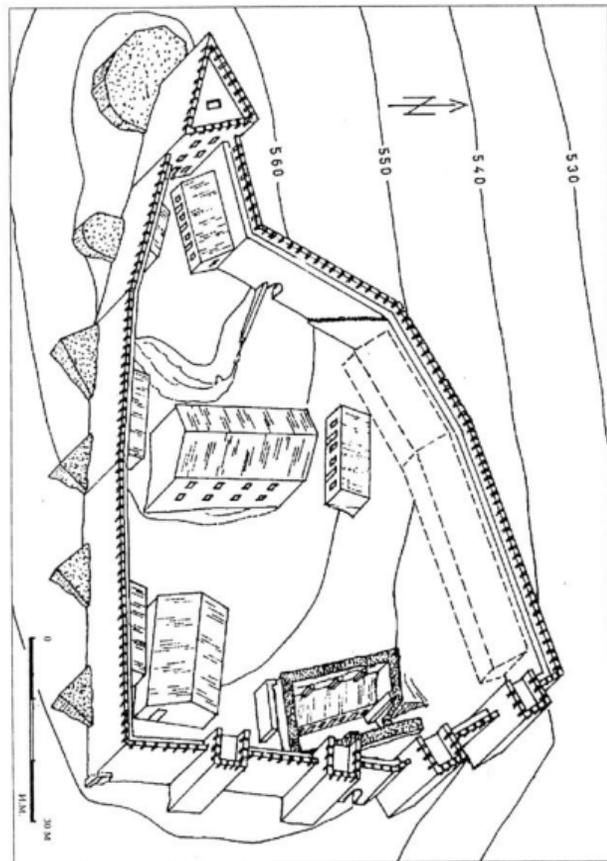
Општина СКОПЈЕ

Водно

Град **Чриче**, збег на градот Скопје. Сл. 129–133

Лит.: И. Микулчиќ – Н. Никулска 1978, 137–150 и 1979, 65–74; – И. Микулчиќ – М. Билбија 1981–82, 205–220; – И. Микулчиќ 1982, 129–133.

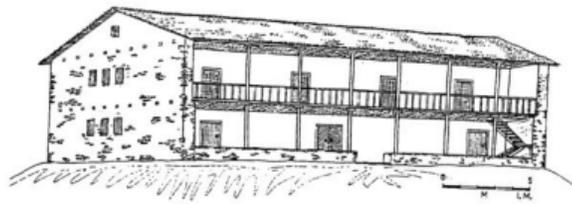
Меснојоложба. Месноста "Маркови Кули" лежи 4,5 км на југоисток од центарот на Скопје. Качен е на источниот крај на планината Водно, врз издаден и стрмен варовнички гребен 350 м. високо над полето и Вардар во подножјето. Озгора има поглед врз полето многу километри на север, североисток и исток. Поврзан е со патот што по изохипса врти околу планината, а на тој

Сл. 129. "Маркови Кули", Водно, Скопје, кастил од 6. век. Акрополишта е обновена како град Чриче

пат израснале словенските средновековни села Сопиште, Водно, Нерези, Крушопек, Гр(ада)чец.

Најстари остатоци. На зарамнетниот врв во 6. век бил изграден еден необично силен кастил со големина 360 x 90 м. Сидовите му биле широки до 2,5 м и зајакнати со 40 кули. Страничните кули имале форма на пентагоони со

Сл. 130. "Маркови Кули", Водно, Скопје, византиски дворец од 12. – 13. век, (реконструкција според ојкоанините остатоци)

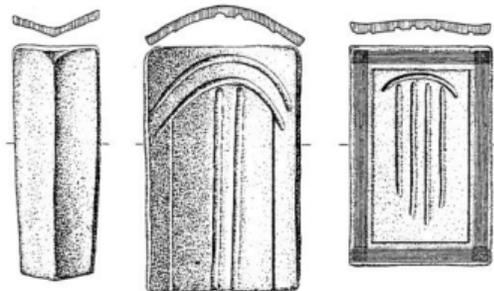
големина до 11 м; акрополата била бранета со 9 тригони. Челната триаголна кула се потпирала на масивен бастион, голем 16 x 13 м. Со ископувањата од 1976 до 1980 г. била истражувана стратиграфијата на слоевите и нивната хронологија, потврдена со монети од Јустинијан I до Ираклие.

Откопани се делови од обзидието и 7 кули; сондирани се цистерните за вода и делови од водоводната мрежа, како и делови од други градби. Овој голем и невообичаено силно укрепен кастил со невообичаено големи цистерни за вода и невообичаено голем број кули служел како главна заштита и збег на жителите од рановизантискиот град што стоел во центарот на денешно Скопје; градот кој несомнено може да се идентификува со Јустинијана Прима.

Средновековни остатоци. Благодарение на ископувањата и точната стратиграфија денес можеме со голема сигурност да зборуваме за историјатот на тврдината и низ средниот век. Најверојатно во 10. век почнала обновата на некогашната акропола. Новото обзидие ги следи остатоците од 6. век, наслојувајќи се врз нив. Укрепениот простор мерел 130 x 80 м. Обновени

биле 4 кули на источниот ѕид и челниот бастион.

Источниот ѕид го откопавме по целата должина. Некогашната порта кон средната тераса во ова време била засидана, а на североисточниот агол е отворена нова потрена низ која се влегувало и низ која се цеделе отпадните води од цистерните. Сидот е широк само 1,6–1,7 м. Кулите имале неколку катови, судејќи според дупките за греди (етажни) што ги откравме во нив. Подовите во сутеренот лежеле врз рановизантиските подови. Покривните

Сл. 131. "Маркови Кули", Водно, Скопје, византиски покривни керамици од 12. – 13. век;

керамиди се од нов, Комнински тип и биле налепени со малтер врз сводовите на кулите. Во две кули откравме слој со силен пожар и во нив парчиња од словенски црепни и византиски монети од 13. век (Теодор I, 1204–1222 г.), како траги од освојување на крепоста.

Просторот во обзидието бил изграден. Откопавме повеќе градби што биле користени во средниот век. Тоа се:

Цистерни за вода. Од пресловенските градби останале добро запазени и непотрупани двете големи цистерни за вода. Биле градени извонредно масивно, длабоки до 10 м, а собирале најмалку 2.400 м³ вода. Помалата цистерна била прекроена со керамиди во 11. и 12. век. До неа била поставена

и нова водоводна линија, градена од керамички тубули со малтер (водата била носена од изворите кај с. Г. Водно). Еден крак од водоводот водел до југозападниот агол на поголемата цистерна, снабдувајќи ја и неа со проточна вода. Меѓутоа, сводот над неа во средниот век веројатно бил веќе урнат, а северниот ѕид длабоко пробие, така што можело еднадвор слободно да се влегува во цистерната како во отворена просторија. Делот на цистерната веројатно бил користен како коњшница. Покриен бил со кос дрвен покрив,

Сл. 132. "Маркови Кули", Водно, Скопје, фолис на Василиј II

многу понизок од работ на цистерната. На ова упатуваат дополнително всечените лежишта за греди низ пиластрите во западниот ѕид.

Крај јужниот ѕид на оваа цистерна во 11. и 12. век стоела една долга градба паралелна со неа, ѕидана без малтер. Подот ѝ лежел во височина на круништето на цистерната. Во неа најдовме сликана византиска грчарија од 11. – 12. век.

Бања. Била изградена на тесниот простор помеѓу помалата цистерна и обједието, а врз остатоците на еден магацин од 6. век. Има специфичен систем за затоплување оздола, сосем поинаков од античките хипокаустни уреди. Носачите на подот се градени во вид на масивни крајсидни банкини и средишни квадратни подиуми. Меѓу нив се оставени канали за проток на топол воздух, длабоки до 0,75 м. Помали каналчиња за топол воздух се всечени во масата на носачите, а цевките за вентилација вертикално биле всидани во ѕидовите и обложени со керамички тубули. Едно ложиште (пре-фурниум) е откриено под прагот на западниот дел, лачно надсводено со голе-

ми тули. Подот во двете простории бил обложен очигледно со дрвени штици, чии што изгорени остатоци ги најдовме на целиот простор. Бањата горе била засводена и покрена со керамида од Комнински тип, а ја датиравме со глеѓосаната грчарија од 12.–13. век.

и.м.

Сл. 133. "Маркови Кули", Водно, Скопје, византиска глеѓосана чинија, 12. – 13. век

Дворец. Го откопавме во средишниот дел на акрополата. Има правоаголна основа (22,5 x 12 м.). Тој е граден со малтер, а бројните дрвени греди во ѕидовите му давале поголема цврстина (систем сантрач). Ѕидовите биле украсени со дерсување, а подот покриен со малтерна кошулка. Градбата имала 3 простории во една низа и отворен трем пред нив по целата должина. Има индикации дека градбата имала и кат. Ова е класичен тип на големи балкански куќи со чардак, сочувани и денес тука како "турски" тип куќи. Во северозападниот агол на тремот, еднадвор, бил потпрен санитарниот јазол. Датиран е со сликаната византиска грчарија и керамидите од Комнински тип во 11.– 12. век.

Големината на оваа градба, квалитетот на ѕидањето и украсите, покрај доминантната положба над околината, зборуваат за нејзиниот репрезентативен карактер. Станува збор несомнено, за еден дворец (вила) на управните големци од Скопје од тоа време. Помошните градби околу неа само се назираат на теренот и не се откопани.

Воени бараки. На просторот до Челната кула, однатре, откопавме траги од две дрвени градби потпрени на обѕидието (северно и јужно). Имале под насипан од светол лапор добро нивелиран, а темелите биле направени од 2–3 реда кршен камен. Обновувани се два пати. ѕидовите и покривот биле дрвени, а биле покриени со керамида од Комнински тип. Од сето ова најдовме изгорени остатоци, проследени со клинци, спојки и со други наоди, потоа траги од секојдневно живеење – парчиња од огнишна грнчарија, бројни животински коски угазени во дововите и др. Во прашање се воени станишта – бараки, покрај челната кула која ја демнела целата тврдина и широката околина.

Во повелбата на кралот Милутин на манастирот Св. Горг на Серава забележано е името на овој "град": Чрнче (1300 г.). Името му живее во денешната населба Црнче, сместена на падините на Водно северозападно од некогашната крепост. Функцијата на истата може да ја замислиме како висока стража, збег и дворец над Скопје.

Кожле

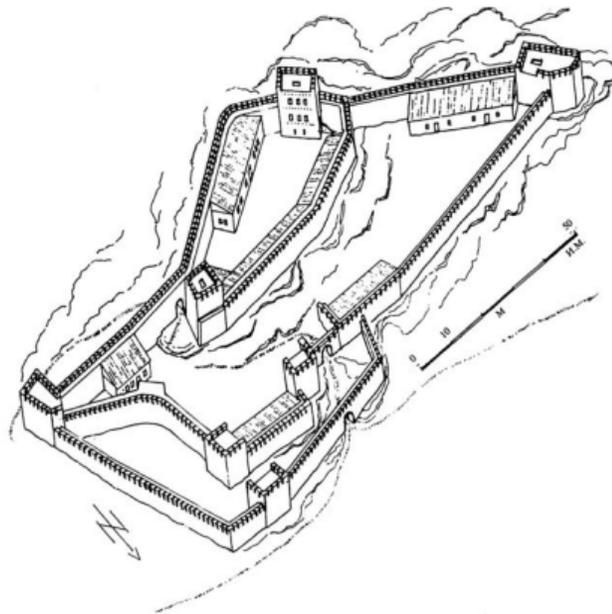
Град *Кожле*, гранична стража. Сл. 134.

Лит.: И. Микулчиќ 1982, 91–92 и 133–135.

Меснојоложба. Месноста "Маркови Кули" лежи 1,6 км источно од Кожле и 1,2 км јужно од Летевци, 3 км пред устието на Пчиња во Вардар. Претставува тесен и издаден карпест рид со стрми страни во теснецот на Пчиња, околу кој реката врти во голем лак. Се издига 70 м над реката. Мало седло од источната страна го дели од повисоките планини; денес преку тоа седло поминува автопатот од Скопје кон Титов Велес. Една прастара патека ја преминува реката на тоа место, поврзувајќи ги двете антички траси на Вардарската магистрала (и денес тука водат два еднонасочни автопати) западно и источно од Маркови Кули.

Најстари остатоци. На седлото источно од Маркови Кули ерозијата разголила низа стари гробови – од доцноримско и од железно време. На оваа позиција во доцноантичко време бил изграден граничен кастел што ги кон-

тролирал двете траси на спомнатиот магистрален пат. Напечно преку оваа тешко проодна позиција била повлечена гранична линија меѓу провинциите Македонија и Дарданија (Горна Мезија), а тврдината ги надгледувала граничните премини.

Сл. 134. "Маркови Кули", Кожле, доцносредновековна гранична стража (град Кожле)

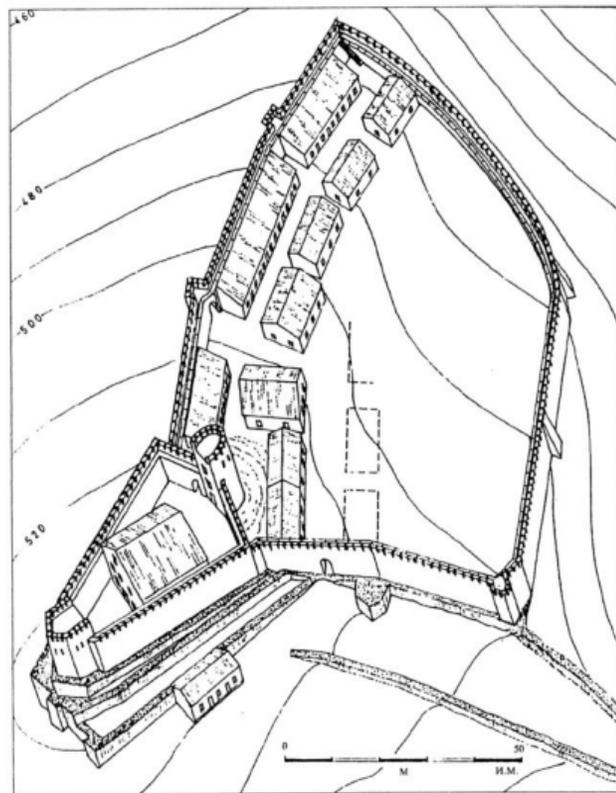
Средновековни остатоци. Во средниот век била изградена целосно нова тврдина. Нејзиното јадро, поставено на највисоката позиција, има неправил-

на овална форма со влез на источниот крај, бранет со масивна кула. Ова јадро и кулата потекнуваат од најстарата градежна фаза, веројатно од доцниот 12. и 13. век. Една друга кула вклопена во западниот ѕид има тесна правоаголна основа и потекнува од следната (II) градежна фаза како и обѕидот до неа, од доцниот 13. или 14. век. Внатре во обѕидот стоела куќата на господарот на тврдината, чиј сутерен е потпрен на јужниот ѕид. Претставува трпезарија (рицарска сала) со димензии 24 x 6 м. Наспроти неа стоела друга градба. Целиот распоред на обновеното јадро го определува ова место како феудален замок.

На падината северно и источно од замокот се простирал стопанскиот дел, укрепен исто со малтерно обѕидие во II фаза. Има големина од 153 x 55 м, а издадените агли на западниот, југозападниот и североисточниот дел биле зајакнати со кули. Кулите имаат неправилни основи и мошне слаби ѕидови, карактеристични за тоа време. Источниот ѕид, свтрен кон седлото и најлесно ранлив, бил зајакнат со еден предѕид, потоа со уште една кула и полукула. На полукулата се гледаат вкрстени делови од постариот и помладиот ѕид, со кој тврдината била проширена кон исток (III градежна фаза). Тука е сочуван и дел од стариот ѕид со првобитното круниште (обход и парапет), вклопени странично во челото на полукулата. И на северниот дел има неколку големи преправки во вид на три паралелни ѕидови и две засидани порти (III фаза). Оваа тврдина е еден од најдобро запазените објекти од 13. и 14. век кај нас, врз кој може да се следи развитокот на градежните манири од тоа време.

Градот Кожле е спомнат во српските црковни повелби од времето на Стефан Душан. Со него тогаш управувал кефалија, што значи дека бил кралска (државна) тврдина. Го контролирала Вардарскиот пат во теснините помеѓу Скопското и Велешкото Поле. До 1230 г. кога Србите ги освоиле граничните византиски кастроци Велес, Чрешче, Штип и Просек, Кожле претставувал српска гранична стража и најистурена точка кон Византија.

"Градот" Кожле се граничел со феудалниот имот на црквата Св. Никола на Пчиња во времето на Душан (Ст. Новаковиќ 1912, 701, 704). Црквата стоела на 1 км јужно од крепоста, всидана делумно во една пештера во кањонот на Пчиња. Во 16. век е обновена како Св. Богородица. На 200 м југоисточно од крепоста лежи друга пештера чиј што влез во средниот век бил делумно засидан; влезот имал горе арка, украсена со керамо-декорација. Тоа било скит (испосничка ќелија).

Сл. 135. "Марково Кале", Маркова Сушица (Малчишџе), доцноантичка рудничка тврдина. Обновена во доцниот среден век

Маркова Сушица

Феудална крепост. Сл. 135.

Лит.: И. Микулчиќ 1981, 118–120; истиот 1982, 92–95 (под Малчиште).

Меситоложба. Месноста "Марково Кале" лежи 1 км југозападно од познатиот Марков Манастир покрај Маркова Сушица и 1 км северно од Малчиште. Претставува издаден рид во подножјето на планинскиот венец Караџица, што од запад го затвора северниот дел од долгата речна клисура на Маркова река. Ридот Марково Кале се издига 100 м високо над реката и

Сл. 135А. "Марково Кале", Маркова Сушица (Малчиште), *наози*, 14.–15. век

530 м н.м. Од ова место се контролира патот долж Маркова река до нејзиниот извор, што преку планинскиот премин на Караџица продолжува кон соседното Порече и Азот; денес овој пат има само локално значење. Во северното подножје на Марково Кале лежат антички испиралништа на златоносен песок, кои повремено биле експлоатирани и низ средниот век и турскиот период, до наше време.

Најстари османлици. Во доцната антика на врвот од ридот Марково Кале било изградено обидие од камен со малтер. Укрепениот простор имал неправилна правоаголна форма, голема 105 x 85 м, а на него од југозапад се потпирала акропола голема само 60 x 32/22 м. Таа стоела на највисокиот дел од ридот и со челото го надвишувала малото седло југозападно од неа. Нејзиното чело и јужниот ѕид биле два пати целосно урвани и повторно градени, секој пат поместувани погоре на падината. Во рановизантиско време врз урнатата челна правоаголна кула била изградена нова триаголна, а на источниот крај била изградена голема полукружна кула. На југозападниот ѕид на кастелот, широк сега 2,50 м, била изградена голема петоаголна кула и еден предѕид, со издаден потковичест бастион на јужниот крај, за да се отежнее доближувањето на непријателот до главниот ѕид. Во кастелот, во северниот дел, се гледаат темели од бројни куќи поставени долж тесна уллица. На падината стоела една црква.

Средновековни османлици. Во доцното средновековие тврдината била обновена: на акрополата, врз челниот тригон од 6. век, сега била изградена нова, петоаголна кула со масивна основа. Обидието околу кастелот било исто така обновено, но со намалена широчина (до 1,5 м) и зајакнато со 7 потпори – контрафори. Јужниот агол на крепоста е зајакнат со потпор во форма на мала петоаголна кула. Предѕидот и јужниот бастион останале во урнатини и вон употреба. Движниот археолошки материјал е малуброен, бидејќи целиот локалитет е денес густо обраснат со грмушки од бел три и на тој начин природно конзервиран. На јужната падина, пред челото на крепоста, се среќаваат парчиња од доцносредновековна грнчарија, а најдени се и монети од 14. (А. Гропа) и 15. век (турски акчи).

Најверојатно е дека тврдината била обновена во времето кога е изградена и големата црква кај Маркова Сушица, со цел да ја штити. Црквата била обновена од Волкашин во средината на 14. век. Судејќи по бројните портрети на кралското семејство на Мрњавци и библиските ликови симболично поврзани со нив, црквата требало да послужи како мавзолеј на кралското семејство (Л. Мирковиќ 1933, 181–191).

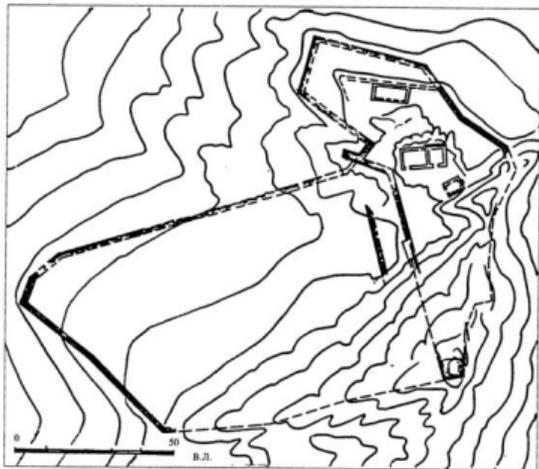
Матка

Укрепен манастир и збег. Сл. 136, 137.

Лит.: В. Лилчиќ 1985, 185–196, и 1995, 1–153.

Меситоложба. Месноста "Марков Град" лежи на северниот крај на долгата клисура на Треска, 2 км југоисточно од Матка. Претставува стрмен гребен

на источните падини на планината Осој, 380 м високо над реката и 860 м н.м. Опколена е со многу стрмни карпести гребени и раседлини. Има пристап само по една тесна патека од североисток. Местото е скриено со повисоки карпи од сите страни и има поглед на теснецот на реката и тешката комуникација низ теснецот.

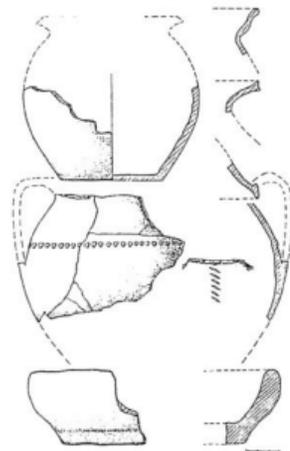

Сл. 136. "Марков Град", Мајка, укрепен манастир и збег. Доцен 14. век

Најстари остатоци. Во доцноантичко време местото било укрепено: ѕид од камен и малтер, широк 1,6 – 1,9 м, го опфаќал зарамнетиот врв и карпестиот гребен над него, каде што се издигала издвоена акропола. Укрепениот простор мерел 160 x 115 м (1,5 ха). Преку сондирање е истражуван станиениот слој; содржел парчиња од доцноантичка керамика и една монета од 5. век. Местото служело како непрестапен збег.

Средновековни остатоци. Акрополата на стариот збег била обновена во 14. век: тука е изградена црквата на св. Недела и северно од неа две манастирски градби. Новото објадие денес е добро сочувано на западната

страна (со порта) и од север и североисток. Евидентна е бројна доцносредновековна грнчарија (од манастирската трпезарија и магацините). Начинот на градењето на црквата и остатоците од ѕидното фреско-сликарство упату-

Сл. 137. "Марков Град", Мајка, кујнска грнчарија од манастирската трпезарија, доцен 14. век (по В. Лилчиќ)

ваат на доцниот 14. век, како и црквата на св. Андреаш во подножјето на гребенот, на работ на денешното акумулационо езеро.

Во доцното средновековие позначајните манастири во Источниот Медитеран (на Света Гора – Атос, во Мала Азија, Сирија, Палестина, Синај, Грција), биле мета на чести ограбувачки напади како на воени одреди на нехристијанските земји така и на христијанските. По битката на Марица (1371) и на Косово (1389), кога турските одреди упаѓаат во нашите краишта пред конечната и целосна окупација, повеќе наши манастири биле укрепени (Зрзе, Трескавец, св. Горг кај Скопје). Веројатно тогаш и Матка станала крепост и збег за околината.

Скопје

Град *Скопје*, полис, седиште на тема, престолнина. Сл. 138–145.

Лит.: Р. Грујиќ 1926, 45–77 и 1935, 8–59; – А. Дероко 1971, 3–16; – К. Петров 1958, 229–236 и 1975, 75–88; – И. Мижулчиќ 1982, 119–127.

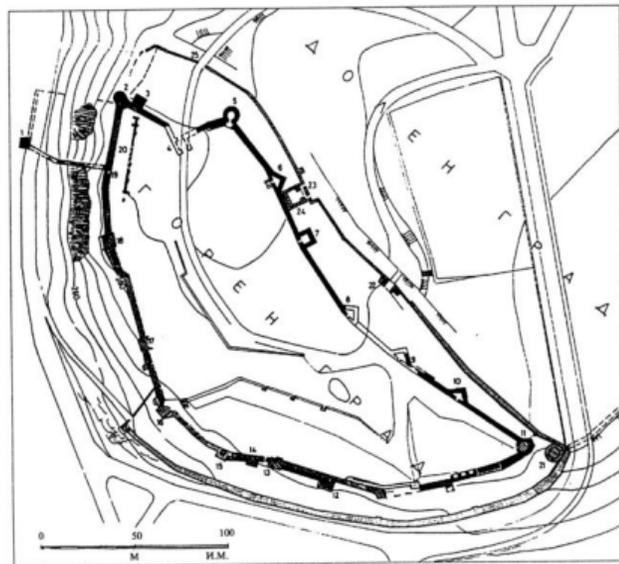
Местоположба. Месноста "Кале" претставува 45 м висока тераса од лапорести седименти наднесена над левиот брег на Вардар, во денешниот центар на Скопје. Оддалечен е 4 км извидно (источно) од римскиот град Скупи. На ова место патот од Косово го преминува Вардар и води на југоисток кон Солун. Најлесен пристап на терасата постои преку тесно седло од север; западната и јужна падина паѓаат вертикално кон Вардар, а долгата североисточна страна косо се спушта кон пространата пониска тераса, населувана во минатото.

Преглед на досегашините истражувања. Калето служело низ турскиот период и во поново време за стационарање на месниот гарнизон. Дури во 1951 година војската ја напуштила тврдината; некои воени градби биле урнати, а во двете најголеми се сместени Археолошкиот и Историскиот музеј. Во 1953 г. беа изведени првите археолошки ископувања со кои се констатирани предисториски слоеви на Кале. Во земјотресот од 1963 г. тешко страдаа градбите во Калето и обзидието. Поради тоа, во 1967 г. беа изведени многу обемни ископувања со цел да се истражи, пред сè, обзидието со неговите бројни фази, како и градбите од внатрешната страна на обзидието.

Откриено е дека на овој природно укрепен простор постоела населба и во раноантичко време (5. – 4. век ст. е.). На крајот од антиката тука било подигнато многу силно обзидие кое затворало простор од 280 x 110 м (2,3 ха). Најмонументален е североисточниот ѕид, сочуван денес во неговата северна половина и со првобитната висина (10–11 м). Широк е до 2,85 м, ѕидан во цврст слог емплектон; надворешната страна му е обложена со многу стотици травертински блокови – квадери, сполни од римски стели, ари и архитектонски делови прибрани главно од урнатините на римскиот град Скупи. Блоковите се сложени во фронтална, легната и странична положба така што формираат извонредно стабилен и цврст преплет. На ист начин се обложени и кулите на овој ѕид. Една кула има кружна основа, една полигонална, една правоаголна и четири триаголни.

Ваквиот начин на обложување на ѕидовите, потоа слогот на блоковите како и формите на кулите се многу карактеристични елементи кои се врзуваат за големото фортификациско градење во 6. век. Познати се на околу 200 запазени крепости од тоа време во Северна Африка, на Блискиот Исток и во соседна Бугарија и Грција (сп. Гл. VI). Го потенцирам

ова датирање, бидејќи во претходниот приказ на Скопје (1982, 121–123) го датирав овој ѕид во 11. век, поведен од заклучоците на раководителот на истражувањата на Калето Б. Бабиќ (1973, 359–364). Неговите заклучоци се покажаа во меѓувреме целосно произволни и неосновани, а старата претпоставка на А. Еванс од 19. век како точна (времето на Јустинијан I).

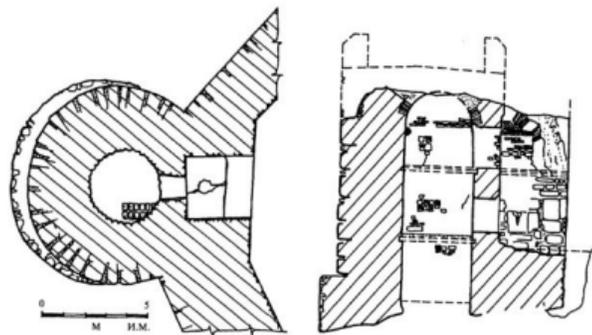

Сл. 138. "Кале", Скопје, скопски Горни град обновен врз акрополата од 6. век

Неговото мислење без дискусии го повторувале бројните историографи на Скопје до нашето време.

Укрепениот простор на Калето служел како акропола на градска населба што била оформена на пониската тераса источно од првата.

Релјефот на почвата ни помага да го согледаме периметарот, а тој е сондиран на просторот на црквата Св. Спас и северно од неа. Тука навистина се протега силно обзидие, зајакнато со вградени травертински блокови. Просторот на Долниот град е голем околу 10 ха и воопшто не е истражуван. На тој простор се наслоени и остатоците од средновековниот Долен Град и од турскиот период, до денес. Најстарите остатоци лежат длабоко под рецентните слоеви и насипи кои тука се многу високи.

Сл. 139. "Кале", Скопје, Горни град, кружна североисточна кула (основа, пресек и фасада), зградена во 6. век

Кон рановизантискиот град на Калето водел еден монументален акведукт, спроведувајќи изворска вода од Скопска Црна Гора. Кај селото Визбегово, зад главната касарна, е сочуван делот со 42 големи арки. Неговата ѕидарија како и сочуваните пишувани помени за него од 16. век наваму го определуваат акведуктот како рановизантиски, а не турски (К. Петров 1962, 7–25). Ова е најмонументалната доцноантичка градба запазена до денес во Македонија.

Средновековни обѕидиоци. Со обемните ископувања во 1967 г. и подоцна откриено е целото обѕидие на Горниот град. Тоа се состои од голем број

помали ѕидни делови, досидувани и надѕидувани врз остатоците од 6. век во времето од 10.– 11. до 17.– 18. век. Меѓу себе тие делови се разликуваат по начинот на ѕидање и по употребениот материјал, според димензиите, украсите, склопот на контрафортите, скалилата и др., а датирани се според станбените слоеви со соодветни археолошки содржини со кои се поврзуваат. На

Сл. 140. "Кале", Скопје, кружна североисточна кула, облога од травертински блокови

тој начин обѕидието на скопското Кале ни овозможи по прв пат кај нас типолошки да ги разликуваме и временски да ги вредуваме ѕидариите од доцниот среден век и од турскиот период. Ова скапоцено искуство можеше оттука да се пренесе и да се примени и на другите крепости од тие векови во Македонија.

Обѕидието на Горниот град. Благодарение на извонредните технички особености обѕидието од 6. век останало добро сочувано и по словенските инвазии и уривањата во доцниот 6. век. Најцврст бил ѕидот долж долгата челна страна, свртена кон североисток и кон сеер. На тој дел ѕидот е сочуван

речиси целосно до новиот век, а бил делумно уриван во земјотресот од 1553 г., можеби од Пиколомини во 1689 г. и конечно во 1916–17 година. Сидните делови повлечени долж стрмниот јужен и западен раб на платото биле послабо фундирани и тие слизнале со време низ падината. Тие sukcesивно се довидувани низ средниот и новиот век.

На северната страна, на средина, стоела вовлечена порта од која по пробивањето на модерниот асфалтен пат останала само трага во здравницата. А. Дероко дава сосем произволна реконструкција на оваа порта, за која тој нема археолошки докази. Северозападниот агол на обидието бил зајакнат со полукукружна кула која слизнала низ карпите и во 12. век била заменета со една квадратна кула, поместена повеќе на исток.

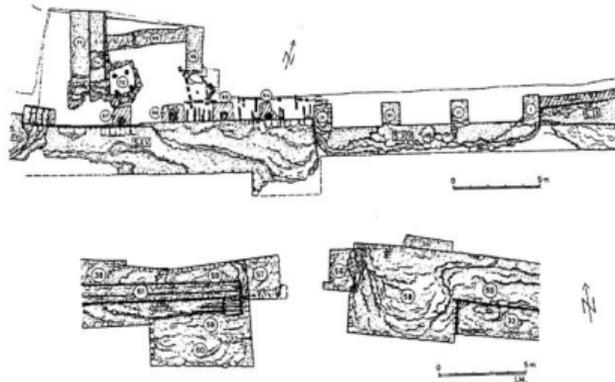
Кружната северисточна кула е сочувана во височина до 11,5 м и имала купола на врвот, изведена со тули (6. век). Низа дупки за дрвените греди кажуваат дека кулата имала сутерен, партер и висок кат. Малото правоаголно предсобие на кулата било засведено во височина на катот и украсено со сидни фрески (12. век). Врз фреските има врежани сграфити (13. век). По сè изгледа дека кулата била седиште на управникот, кефалијата на кулата. Во еден период сутеренот служел како затвор: таму долу, засипан со градежен шут и искршени луксузни чинии од раниот 13. век, откопавме скелет на некој несомнено политички затвореник кој се обидел со копање на тесен канал надолу да излезе под темелите на кулата. За жал не успеал и умрел во необична положба, со главата вертикално удолу, веројатно потрупан и задушен.

На југоисточниот агол на Горниот град сочувана е една полигонална кула и дел од ѕидот до неа, широк дури 4,30 м! Одиовор носи траги од обид за уривање во вид на долг и длабок поткоп во темелите, водорамно всечен под ѕидот. Во ранотурско време кулата внатре била исполнета со малтерна маса и служела како топовница, пред да се изгради една подоцнежна топовска кула пред неа (во 17. – 18. век).

Јужниот ѕид на потегот западно од спомнатата кула е составен од низа делови, градени во различни векови. Прикажани се на сл. 141. Прво следи делот С. IX, изграден во 10. – 11. век, потоа делот С. XIV со внатрешни контрафори; покрај овој стоела една црква од 12. век, урната во борбите во 13. век. Покрај ѕидот откопавме многу парчиња од сидни фрески и дел од скриените црковни богатства, работени од сребро со позлата (дел од оков за икона, ампула со синцирче, голем пехар со алмадини и украсен натпис и др.). Во повелбата од 1300 и 1308 г. наброени се најмалку 3 цркви кои стоеле во Гронит град.

Следниот ѕидан дел, С. XV треба да се датира во времето на

Коминиите и на него однатре се потпирале мали дрвени објекти, веројатно војнички бараки. Датирани се во 12. и во 13. век со пронајдените монети. Врз нив во 14. век била изградена поголема градба од камен со малтер; истата била надзидувана и доградувана во 15. и 16. век, а завршила со силен пожар и уривање во доцниот 17. век.

Сл. 141. "Кале", Скопје, дел од јужниот ѕид со градежни делови од 10. до 14. век

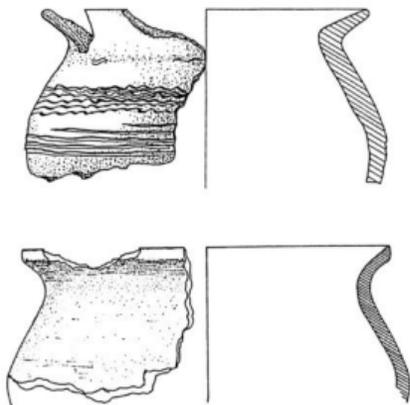
Сл. 142. Истисој ѕид, јужна градска торња со крилни ѕидови, доградувани и иреирвани од 14. до 18. век

Во западниот дел на Јужниот ѕид се наоѓала Јужната порта, настаната уште во 12. век и преправана, президувана и адаптирана на изменетите услови низ турскиот период сè до 18. век, кога била засидана и кога на нејзиното место била оставена мала потерна (сл. 142).

Од внатрешните градби откопавме само еден дел од големиот објект сместен во северозападниот агол на Горниот град, можеби резиденцијата на

српските владетели од 14. век. Се работи за дел од соборна или ритерска сала. Во земјотресот од 1963 г. целиот тој сектор попуштил и со западниот ѕид слизнал низ карпите удолу.

Предѕид. Пред обѕидието се протега и еден предѕид (протехнисма), оддалечен 12–25 м од јужниот ѕид, 6–25 м на североисточната страна и 40 м

Сл. 143. "Кале", Скопје, словенска грчарница искојана до североисточната кула, 9.–10. век (по Б. Бабиќ)

на северната страна од Калето. Поради стрмнината на карпите, западната страна немала предѕид. Предѕидот на јужната страна претставува тесна камена кошунка која ја покрива нерамната карпеста падина во височина до 16 м. Предѕидот на североисточната страна е ѕидан статички како и главниот ѕид, само што е неспоредливо потесен и понизок. Пред него бил прокопан одбранбен ров. На средина стои една порта со дрвен мост преку ровот (16.–17. век).

Во северниот дел на цвингерот, меѓу главниот ѕид и предѕидот

откопавме еден редок и необичен фортификациски детал. Тоа е т.н. Испадна порта во вид на голема и масивна шахта, длабока 6–7 м. Одинадвор имала двокрилна дрвена порта, а служела за ненадејно излегување на бранителите од нивото на цвингерот надвор во ровот. Датира несомнено од 6. век. Во турско време нејзината порта била заѕидана со нов предѕид, на кој се оставени две мали порти за излегување.

Сидаријата на предѕидот што денес се гледа на теренот носи обележја од доцнотурско време (15.–18. век). По запустувањето на главниот тврдински ѕид и воведувањето на огненото оружје, предѕидот ја презел целосно функцијата на дотогашниот внатрешен ѕид.

Долни Град. Од документите знаеме дека во 13. век Скопје имало и Долен град заштитен со обѕидие. Меѓутоа локацијата на Долниот град досега беше погрешно дефинирана. Имено, во северозападното подножје на Кале, во речната рамница на Вардар стои една кула со квадратна основа, која во повелбата од 1300 г. е наречена Воден пирг. Оваа кула му послужила на А. Дероко како појдовна точка, на тој простор да го смести Долниот град. Водената кула ја вклопил во замислениот северен ѕид на градот, а јужниот ѕид го замислил во височина на рампата по која и денес се искачуваме по јужната падина нагоре, во Горниот град.

Предложениот простор за Долниот град зафаќа 180 x 60–100 м и изложен е на постојано плавење на Вардар. Јасно е дека на тие 1,3 хектари површина не би можела да се смести целата скопска Варош. Сепак, поради авторитетот на Дероко го прифатив неговиот предлог и истиот го вклопив во мојот план од 1982 г. Со накнадни опсервации на теренот и со помош на археолошките откритија што уследија дојдов до сосем поинаков заклучок и тие исправки тука ги прикажувам.

1– Јужната и западната страна на Водената кула се обложени со украсни травертински блокови и на нив нема траги од допир на ѕид или порта. Јасно е дека тие биле надворешните страни. Меѓутоа на кулата се потпирале ѕидовите од источната и од северната страна, и тие затворале сосем мал простор на карпестата падина, со димензии 40 x 30 м. Овој простор се протегал северно, а не јужно од Водената кула и имал секундарна функција: во случај на опсада бранителите да можат да дојдат до водата, заштитени со долните ѕидови.

2– Просторот на Долниот град е потврден со археолошките остатоци на пониската тераса источно и североисточно од Горниот град. Контурите на оваа тераса, од 8–10 ха, денес уште се назираат во релјефот на почвата на оние места кои не се уништени целосно со модерните градби.

Јужниот ѕид на Долниот град водел несомнено по јужниот раб на

терасата кој е изразито стрм и висок повеќе метри. Тој се надврузвал на југоисточниот агол на Горниот град, непосредно под големата доцнотурска кружна топ-кула. Тука се гледаат и денес на предвидот траги од пресечен градски ѕид што водел кон исток. Најверојатно на тој пункт стоела јужната градска порта; зад неа водела главната улица низ Долниот град. По нејзината траса води и денешната (до неодамна главна) улица Маршал Тито во правец на север, кон денешната главна касарна и натаму кон Косово. Оваа магистрална линија постои неизменета од многу векови назазад.

Околу 100 м северисточно од претпоставената порта, под помошните градби на црквата Св. Спас (17. век) сондирано е обѕидието на Долниот град. Јужно од црквата се протеѓале гробиштата. Околу 60–70 м северно од Св. Спас, крај улицата Шарска, сондирано е истото обѕидие обложено со делќани травертински блокови. Уште 100–200 м северно по истата изохипса, се протеѓа големиот подѕид на дворот на Мустафа–Пашината џамија. Подѕидот е висок 6–10 м и несомнено е потпрен на северисточниот дел од урнатиот средновековен градски ѕид. Под него, на просторот на Музејот на Македонија, при градењето на истиот биле откопани средновековни слоеви со српски сребрени монети од 14. век. Во таа зона веќе започнува отворено подградие – Варош, без градски ѕидини, кое на исток се протеѓало, би рекле, до рекичката Серава. Денес тоа е западниот крај на Старата ("Турска") чаршија.

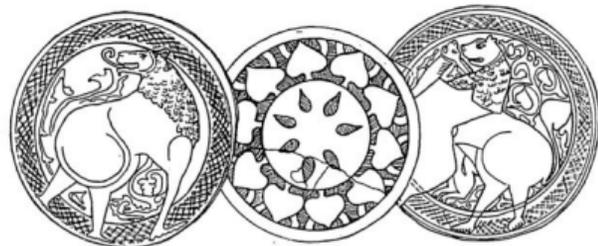
Со уредувањето на денешните улици во тој дел од градот, копањето канализација и градењето нови објекти во источната зона на спомнатата тераса се покажа дека средновековните остатоци лежат на значителна длабочина, надслоени со многу силен насип и станбени слоеви од турското и од новото време. Дури по земјотресот од 1963 г. овој простор во најголемиот дел е расчистен и оставен неизграден. Тука длабоко под рецентните слоеви треба да лежат меѓу другите градби и најмалку 10 цркви што се спомнати во документите од 13. и 14. век; меѓу нив и прочуената соборна црква на Св. Богородица Троеручица, заштитничка на градот Скопје.

Од пишуваните извори може да се реконструира и историјатот на Скопје. Градот Јустинијана Прима, чии што остатоци лежат несомнено на ова место, се спомнува последен пат во 602 г. По словенската инвазија градот опустел за некое време. Можеби веќе во доцниот 7., а во 8. век секако Ромеите повторно имаат посада во ова вонредно значајно стратешко место, како и во соседната Сердика (Софија) и во некои други пунктови до Дунав на север. Во експанзијата на Борис и по него на Симеон до Јадран на запад, Скопје не можело да биде заобиколено бидејќи лежи на две најзначајни среднобалкански патишта: од Софија кон запад (Скопје – Полози – Охрид –

Јадран) и на патот Морава – Вардар (Софија ја освоил од Ромеите уште Крум во 811 г.).

Во државата на Самуил Скопје го има истото стратешко значење, како раскрсница на главните патишта од Македонија кон Сердика (Средец, Софија) на исток и Белград и Видин на север.

Во 1004 г. кај Скопје Василиј II ја разбил војската на Самуил, а градот без борба му го предал Роман, синот на последниот бугарски цар Петар II. И оваа личност зборува за особено значање на Скопје. Сега Василиј II во Скопје остава своја воена посада и го назначува за седиште на катепанат "Бугарија", многу голема тема која ја опфаќала и денешна Србија до Дунав на север и денешна западна Бугарија до Софија и Видин на северисток. По сломот на остатокот од државата на Самуил, во 1018 г., оваа тема се проте-

Сл. 144. "Кале", Скопје, византиски златосани чиниш од северисточната кула; ран 13. век (по Б. Бабик)

гала до Охрид и Девол на југозапад и до работ на Солунското Поле на југ. Со Скопје и со темата управува многу висок функционер, стратег и автократор од рангот на катепан. Оваа улога Скопје ќе ја задржи и следните два ипол века под Византија. Скопје е голем град, полис.

Ова долго владеење на Ромеите било прекинувано во неколку наврати. Во 1040/41 г. и Скопје било зафатено со востанието на Петар Делјан. Во 1072 г. градските превнци на Скопје на чело со Георги Војтех кре-

нале бунт против царот и му се приклучиле на Константин Бодин од Дукља, кој во Призрен се прогласил за бугарски цар. И ова востание било набргу задушено.

Во 1082 г. норманскиот одред под водство на Пунтесиј ги зазел Полозите и Скопје и го држел градот до 1088 г. Норманите повторно ќе го земат Скопје во 1097 г. Малку пред тоа, рашкиот жупан Вукан во 1093 г. ја опустошил околината на Скопје. Во судирите со Рашка, царот Алексиј I

Сл. 145. "Кале", Скопје, црковен сад со најнис, ископан во јужниот ѕид. Сребро со позлата и алмандини, 12. век

Комнин од Скопје ја следел борбата против неа. Во 1190 г. рашкиот жупан Немања за кусо време го освоил Скопје.

Во 1204 година кога Латините воспоставиле власт во Цариград, Скопје го освоил Бугаринот Калојан. По неговата смрт (1207 г.) со

Повардарието завладеал локалниот моќник Стрез, господарот на Просек. Скопје веројатно потпаднало под неговата власт.

По смртта на Стрез, во 1217 г. Повардарието до Скопје на север го освојува Теодор Ангел, деспот на Епир. По битката кај Клокотница во 1230 г. и по растежот на бугарската моќ, Скопје го зазема Јован Асен II. Од него Скопје ќе го преземат Елирците во 1246 г. Во 1252 г. градот го освоил Јован Ватац III од Никеја, наследничката на централната византиска власт. Веќе во 1258 г. Скопје го зазема Бугаринот Константин Тих. Во истата година Скопје го освојуваат Никејците и по нив Србите. Во 1259 г. во Скопје повторно владеат Никејците, предводени од царот Михајло VIII Палеолог кој набргу ќе успее да ја обнови распарчената Византија.

Во 1282 година кралот Милутин ќе го приклучи Скопје кон српската држава, во чии рамки ќе остане до доаѓањето на Турците во 1392 г. Во 1299/1300 г. во Скопје престојува византискиот пратеник Теодор Метохит и бележи дека покрај Горниот град постои и Долниот, заштитен со ѕидишта и дека тука се наоѓала и најубавата соборна црква. Во истата година е датирана и познатата повелба за правата на имотите на манастирот св. Георги – Горг на Серава. Во неа се забележани многубројни топоними – села, местности и други поими, градби во Скопје и др.

Во 1346 г. во Скопје бил прогласен кралот Стефан Душан за цар. Скопје е сега престолнина на големото балканско царство. Во 1349 г. тука е издаден и познатиот Душанов законик. По смртта на Душан во Скопје столува Урош V. Скопје кова сребрени пари со натпис "Скоплџе". Од 1366 г. Скопје е под власта на кралот Волкашин, а од 1371 година тука владее феудалецот Волк Бранков. Турците го освоиле Скопје во првите денови на 1392 година. Како прв турски управник е забележан освојувачот на Скопје, Јигит-бег.

Чучер

Град *Давина* ?, крајпатна крепост и регионално средиште. Сл. 7, 146.

Лит.: А. Evans 1883, 92–93; – И. Микучкиќ 1982, 107–116, 148 (доцноантички наоди);

Местоположба. Месноста "Давина" (или "Кула") лежи 3 км југозападно од Чучер и 12 км северозападно од Скопје, покрај магистралниот пат за Косово, на јужниот крај на Качаничката клисура. Претставува издолжен рид, горе зарамнет, чии јужен дел паѓа 230 м, длабоко во долињката на Лепенец. Преку едно благо седло на северниот дел продолжува постепено во венецот на

Скопска Црна Гора. Падините му се стрмни и лесно е пристапен само од северисток. Озгора има преглед врз магистралниот пат повеќе километри на север (во клисурата) и на југ (низ Полето). Стари рудници на железо регистрирани се на неколку километри северисточно оттука.

Најстари остатоци. А. Акропола. На јужниот крај на ридот што е највисок, во доцноантичко време бил изграден кастил со овална форма, со димензии 185 x 110 м (1 ха). Обсидието, градено од камен со вар и зајакнато со низа кули, потекнува од доцноримско време (4. век), генерално е обновено во 6. век (несомнено по земјотресот во 518 г.). Обновена била и внатрешноста, што и денес одлично се гледа на површината: низа станбени градби со неколку одделенија, вклучени во низи долж тесни паралелни улички. На највисоката позиција стоела црква, опкружена со неколку помошни градби.

Б. Северно од акрополата, на тесна зарамнета тераса која е малку пониска било изградено јадрото на градот по однапред утврден план. Опфатено е со двојно обсидие, зајакнато со кули и со голема порта на северниот крај. Во центарот стоел мал квадратен плоштад, врамен со дукани. Северно од него стоеле поголеми куќи за живеење, а јужно од него базилика и повеќе други големи градби.

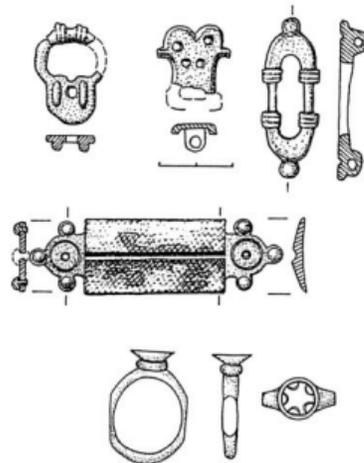
На јужниот дел, во подножјето на акрополата, има слаб извор што го снабдувал со вода. Сето ова било изградено наеднаш и по еден однапред осмислен урбан план, во текот на 6. век. Градот со укрепениот простор за збег крај него зафаќал површина од 8,4 ха. Покрај спомнатите две базилики во градот евидентиривме уште 6 други цркви во блиската околина. Стопанската моќ на жителите се потпираше главно врз експлоатацијата на железо и врз металургијата. Најдовме многу голем број ситни железни предмети – фибули, алатки и делови од опрема и покуќнина, исковани тука (главно во 5. – 6. век). На еден оловен печат се чита името на епископот Тома.

Средновековни остатоци. Изворот што веќе го спомнавме, денешното население го вика Давина; по него така е наречен и целиот рид. Обсидието и внатрешните градби извонредно добро се запазени до денес и во среден век тие биле практично употребливи, со извесни обнови. Наодите од 7. – 8. век се маркантни: неколку аплики и окови за појас изработени од бронза и легура на сребро, или од железо тауширани со сребро; тие носат византиски – предсловенски белези. Еден амулет, резбарен од парошка на еленски рог, има на горниот дел 4 лица наоколу; тоа е несомнено претставата на Перун – Све(нто)вид (сл. 7), – врвното словенско божество (од 9. – 10. век?). Истиот се поврзува со словенското предхристијанско име на местото, Давина (Дева), главната словенска божица која можеби тука имала свое светилиште.

Останатите наоди се од следните векови: византиски монети –

бакарни скифати од 12. – 13. век. Базиликата (од 6. век) на акрополата била делумно обновена во зрелиот среден век: врз нејзиниот среден кораб била изградена нова црква. Пред еден век А. Еванс (1885, 92–93) тука забележал делови од камен саркофаг од времето на Немањини (?).

Несомнено е дека доцноантичката акропола, добро запазена, служела и во средновековието како висока стража на влезот во Качаничката Клисура, демнејќи го магистралниот пат од Скопје на север – кон Косово,

Сл. 146. "Давина", Чучер, наоди, 7. – 8. и 13. век

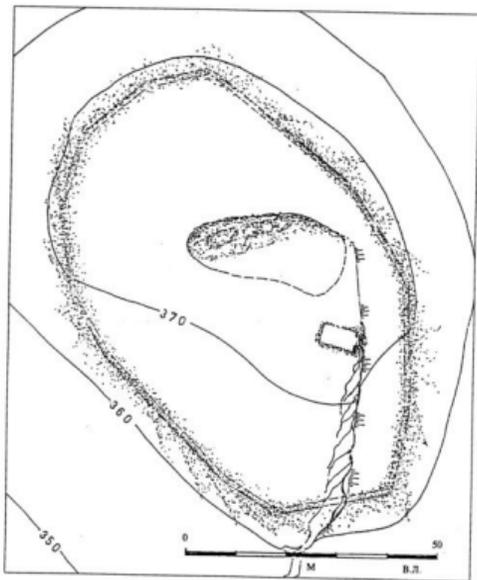
Рашка и Белград. Блиските лежишта на железната руда веројатно повторно биле експлоатирани и така израснало и подградие, "градот Давина" според месното предание. Овој значаен укрепен пункт со многу веројатност бил седиште на една од енориите во рамките на Скопската епископија; можеби Преамор или Принип, споменати во повелбата на Василиј II од 1019 г.

Општина СТРУГА

Заградчани

Збег Сл. 147.

Местоположба. Локалитетот "Градиште, Св. Спас" лежи 0,6 км северно од Заградчани. Претставува издвоено карпесто ритче во подножјето на масивот на Јабланица, на западниот раб од Струшкото поле. Високо е 150 м (874 м н.м.) и има зарамнет врв што постапно паѓа кон југоисток. Падините не му се многу стрмни. Ридот доминира над околното поле во далечина од многу километри; на 2,5 км јужно од него поминувала трасата на Егнатијскиот пат.

Сл. 147. "Св. Спас", Заградчани, укрепен антички збег, користен и во доцниот среден век

Најстари остатоци. Како прибежиште на жителите од околната рамница, ритчето било користено во хеленистичко време (македонски монети, фибули) потоа повторно во несигурните времиња во одминатиот 3. век и во доцниот 4. век (бројни монети, сите во училишната збирка). Обидието на врвот е веројатно доцноантичко. Изградено е од кршен камен без малтер, широко 1,5 м и опфаќа простор од 95 x 57 м (0,4 ха). Во средиштето, на највисоката позиција, лежат остатоци од една маркантна градба покриена со голема грамада камен (ранохристијанска базилика?).

Средновековни остатоци. Југоисточно од споменатата грамада, на работ на карпестиот отсек, лежи делумно раскопана основа на една средновековна црква. Била сидана со малтер, а голема околу 10 x 5 м; според преданието посветена е на Св. Спас. На тој простор се среќаваат и парчиња од словенски црепни, а најдена е и византиска монета – бакарен скифат од 13. век.

Стариот укрепен збег несомнено бил користен повремено – повторно како збег – и во бурните настани во доцното средновековие.

Општина СТРУМИЦА

Банско

Фруион *Термица*?, регионална крепост. Сл. 148.

Лит.: А. Керамидчиев 1960, 111; – Т. Томоски 1970, 176; – И. Микулчиќ ТИР, 21; – Ј. Ананиев 1987, 125–126.

Местоположба. Месноста "Градиште" лежи над јужниот дел на Банско, во подножјето на масивот на Беласица, 540 м н.м. Се издига 250 м високо над полето и има многу стрмни падини што паѓаат во две паралелни длабоки поројни долинки. Едно сосем тесно седло од југ го дели од повисокиот терен. Врвот му е тесен, зарамнет и населуван во минатото. Озгора се гледа полето многу километри на север, северозапад и североисток. На 0,8 км североисточно од Градиште, во подножјето, избива термална вода која била користена од дамнини; денес тука се наоѓа познатото термално лечилиште и хотелот "Цар Самуил".

Најстари остатоци. Термалните извори ги привлекувале луѓето одamna. При чистењето на главниот извор за неговото каптирање во 1970 г., во него се најдени повеќе стотини антички монети во период од 4. век ст.е. до 4. век н.е. (во АМ Скопје и во приватни збирки, Скопје). Парите биле фрлани во изворот како заветен подарок, за оздравување.

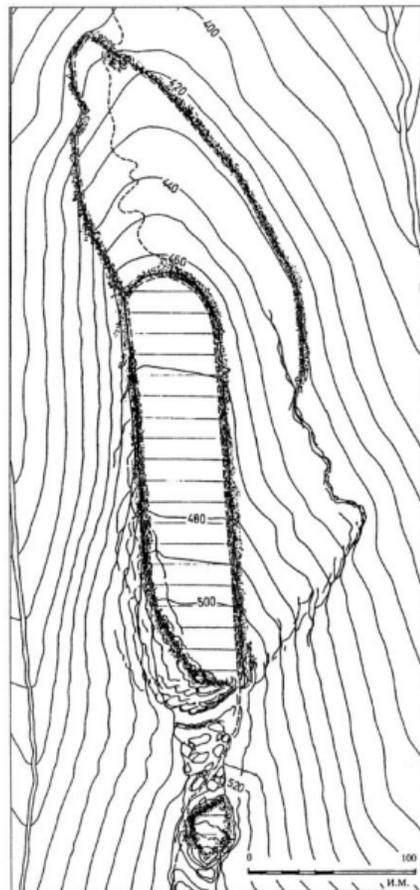
Околу врвот на Градиштето било подигнато цврсто обидие во доцна-та антика. Се гледаат два ѕидни појаси. Внатрешниот ѕид, граден со малтер, затвора простор од 240 x 50 м (1 ха). Неговиот северен дел што врти полукружно и деловите од источниот ѕид, разголеми се во наше време со трасирање на шумскиот пат. Тука се разголеми и повеќе мали внатрешни градби. Западниот ѕид се потпирал на вертикална скала. Според начинот на градење, обидието потекнува од 4. век, со голема обнова во 6. век. Тоа го потврдуваат и ситните наоди на овој простор.

Падиниите северно и источно од крепоста биле користени од цивилно-то население за градење на збег на тој простор, опфатен еднаврсор со послаб ѕид без малтер, голем 1,5 ха. На северниот крај, разголен од спомнатиот пат, се среќаваат парчиња од хеленистичка и доцноантичка грнчарија. Најдени се и монети од 4. век. На тесното седло 100 метри пред јужното чело на крепоста, била подигната една предтврдина. Голема е 36 x 24 м, ѕидана исто така со малтер и ги блокирала нападите од југ.

Во северозападното подножје на Градиште откопани се неколку гробови со прилози, датирани во 4. век. Кај термалните извори е откопана величествена бањска градба (балнеум) со повеќе засведени простории од 4. век, обновена во 6. век. Високо врз нејзините урнатини во турско време била изградена бања од ист карактер и по неа местото го носи името до денес. Во наше време тука е подигнато бањското лечилиште со хотелот "Цар Самуил".

Средновековни осџајоци. Веројатно поради термалните извори, старата крепост на Градиште била користена (со извесни обнови) и низ средниот век. Едно депо на византиски монети – бакарни скифати од 12. и почетокот на 13. век (на Јован I, Мануил I и Андроник I Комнин, Исаак II Ангел, Алексиј III Ангел, бугарски и латински имитации на Мануил I) била закопана на Градиштето во 13. век (речиси 1000 парчиња, најдени во 1956 г.; сега во Музејот во Струмица). Местото е обраснато со густа вегетација и непроодно е, поради тоа други површински наоди не се познати.

По познатата битка кај Беласица во 1016 година следел походот на Давид Аријанит од Солун кон Струмица. Тој попат освоил две тврдини, Мацукион и Термица. Мацукион (денес Мацукион – Мачуково – Евзони) лежи 5 км југоисточно од Гевгелија. Не знаеме каде се наоѓала Термица. Меѓутоа, поведени од крајната цел на Аријанит – да ја освои Струмица – историчарите од наше време ги ставале двете крепости во близина на тој град. За Мацукион немаат право. Доколку Термица се наоѓала близу Струмица, тогаш можеме да го прифатиме логичното поврзување на овој фрурион со карактеристично име со денешното село Банско, каде лежат термални извори. Средновековните траги на Градиштето над Банско ја допуштаат оваа претпоставка како можна и веројатна.

Сл. 148. "Градиштето", Банско, доцноантичкиот кастил и збег, делумно обновен во средниот век (фрурион Термица?)

Костурино (Раборци)

Кастрон *Василида* ?, висока крајпатна стража. Сл. 149.

Лит.: И. Микулчић ТИР, 74.

Меснойоложба. Локалитетот "Василица" лежи 3,5 км северно од Костурино и 1 км на југ од Раборци (6 км јужно/југозападно од Струмица), во најтесниот дел на клисурата на Дервенска Река; низ неа поминува патот Струмица – Валандово – Солун, античкиот пат Добер – Идоменае – Тесалоника. Станува збор за долг рид со зарамнет врв чии страни стрмно паѓаат во спомнатата река и во Маркова Река на запад. Висок е 220 м над реките (590 м н.м.), со голема прегледност над патот низ теснецот.

Најстари осјайоци. На врвот лежат остатоци од цврсто обѕидие, градени во доцноантички манир. На северната страна се гледаат две фази на градби (од доцниот 4. и 6. век). Укрепениот простор мери 152 x 38 / 25 м; на трите агли бил зајакнат со три издадени кули. Еден внатрешен ѕид го делел просторот на два дела.

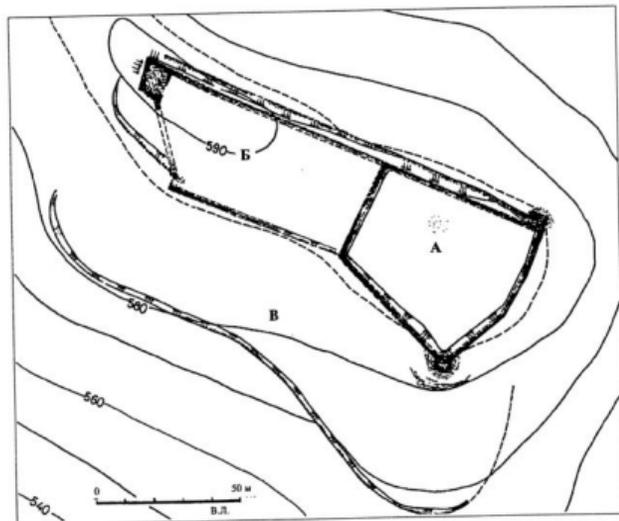
Долж јужната страна на кастелот се потпирала станбена тераса голема 0,7 ха и подѕидана од југ со каменен ѕид без малтер. На неа се гледаат бројни парчиња од доцноантичка грнчарија, питоси и тегули, како и ретки хеленистички фрагменти. Кастелот на Василица имал функција на висока стража, чија посада можела да го блокира патот во спомнатата клисура.

Средновековни осјайоци. Позицијата на старата крепост во теснецот, само 6 км јужно од Струмица, била извонредно значајна за овој град; токму тука можел да се задржи секој непријателски напад од југ. Затоа Василица била повторно запоседната и во средновековието. Западната кула, чија големина и форма (12 x 10/7 м) не се вообичаени во антиката, била обновена. Меѓу движните археолошки наоди се гледаат парчиња од словенски црепни и од глефосана византиска трпезна керамика. Во северисточното подножје, близу до патот, во 1980 година било откопано депо со скриени пари – златници од 11. – 12. век (во Музејот во Струмица).

Спомените на ова време живеат несомнено во топонимите кои не се словенски, туку грчки (византиски). Костурино е словенска форма изведена од византискиот "кастрон". Ваквите примери се бројни на Балканот и ние немаме потреба ова посебно да го докажуваме. Името Василица несомнено потекнува од името на некогашниот кастрон, Василида (номинатив: Василис). Името на соседната Маркова Река и името Маркови Кули како второ име на истата крепост се топоними настанати на крајот од средниот век односно од турско време, а одразуваат сеќавања на старата крепост.

Идните теренски истражувања треба да ја дополнат оваа прет-

поставка, која се базира и на првичните материјални докази. Веруваме дека претпоставениот кастрон Василида ? имал значајна улога во сите воени операции околу Струмица низ средниот век, како главна стража што од југ го чувала пристапот кон градот.

Сл. 149. "Василица", Костурино, доцноантичка крајпатна стража, обновена во средниот век

Конче

Фруион *Конче*, регионално средиште.

Меснойоложба. Месноста "Горна Кула" лежи југоисточно од Конче; во северисточното подножје на долгиот планински венец Серта – Градешка Планина. Претставува истурен и тесен рид, 120 м висок над долината на Лакавица. Има стрмни падини, омеѓени со две длабоки бразди. Старите

патишта од Штип (долж Лакавица) и од Струмица се соединуваат кај Конче и се искачуваат покрај Горна Кула до сртот на Градешка (преминот Првалец), за оттаму да продолжат кон Демир Капија на југозапад, односно кон Градец и Вардарската магистрала на југ.

Најстари осјайшоци. Во доцноантичко време околу врвот на ридот било изградено обѕидие во цврст малтерен слог, затворајќи простор од 85 x 70 м. На јужниот крај, над седлото, стоела издана кула. Наоди: доцноантичка грнчарија, питоси, тегули. Оваа стража ги надгледувала спомнатите патишта над планинскиот премин и провинциската граница помеѓу Македонија I и II повлечена преку овој потез.

Средновековни осјайшоци. Меѓу површинските наоди се среќава и доцносредновековна керамика. Траги на обнова на обѕидието нема. Старите ѕидови веројатно биле добро запазени и во средниот век и крепоста била користена повремено како контрола на спомнатите патишта. Овие пак биле користени до нашето време во локалниот сообраќај. Крепостта не е премерена ниту снимена. Во подножјето на ридот се развила неукрепена населба Конче, со значајна црква на Св. Стефан, обновена во 14. век. Во повелбата на Василиј II од 1019 година Конче е наведено како енорија на Струмичката епископија.

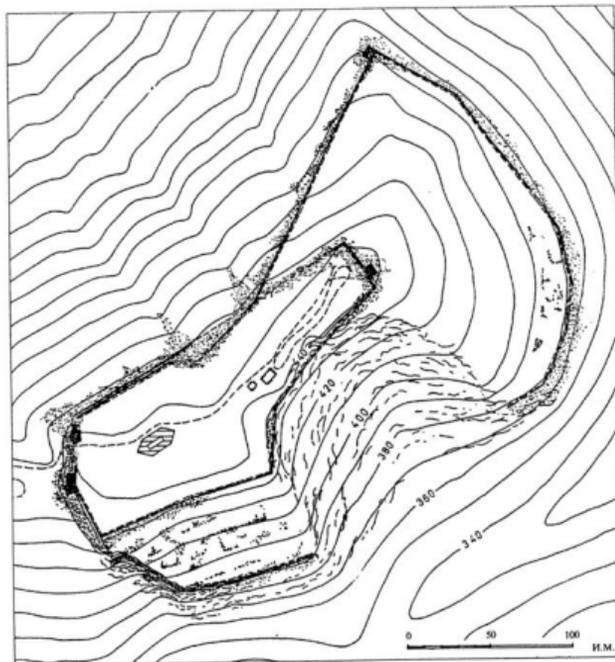
Струмица

Кастрон – град *Сјрумица*, регионално и црквно средиште. Сл. 150–153.

Лит.: Ф. Папазоглу 1957, 248–252 (Добер) и 254–255 (Тивериопол); – М. Јовановиќ 1961, 105–107; – Виз. извори III, 1966, 119; 122, 136; – И. Микулчиќ TIR, 121; – П. Миљковиќ – Д. Коцо 1978, 93–104.

Меснојоложба. Ридот "Цареви Кули" се издига над југозападната периферија на Струмица. Има стрмни страни во повисоките ридови. Висок е 180 метри над полето во подножјето, каде се крстосувале значајни антички патишта: патот Астибо – Астрајон – Добер – Идоменае – Тесалоника (денешен Штип – Струмица – Валаандово – Дојран – Солун); патот кон Стримон на исток (денешен Петрич) и кон Стенае на запад (денес оди само до Конче, а не и до Демир Капија). Големото плодно поле претставувало секогаш стопанска подлога на овој микрорегион.

Најстари осјайшоци. На ридот Цареви Кули пронајдени се неколку монети од хеленистичко време. Цврстото обѕидие со вар било подигнато во доцната антика околу овален простор со извлечен северен врв, голем 330 x 230/160 м

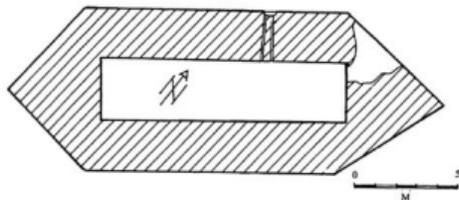

Сл. 150. "Цареви Кули", Струмица, *сјрумичкиот Горни град (кастрон)*, изграден врз доцноантички осјайшоци

(5 ха). Највисокиот северозападен дел со еден внатрешен ѕид бил издвоен во акропола. Големи обновувања се гледаат на западниот крај на акрополата: една порта и две кули северно и јужно од неа, кои според начинот на градењето потекнуваат од 6. век. Оваа обнова можеби е изведена за времето на царот Тибериј или Тибериј Маврикиј и оттука доаѓа новото, византиско име за овој град, Тибериополис.

Големата крепост на Цареви Кули претставувала цитадела или Горен

град. Подградието се простирало во северното подножје на ридот, на висока-та тераса на која денес лежи најстариот дел на Струмица. И тоа било опфатено со обидије, а надвор од овој простор се ширела некрополата (кај старата пошта); тука се откопани гробови од хеленистичко време (3. – 2. век ст. е.) и римскиот период (3. и 4. век н.е.). Градот Добер во 5. и 6. бил епископско седиште; повеќе цркви од тоа време се откриени во околината: кај Водоча, Велјуса, Банско, Петралинци, Гечерли и др. Во самата Струмица се

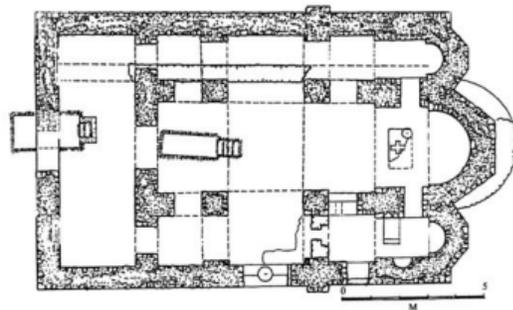
Сл. 151. "Цареви Кули", Струмица, главната кула (донжон); роцен 14. век (основа по М. Јовановиќ)

откриени делови од две цркви од 6. век: едната лежи под средновековната црква на Св. 15 Маченици, на југоисточниот дел од градот, а втората кај Орта џамија, на југозападниот дел.

Средновековни оскајоци. На западниот дел од акрополата стојат две кули кои биле обновувани во 12. – 14. век. Во тоа време на средината на акрополата, на слободниот простор, била изградена донжон – кула со шестоаголна основа и издадени остри краишта. Нејзиниот сутерен, хидростатно изолиран, служел како цистерна за вода (дождовница) а влезот се наоѓал на катот.

На целиот простор на акрополата (Горни град) се гледаат темели од куќи за живеење и поголеми градби од друг карактер, а ситните наоди и градежната керамика со ерозија се свлечени главно на јужната падина. Пронајдени се и византиски монети – бакарни скифати од 12. – 13. век. Во северното подножје на ридот израснало големо неукрепено подградие, со трг (пазарште) на северозападниот крај (денес Стара чаршија). Над урнатините на ранохристијанската базилика по средината на 9. век била изградена црквата на Св. 15 Маченици, а старата крипта под неа добила нов живопис.

Струмица се спомнува во низа документи низ целиот среден век и подоцна до денес. Бугарскиот кнез Борис во 864 година, станал христијанин и набргу потоа христијанството се раширило и низ нашите краишта. Тогаш биле добиени (од византиската црква) коските на 15 Тивериополски маченици, ископани во Тивериопол во Мала Азија и пренесени во Струмица – Тивериопол. За нив била изградена црквата што веќе ја спомнавме. Како епископија Струмица постои низ целиот среден век и во црковните документи го задржува грчкото име, Тивериопол.

Сл. 152. Струмица, црква Св. 15 Маченици, 9. век (по Д. Коџо – П. Миљковиќ).

Од 986 до 1018 г. Струмица се наоѓала во рамките на државата на Самуил и на неговите наследници. Од 1018 до 1330 г. егзистирала во рамките на Византија, со покуси прекини од крајот на 12. до средината на 13. век. Имено тогаш со неа владееле локалниот феудалец Добромир Хрс (од околу 1185 до 1202 г.), а потоа наизменично Бугарите, Латините од Солун и царевите од Nikeја. Србите ја зеле Струмица во 1330 г., а Турците во 1385 г. (кога ги зазеле и Велес, Штип, Битола, Прилеп и др.) или во 1395 г. (по смртта на

вазалот Костадин Дејанов). Во турскиот период Струмица постојало како градче со мешано турско и христијанско население и седиште е на една голема каза. Во крепоста (Горни град) во 15. – 16. век ќе престојува само мала стража од неколку војници, а во 17. век крепоста е сосем запустена (М. Соколовски 1970, 99–100; А. Стојановски 1981, 75).

Сл. 153. Старумица, крстови-реликвијари, од 10. – 11. век (во Народној музеј, Белград; по Г. Вујовиќ – Маријановиќ)

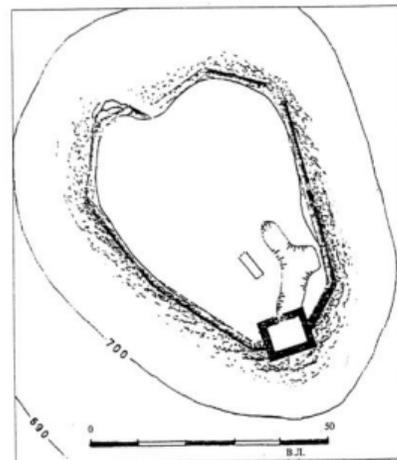
Општина ТЕТОВО

Долна Лешница

Крајпатна стража. Сл. 154, 155.

Лит.: Ј. Трифуноски 1954, 417.

Местоположба. Месноста "Кале" лежи 1,5 км јужно од Долна Лешница покрај стариот напречен пат Скопје – Охрид, што на делницата Групчин – Стенче го сечел предгорјето на Сува Гора. Претставува 90 м висока чука над

Сл. 154. "Кале", Долна Лешница, оцрноанџичка крајпатна стража користена и во средниот век

составот на две рекички; има стрмни падини и пристапна е преку едно мало седло од југ што ја дели од повисоките ридови.

Најстари осјайоци. Околу врвот се гледаат остатоци од доцноантичко обѕидие (камен со малтер) што затвора овален простор од 0,3 ха. На јужниот, највисокиот дел стоела голема кула. Наоди: доцноантичка грчарија и монети од доцниот 4. и 6. век. Стражата го контролирала патот Скупи – Лихнид, во планинските долинки помеѓу Скопското и Полошко поле.

Сл. 155. "Кале", Долна Лешница, наоди во кулаш; 11. век

Средновековни осјайоци. Обѕидието, обновено во 6. век останало добро запазено и подоцна. Можеби кулата била обновувана и подоцна. Во бурните настани од 10. до 13. век патот Охрид – Скопје играл значајна стратешка улога а со него и стражата кај Долна Лешница. Во неа, во кулата, диво се ископани сребрени византиски монети (Константин X, 1059–1067) и дваесет железни врвови за цилити, за пробивање панцир.

Очигледно е дека крепоста кај Долна Лешница била користена во спомнатото време, можеби само повремено, за да го чува патот на тој дел.

Јегуновце

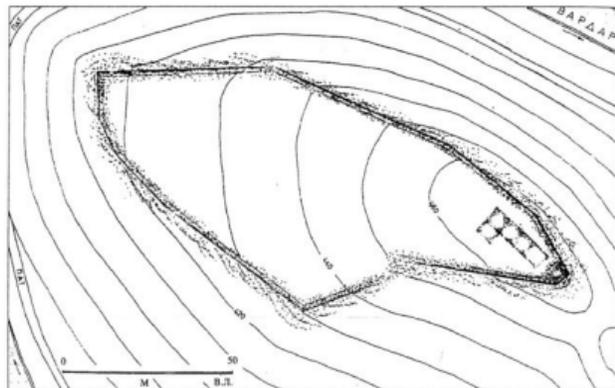
Крајпатна стража. Сл. 6, 156, 157.

Лит.: Грујиќ 1933, 40; – И. Микулчиќ ТИР, 66 и 1982, 47, 48 (под Дворци).

Местоположба. Од масивот на Жеден избива тесен карпест рид "Градиште"

и го затвора западниот дел на Дервенската клисура. Висок е 70 м над Вардар и оддалечен 3 км североисточно од Јегуновце. Во подножјето на Градиште врти стариот пат Скопје – Полог, стеснет во речниот теснец. Ридот е пристапен само преку мало тесно седло од југоисток, пошумен е и тешко прооден. Доминира над спомнатиот пат многу километри кон југозапад и исток.

Најстари осјайоци. Една бронзена фибула од средноиталски тип, најдена на Градиште, потекнува од 6. – 5. век ст. е. Во доцната антика било изградено обѕидие од камен со малтер околу простор голем 0,4 ха. Над седлото донела една кула. Внатре се назираат темели од повеќе градби. Наоди: доц-

Сл. 156. "Градиште", Јегуновце, доцноантички граничен кастил и крајпатна стража, користена и во среден век

ноантичка грчарија, монети од доцниот 4. до 6. век, рановизантиски и италски фибули од 6. и 7. век.

Средновековни осјайоци. Обѕидието очигледно било добро запазено и низ следните векови и крепоста повторно била користена во бурните настани од 10. – 13. век, како што тоа го потврдуваат бројните ситни наоди од тие векови: бронзен дводелен жиг од т.н. Преславски тип со вгравирано митско

животно во негатив (10. век), тока за појас; дел од коњски дизгини; гроздо-лика обетка, прстен и дел од белезија (од 10. – 12. век); византиска монета – бакарен скифат (13. век); огнишна грнчарија и др.

Крајпатната стража кај Јегуновце стоела на значајна стратешка позиција на влезот во Дервенската Клисура и патот низ неа, на североисточната граница на Полозите свртена кон Скопскиот регион на исток и Косово на север. Лежела во некогашното северозападно гранично подрачје на Византија и во насоката на ширењето на Бугарите од исток и на Србите од север.

Сл. 157. "Градиште", Јегуновце, наоди од 10. – 13. век

Лешок

Кастрон *Леш'ск*, регионално средиште. Сл. 158, 159.

Лит.: Р. Грујиќ 1933, 35–65; – Б. Алексова 1959, 221–222; – И. Микулчиќ ТИР, 78 и 1982–3, 48–49.

Местоположба. Месноста "Кале" или "Градиште" се вика 60–80 м високиот рид во подножјето на Шара не многу далеку од северниот дел на Лешок. Ридот има многу стрми падини и зарамнет врв, а преку тесно седло на запад се поврзува со планината. Од север и исток го опкружува Лешочка Река со длабоко всечено корито. Ридот е скриен во мала долинка, вовлечена 1 км од работ на Полошко Поле и заштитен од ветришта. Денес на ова место работи рудник (мадем) за оникс, кој го уништил речиси целиот кастрел со исклучок на западниот крај.

Сл. 158. "Кале", Лешок, доцноантички кастрон, обновен во средновековен (град *Леш'ск*). Регионално средиште во 10.–12. век

Најстари османлици. Во доцната антика било изградено обидие со малтер, што опфаќало простор од 170 x 120 м (1,6 ха). Со еден внатрешен ѕид кастрелот бил поделен во горниот и долниот дел. Горе, на западниот дел стоела мала акропола, одделена со внатрешен ѕид, а челото и било зајакнато со издадена кула (голема 11 x 10,6 м). Кулата се потпирала на издадена, 5,5

м широка двостепена стапка од надворешната страна; тоа се всушност остаците од најстарата кула која по обновувањето останала допола надвор.

Главниот влез лежел до јужниот дел од акрополата, а патот водел од запад преку седлото. На источниот дел на Горниот град стоеле две кружни кули што ги евидентирал и внел во скица Р. Грујиќ; од нив денес нема ни трага. Со ископувања (1976 г.) беа истражувани станбените слоеви и беше прибран керамичкиот материјал, монети и други ситни металини производи (ММ Скопје, необјавено). Долниот укрепен дел се протегал на јужната падина; ѕидот вртел лачно околу него, а на југоисток аголот бил зајакнат со кула. До неа се наоѓала долната порта.

Овој силен кастил го контролирал магистралниот Полошки пат долж подножјето на Шара и граничните премини помеѓу провинциите Превалитана и Дарданија 10–12 км северно и североисточно оттука, а претставувал стопанско и управно средиште на регионот во доцната антика.

Средновековни остатоци. Крепостата била добро запазена и во средниот век и повторно заземена со обновувањето на византиската власт во овој регион (11. – 12. век), а можеби и порано (од Бугарите и од Самуил), како регионално средиште. Целосно била обновена челната кула и челниот ѕид а делумно биле обновени другите партии на обѕидието. Големината на челната кула, нејзината масивност и доминантната позиција над седлото и над целата крепост ја определуваат функционално како дожгон. Настанала несомнено во 12. век и претставува еден од ретките сочувани објекти од Коменовско време во Македонија. Нејзините масивни ѕидови и денес стојат 10 метри високо над околината.

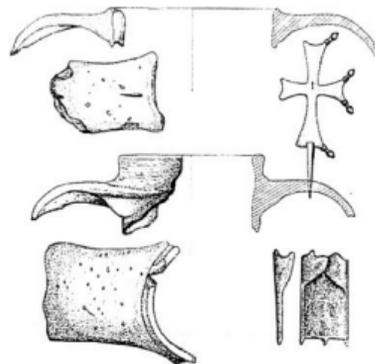
Просторот на Долен град служел, веројатно, како цивилно подградие. Оттука потекнува едно депо на византиски монети – бакарни скифати од 11. – 12. век (Алексова 1959, 221). Црквата на свети Атанасие, откопана пред половина век во јужното подножје на Калето, според ѕидните украси и камената пластика потекнува од 14. век, а била изградена можеби врз постари остатоци, истовремени со крепостата (Грујиќ 1933, 52–65). Две помали цркви од 13. – 14. век откопала Алексова (1959, 221, 222) во полето јужно од Лешок.

Можниот кастрон Лешок претставувал регионално управно и стопанско средиште, ангажиран за да ги брани граничните премини кон српските земји подзависни од Византија. Црквата во Лешок била црковен центар на Долниот Полог, а во рамките на Призренската епархија, како под Византија така и под Србите и подоцна.

Во повелбата на Василиј II од 1020 г. во Призренската епархија е наведен и градот "Леаскоумтзон", кој М. Грујиќ (1933, 43–44) уверливо го поистоветува со Лешок во Долен Полог. Тоа е имено, постара форма на име изве-

дено со истиот корен од Леска: "Лесковец". Доколку тоа е точно, ова би бил прв пишуван помен за Лешок. Под скратено име Љеш'ск го забележал српскиот крал Стефан Првовенчани во житието на татко му Стефан Немања. За него вели дека, откако го зазел Скопје, го зазел "и град Љеш'ск у Дољнем Полозје и град Град'ц.... и тјех градов с'круш и до конца основанија их иско-рјени"...., така што "не оста бо ни ками на камени, иже и не в'здигоше се и до сега дне" (Шафарик, Стефан 8; според Грујиќ 1933, 37).

Уривањето на градот Лешок се случило во 1189/90 година. Во 13. и 14. век Лешок не се спомнува како град. Тоа го нагласува и Стефан

Сл. 159. "Кале", Лешок, наоѓи од 11. – 12. век

Првовенчани: дека не бил обновен ни во неговото време. Само селска населба под ова име ќе продолжи да живее низ доцното средновековие и во турскиот период, до денес.

Резултатите од уривањето на двете главни положски градчиња, жупските средишта Љеш'ск и Град'ц, веројатно била причина истите веќе никогаш да не се обноват. Тоа го покажуваат и археолошките остатоци на

теренот. Освен моќниот дојзон, во Лешок не останало ништо над земјата. Но 12 км појужно од Лешок, во 13. век почнал да се издига манастирот на св. Богородица Хтетовска, кој станал црковно средиште на Долен Полог. Во 14. век ќе стане седиште на новооснованата Полошка епархија. Околу него ќе израсне населбата Тетово, од Турците форсирана како Калканделен. Тоа е и денес управно, стопанско и културно средиште на овој регион.

Ораше

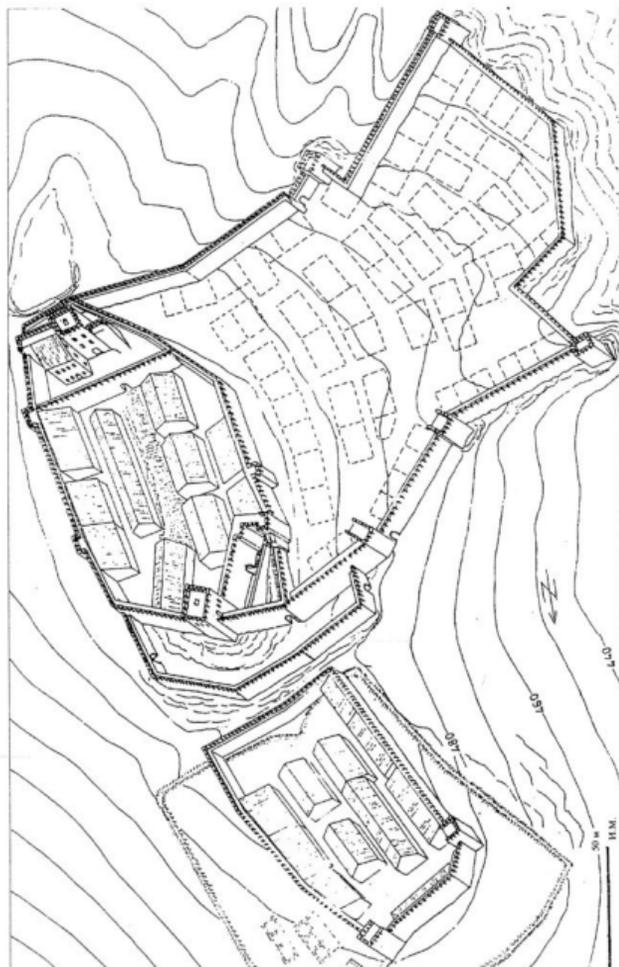
Град *Собри*, регионално средиште. Сл. 160, 161.

Лий.: Р. Грујиќ 1933, 40; – Т. Томоски 1976, 257-259; – И. Микулчиќ 1982, 135-138.

Месџитоложба. Месноста "Градиште, Собри" лежи на највисокиот дел од еден долг и тесен огранок што од планинскиот масив на Шара се спушта кон Вардар. Јужниот дел на огранокот завршува во Дервенската клисура, затворајќи ја од северната страна. Градиште е оддалечено 1 км од Вардар и 3 км југоисточно од Ораше и се издига 110 м високо над реката. Двете страни му се многу стрмни и паѓаат во длабоките бразди на Љуботенска Река и на еден поток. Има лесен пристап од север и југ. На падините источно од Градиште лежат стари рудници на железо и сребро и денешните копови на рудникот Радуша (хром). Низ Дервенската клисура водел стариот пат од Скопје кон Полозите и кај Градиште се одвојувал од него патот кон преминот Вратница на север, водејќи кон Качаник, Косово и Призрен.

Најстари османлици. Во доцноантичко време на Градиште било изградено објидие во цврста малтерна техника, кое опкружувало 3 простори:

1. Акрополата зафаќала простор од 0,8 ха, а сидот и бил зајакнат со повеќе кули, два челни бастиони, предвидови и ровови пред овие, всечени во карпеста почва. Долж акрополата по средина водела широка улица трасирана на гола карпа, а од двете нејзини страни се гледаат основи на повеќе куќи со по неколку правоаголни простории, сложени во еден до два реда. Куќите се вклопени во правилна урбана шема и носат рановизантиски белези, иако е веројатно дека биле обновени и користени и во доцниот среден век.
2. Западното подградие се простирало на падината западно од акрополата, потпирајќи се на неа по целата должина. Зафаќало површина од 1,5 ха. Објидието (со малтер) било зајакнато со кули и контрафори а на северната страна и со предвид. И тука се назираат темели од куќи.
3. Северното подградие било изградено на сртот пред акрополата, големо 0,5

ха и со обидие како и претходното. Во една подоцнежна фаза на североисточната кула бил дограден нов ѕид кон североисток, со кој е укрепен и просторот источно од неа. Од надвор, на дистанца од 20-40 м пред обидието бил насипан силен бедем од камен и земја, што служел како предѕид на целата тврдина. Внатрешниот простор е исто така исполнет со куќи во правилни и паралелни шеми.

Сл. 161. "Кале", Ораше, наоѓи (13. - 14. век)

Северно од крепоста, на зарамнетиот срт на ридот, на просторот до 3 ха се протегала неукрепена населба. Наоди во крепоста: керамика, повеќе монети од 4.-6. век, многу парчиња ситни предмети ковани од железо или лени од бронза и сребро. Крепоста ја контролирала границата меѓу провинциите Превалитана и Дарданија, што била повлечена преку овој потез. Воедно ги штитела блиските рудници што ги спомнавме напред, а работката на металите во неа претставувала стопански основ на населението во и околу неа.

Средновековни осјайоци. На обидието на акрополата се гледаат големи обновувања во доцниот среден век: била доградена северната кула-бастион и ѕидниот потег југозападно од неа, со полукула на западниот крај и сложен премин со скали и рампи пред него. Тука се следат дури две или три наднадни преправки.

Јужното чело на акрополата било изградено целосно и денес е

запазено во височина од 9-11 м. Тоа остава впечаток на вонредна монументалност и атрактивност, со што го вбројува градот Собри меѓу нашите најдобро запазени крепости од средниот век. Челото е повлечено во права линија запад - исток, долго и вкупно 30 м, а една од двете кули на него има белези на дојжон (од 13.-14. век). До неа од внатрешната страна стоела голема правоаголна градба - трпезарија или коњушница (?), чии што горни катови служеле несомнено за живеење.

Во доцниот среден век покрај акрополата биле населени и двете подградја и неукрепената варош северно од нив, на чиј северен дел лежат урнатините од една средновековна црква. Црквата е делумно откопана од Р. Грујиќ (во 1939 г., необјавено). На целиот простор се среќаваат парчиња од средновековна грнчарија и предмети исковани од железо (ножови, врвови од стрели со средновековни форми, алатки, шарки и кламфи, токи, делови од брави, клинци и др.). Една мамуза од железо со специфична форма упатува на 9.-10. век а турските аќи во 15. век. ја претставуваат временската рамка во која егзистирала крепоста.

Крепоста Собри имала функција речиси иста како и доцноантичката: ги чувала двете спомнати паатиша и премините на СЗ граница на Византија кон полу независните српски земји преку Шара, а ги контролирала и обновените рудници во околината. Својата монументална фортификација градот Собри ја добил несомнено по српските освојувања на Полог и по уривањето на византискиот центар Лешок (во 1190 г.). Потоа Собри станало главна крепост во овој регион, а несомнено и стопанско средиште благодарение на рудниците и металургијата. Не само во крепоста и населбата до неа, туку и во целата околина лежат бројни згуришта и трагите од обработката, пржењето и топењето на железо, бакар и сребро. Во тој регион и денес се наоѓаат коповите на рудниците Јегуновце и Радуш.

По сè изгледа дека и Турците ги користеле овие рудници некое време, а поради нив и тврдината Собри. Можно е последните преправки во тврдината да потекнуваат токму од турско време. Во пописниот дефтер од 1467/68 г. покрај селото Собри (кое тогаш броело 73 куќи) е спомната и тврдината Собри (В.Кравари 1989, 221).

Рогле

Крајпатна стража. Сл. 162.

Лит.: Микудчиќ ТИР, 110; истиот 1982, 100-101.

Меснојоложба. Месноста "Кука" се вика 250 м висок рид (470 м н.м.). 1 км северно од Рогле, што од југ ја наткрилува теснината на рекичката Фуш. Наз теснината се пробива магистралниот пат Скопје - Полози - Охрид

(античкиот пат Скупи – Лихнид). Од ридот се контролира овој пат многу километри на запад и исток и во теснината може лесно да се блокира.

Најстари осјайоци. На врвот од Кука во доцноантичко време бил подигнат кастил со големина од 120 x 90 м (0,7 ха). Обидието е градено во царст малтерен слог, со три кули на аглите. Во средината доминира голема базилика со мозаичен под (5. – 6. век). Најдени се монети од доцниот 4., 5. и 6. век, потоа печки за топење на бакар и боење на стаклени мозаични тесели со хромни оксиди.

Пред источното лице на кастилот се протега гранична камена преграда, наречена денес "Марков Сид". Долга е повеќе километри – до Бојане и до падините на Жеден на север и до Раович и масивот на Сува Гора на југ. Преградата (клаустрада) е свртена со лицето на исток, кон Скопското Поле и се совпаѓа со граничната линија меѓу провинциите Дарданија и Превалитана. Задачата ѝ била да ги блокира сите споредни гранични премини на тој простор.

Средновековни осјайоци. Меѓу површинските наоди регистриравме и неколку средновековни предмети: византиски монети – бакарни скифати од 12. – 13. век; тока за ремен, дел од бронзен крст – енкалпион и прстен (10. – 12. век); железни врвови за стрели за пробивање оклоп.

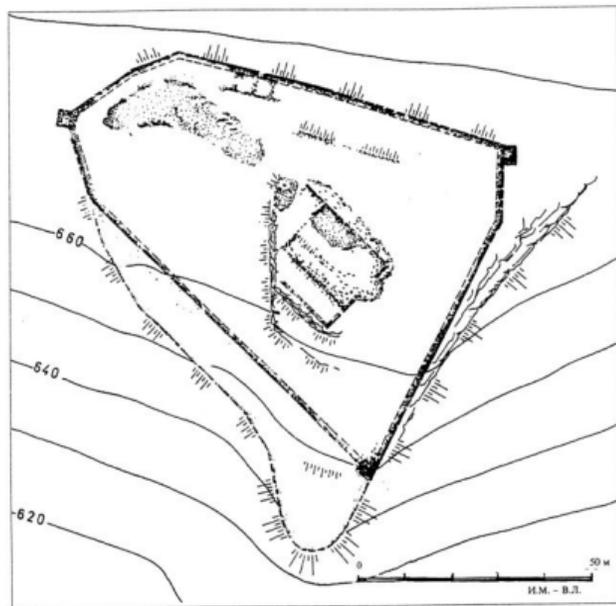
Очигледно е дека оваа стратешки многу значајна крепост била користена низ целото средновековие, демнејќи го магистралниот пат од Скопје кон Полозите и граничните премини кон српските земји на северозапад како и кон Охрид на југозапад.

Стенче

Град *Сѝена* ?, крајпатна стража. Сл. 163–165.

Местоположба. Месноста "Градиште" лежи 1 км источно од Стенче. Претставува тесен рид меѓу две паралелни поројни бразди, висок 130 м над подножјето а доминира над источниот раб на Полошкото Поле. Од Градиште се надгледува широка околина и стариот пат што доаѓал од Скопје, сечејќи го предгорieto на Сува Гора (превојот Света) и тука избивал во Полето водејќи натаму кон Гостивар, Кичево и Охрид. Денес овој пат има само локално значење. Ридот Градиште има стрмни падини и зарамнет врв, а лесно е достапен преку рамно седло од исток.

Најстари осјайоци. Околу врвот во доцноантичко време било изградено обидието со малтер околу овален простор голем 150 x 60 м (0,4 ха). На северонсточниот дел, на највисоката позиција стоела кула што го демнела

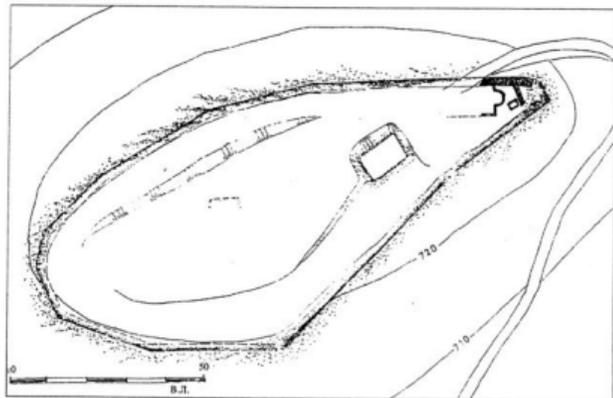

Сл. 162. "Кука", Роѓле, доцноантичка гранична и крајпатна стража користена и низ среден век

седлото и главниот пристап од исток. На истиот дел, внатре, откопан е дел од ранохристијанска црква и една засводена гробница (крипта) до неа. Наоди: многу монети од доцниот 4., 5. и 6. век, ситни предмети од железо, фибули од доцниот 6. век.

Средновековни осјайоци. Античката стража кај Стенче била користена и низ средниот век, за што зборуваат бројни наоди: еден византиски фолис од раниот 11. век; повеќе скифати од 12. и 13. век (Јован II и Мануил I Комнин; Теодор Комнин Дука; Јован Ватац; Михаил VIII, Андроник II и III

Палеолози од раниот 14. век); латински имитации од 13. век; бугарски скифати на Јован Асен II (13. век); дел од еден крст – енколпион (11. – 12. век), бронзени апликации (10. – 12. век), накит од сребро и бронза (10. – 13. век); словенски црепни и др.

Сл. 163. "Градиште", Стенче, оцноантичка крајатина стваража, обновена во средниот век ("град Стена")

По сè изгледа дека над средишниот кораб на базиликата од 6. век била изградена помала црква во средниот век. Оваа мала, но значајна крепост, освен што го надгледувала спомнатиот пат, ги контролирала и блиските рудници на железо источно од неа.

Ѓорче Петров (1896, 456) забележал народно предание дека тоа се урнатините на "градот Стена", чие што име преминало во денешното село (Стенче).

Сл. 164. "Градиште", Стенче, наоди, 10. – 13. век

Сл. 165. "Грацијане", Сиенче, монети од 11.-13. век

Општина ТИТОВ ВЕЛЕС

Теово

Висока стража. Сл. 166, 167.

Лит.: И. Микулчиќ ТИР, 124.

Месџојоложба. Месноста "Марково Кале" лежи 1,5 км западно од Теово и исто толку јужно од Согле. Претставува купест врв што се издига 400 м високо над долинките на Бабуна и Брезица, со многу голема прегледност на целиот регион и патиштата низ долинките, кои доаѓаат од планинските превади на северниот раб на Пелагонија, тука се соединуваат и водат ната-

Сл. 166. "Марково Кале", Теово, доцноантичка висока стража, користена и во средниот век ("град Бабуна")

му кон Т. Велес и Скопје.

Најстари остатоци. Во доцноантичко време околу врвот било изградено обидие со малтер, околу простор голем 1,2 ха. Во него добро се запазени една цистерна за дождовница и една поголема градба со низа простории. Наоди: доцноантичка грнчарија, монети од доцниот 4. и 5. век. Оваа висока стража го надгледувала патот Скупи – Керамија, кој тука се двоел во повеќе траси, што се искачувале до премините на Биса и Мукос за да влезат во Пелагонија.

Сл. 167. "Марково Кале", Теово, монети на Јован Цимиск (969–973)

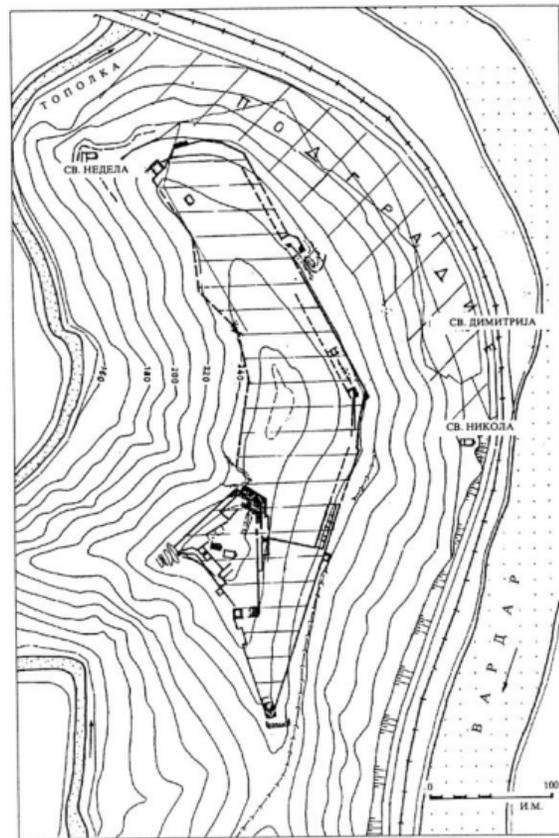
Средновековни остатоци. Крепостта на Марково Кале очигледно била добро запазена и низ средниот век, кога повторно послужила како стража над спомнатиот пат (сега Велес – Прилеп). Наоди: парчиња од словенски црепни, бронзена византиска монета – фолис на Јован Цимиски (крај на 10. век). Стражата несомнено била населувана само повремено, во кризните воени ситуации.

Т. Велес

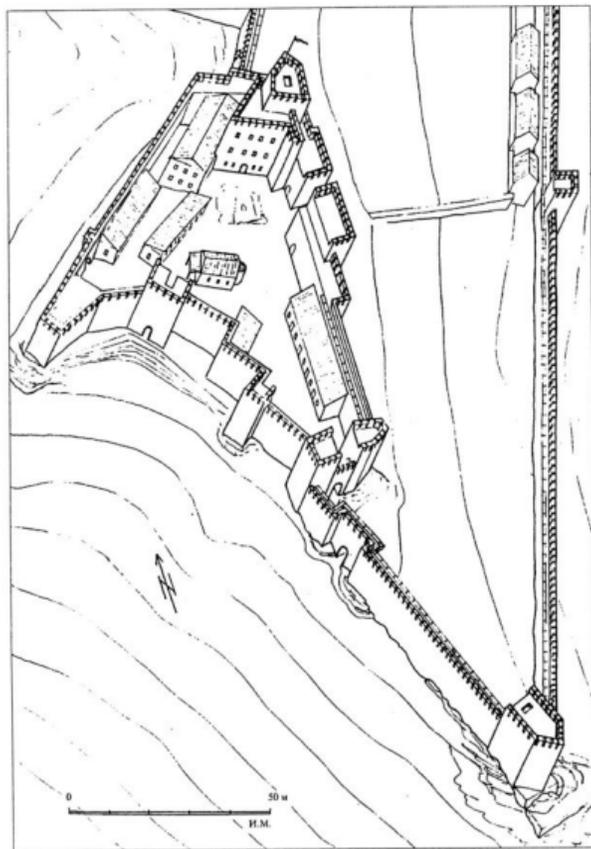
Кастрон *Велес*, регионално средиште. Сл. 168–170.

Лит.: И. Микудчиќ ТИР, 125; истиот 1976, 149–153 и 1985, 83–100.

Местоположба. Месноста "Кале" лежи 2 км јужно од Титов Велес, во речниот теснец на устието на Тополка во Вардар. Кале претставува издолжено плато, горе сосем зарамнето и со стрмни падини, високо 50–60 м

Сл. 168. "Кале", Т. Велес, средновековен кастрон Велес изграден врз доцноантички остатоци. Положба на две реки и подградието

Сл. 169. Кастрон Велес, јужниот крај и акрополишта, реконструкција

над реките. Едно помало седло на јужниот дел го одвојува од повисоките планини. Од Калето се контролираат два значајни пата што водат во неговото подножје: Вардарската магистрала и стариот пат Велес – Прилеп, што водел долж Тополка.

Најстари осјайоци. Во јужниот дел на платото се издига мала цуцка (купесто возвишение), на која во доцноримско време била изградена мала крајпатна стража. Во текот на 5. и 6. век истата била обновена во многу силна акропола, зајакната со неколку кули и бастиони. Платото северно од неа (големо 350 x 80 м) сега е обградено со обидие, за сместување на населението. Тврдината ги контролирала двата спомнати пата

Средновековни осјайоци. Стратешкото значење на Велешкото Кале било согледано и во средниот век. Не знаеме зошто словенската населба на тоа место го добила името на Велес, богот на подземниот свет и заштитникот на стоката. Старата акропола била обновена и Велес станал црковно и регионално средиште во текот на 10. век. Во историските настани во 13. век улогата на Велес пораснала, како географска врска помеѓу Средното и Горното Повардарије, Пелагонија и Брегалница. Сега е изградено ново обидие околу кастронот што мерел во должина дури 470 м. Новиот ѕид е поставен надвор од постарите остатоци, но тој е паралелен со нив, а зајакнат е со повеќе кули и со масивни бастиони на северниот и јужниот дел. Деловите на источниот градски ѕид запазени се и денес во височина до 8,5 м, речиси до првобитното крунште. Ѕидот е широк само 1,3–1,6 м. Главната порта е изградена во североисточниот дел. Акрополата добила нови ѕидови и најмалку 5 кули.

Од еден слаб извор јужно од Калето била спроведена вода низ керамички ѓунци до крепоста. На падината североисточно од крепоста, на тесниот простор до Вардар и устието на Тополка, се оформило мало цивилно подградие. Во 14. век тука биле изградени црквите св. Недела, св. Димитрија и св. Никола. На северниот крај ги закопувале умрените – тука се откриени гробови со нажит од 13. – 14. век.

Пишуваните документи го спомнуваат Велес неколку пати. Во повелбата на Василиј II од 1019 г. Велес е наведен како еноријско седиште под јурисдикција на епископот на Пелагонија (Битола). Низ 13. век Велес ги менува повеќе пати господарите; прво е под Стрез од Просек, потоа под Епирците, Бугарите, Никејците. Сочуван е детален опис како никејскиот цар Теодор II Ласкарис во 1255 г. го повратил Велес под својата власт, принудувајќи ја посадата од 500 Бугари да му се предадат (сп. Гл. VI. 2. 2).

Во 1272 г. забележан е воениот управник, архонтот Теодор Калабак. Во 1330 г. по битката кај Велбужд Србите ги одзеле од Византија пограничните тврдини Велес, Чрешче и Просек. Бидејќи границата сега

Сл. 170. "Кале", Велес, монети од 13. и 14. век

била поместена далеку на југ, Велес го загубил дотогашното стратешко значење. Во рамките на обидието продолжило да живурка цивилното градче Велес, големо 3,5 ха. Турците го освоиле Велес веројатно во 1385 г. (според Ф. Бабингер).

Турците основале нова населба, касабата Куприли на речниот премин два километри северно од христијанското градче, а на Калето оставиле мала воена посада. Останало да живурка само подградието и во 19. век таму стоела уште една куќа. Денес таму функционираат само трите спомнати цркви, а околу Св. Димитрија е изграден манастирски комплекс.

Општина ШТИП

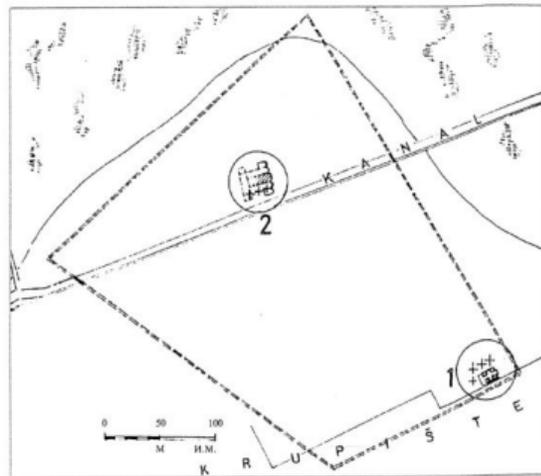
Крупиште

Град *Равен* ?, населба. Сл. 171–173.

Лит.: Б. Алексова 1983, 85–100 и 1989, 18–23, 65–77; – И. Микулчиќ ТИР, 75–76.

Меснойоложба. Месноста "Кале" лежи на североисточниот дел на

Крупиште, среде мочурлива рамница на устието на Злетовица во Брегалница. Теренот е природно издигнат 2–3 метри над околното мочуриште, во вид на тесен полуостров пристапен од запад; излините речни води претставувале природна препрека од три страни. Во наше време со мелиорациони зафати мочуриштето е претворено во оризови полиња кои се

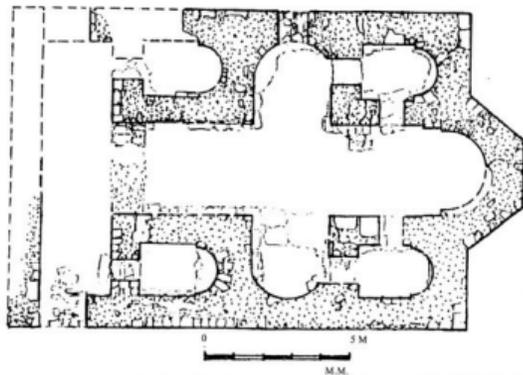
Сл. 171. "Кале", Крупиште, доцноримски касирум и сивоанско средишце (град) во 5. – 6. век. Обновен во 9. и 10. век како аул – "град" Равен ?

натопуваат со истата вода. Покрај Калето води трасата на Брегалничкиот пат (денес Штип – Кочани – Делчево), а на ова место од него се одвојува регионалниот Осоговски пат (денес Крупиште – Пробиштип – Кратово – Славиште).

Најстари оскајоци. На ритчето Голем Цапар што се издига на источниот дел на Калето во хеленистичко време била изградена укрепена населба. Со

својата централна положба во Полето и со големина од 4 ха, претставувала стопанско и управно средиште на овој крај.

Во доцноримско време на Калето бил подигнат воен логор (каструм) во форма на правоаголник. Сидовите (камен со малтер) биле влечени во прави потези и затворале простор од 8 ха. По војската тука израснала цивилна населба, можеби градот Запа̀ра, забележан и како епископско седиште. Со градење на куќи во наше време месното население ископало бројни парчиња мермерна пластика од неколку ранохристијански цркви. Една голе-

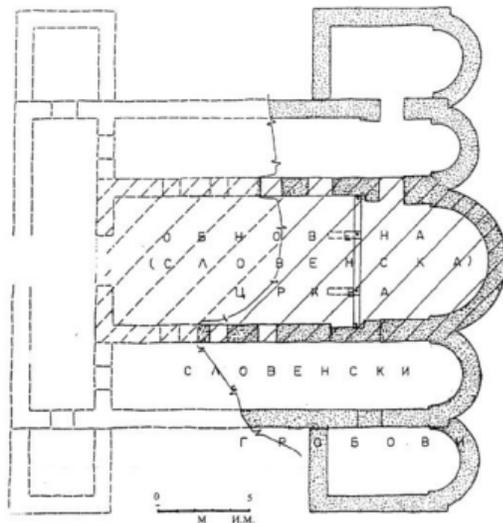
Сл. 172 "Кале", Крушиште, црква 1, 9. – 10. век (по Б. Алексова)

ма базилика со 5 апсиди (6. век) делумно е откопана на северниот крај на градот, а остатоците од една друга констатирани се со сондирање под црквата на Св. Никола (14. век) јужно од градското обидие.

Рудоносниот ревер на Средно Осогово е потврден со повеќе десетици рудници и згуришта од доцноантичко време, како и со близу триесет руднички крепости и укрепени рударски населби од тоа време. Тие гравитирале

кон градот (Запа̀ра?) кај Крушиште, претставувајќи ја стопанската основа на градот и регионот.

Средновековни осштајоци. Со археолошките ископувања во Крушиште откриена е една крстообразна црква од 9. – 10. век покрај јужниот градски

Сл. 173. "Кале", Крушиште, црква 2 (9. – 10. век) изградена врз срединиот дел на базиликата од 6. век. Јужно до неа се словенски грбови (10. – 11. век)

сид и грбови од тоа време сместени до неа (бр. 1 на планот). На северниот дел од оградениот простор, во рамките на базиликата од 6. век (со 5 апси-

ди) откопани се словенски гробови од 9. – 10. век (бр. 2 на планот). Тие биле вкопани во слојот на урнатините во јужниот кораб на базиликата, во длабочина до нејзиниот под. Ова индицира дека средниот кораб на црквата од 6. век несомнено бил обновен во 9. – 10. век, служејќи како гробјанска црква. Стратиграфијата е извонредно јасна и не допушта никакви хипотези за наводен мартирум од 9. век (по Б. Алексова), а кој божем го зафаќал јужниот кораб на базиликата. Според истиот автор и целата базилика претставувала катедрална црква не од 6. туку од 9. век во која столувал никој друг туку епископот Климент Охридски! За сето ова не само што нема докази туку археолошките наоди го зборуваат спротивното.

Б. Алексова помислува дека тука лежел градот Равен. За време на првите бугарски упади од Струма на запад, позицијата на Крупиште сред рамницата на Средна Брегалница била идеална за нивните замисли. Обидието на римскиот кастрем, делумно запазено, можело да им послужи за формирање на голем аул во истите рамки, за сместување на војниците со сè коњите, добитокот и придружбата – цела една хорда од повеќе илјади луѓе разместени во укрепениот простор. Ваквата база со извонредни офанзивни можности и воедно добро засолнета во мочуриштето можела да им послужи во натамошната воено-политичка експанзија кон Повардарјето и земјите натаму до Јадран на запад, а од друга страна овозможувало одржување на врски со матичните бугарски земји од Струма на североисток. Кнезот Борис набргу по приемот на христијанството (во 864 година) тука на Брегалница го извршил првото покрстување на Словените (4.050 или дури 14.000!). Градот Равен станал првата епископија на Брегалница.

По повелбата од 1019 г. седиштето на Брегалничката епископија се наоѓало во Мордовис, мал кастрон во пазувите на Плачковица и 14 км источно од Крупиште. Се чини дека уште во 10. век Равен целосно ја загубил својата дотогашна политичка улога. Документите од времето на Самуил и по него воопшто не го спомнуваат Равен. Овој факт не може да се премолчи. Градот Равен треба веројатно да го замислиме како протобугарски аул, епизодно користен како обграден војнички логор, без ѕидани цврсти градби во него (освен црквите) и без урбано живеење. Со движењето на бугарската војска натаму на запад местово опустело. Останале тука да живеат малубројните локални словенски жители групирани околу неколкуте цркви. Исчезнало дури и името Равен, а во 14. век кога српскиот цар Душан тука одржал црковен собор, селото го носело денешното име, Крупиште.

Црешка

Град *Црешче*, рудничка и гранична крепост. Сл. 174, 175.
Лит.: И. Микулчиќ ТИР, 36 и 1987, 149–157.

Местоположба. На оддалеченост од близу 2 км југозападно од Црешка се издига осамената карпа "Хисар" ("Полис") покрај Брегалница. Реката врти во голем лак околу неа и ја опфаќа од три страни. Само од исток кон Хисар се приоѓа преку длабоко седло. Карпата има вертикални страни високи 30–50 м и зарамнет врв во вид на плоча, голема 300 x 120 м. Се издига 150 м над реката и доминира над широката околина. Далеку е од сите позначајни патишта во овој регион. Јужно од Хисар реката поткопала карпи наталожени со железна руда (сидерит); се гледаат дупки и поткови на простор долг 2 км – траги од вадење на рудата во минатото.

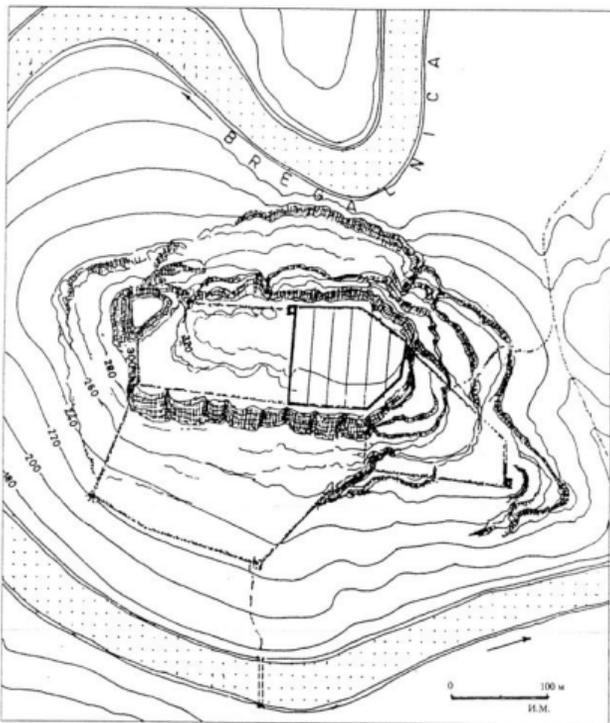
Најстари осџајоци. Првите рудари се населиле на Хисар во раната антика (грччарија и монета од 3. век ст. е.). Во доцната антика тука израснала голема рударска населба. Иако е природно укрепена и непристапна, плочата на врвот била опкружена со камен ѕид, а со ѕидови бил опфатен и стаенитиот простор во јужното и источното подножје, со вкупна површина од 7 ха. На реката јужно од Хисар бил изграден мост од кој денес се гледаат траги. Бројните движни наоди и монети од 4. – 6. век го определуваат времето на животот на Хисар.

Средновековни осџајоци. Обновеното рударство во овие краишта условило да се обнови и крепоста на Хисарот. Бидејќи и плочата била многу голема за посромните средновековни потреби, преградена е со напречен ѕид во два дела и помалиот источен дел (со големина 120 x 110 м) бил населен. На напречниот ѕид (граден без малтер) на северниот агол потпрена е една голема кула. Сидана е масивно и со малтер, мери 12,5 x 12 м и доминира над целата карпа и околината. Сето ова ја определува како доњон, настанат во 13. или 14. век. Останатиот простор на карпата, природно заштитен, служел по потреба како збег.

Движните наоди прибрани во укрепениот простор потекнуваат од подолг временски период. Истакнуваме една бронзена апликација – јазиче за појасен ремен, со форма и украси типични за доцниот 8. и 9. век. Парчињата словенски накит од бронза и стакло потекнуваат од 10 – 13. век. Бакарните монети – византиски скифати се од 12. – 13. век. Една оловна плочка со магиски запис за истерување на демонот Нежит е датирана во 13. – 14. век. Српските монети се од 14. век.

По битката кај Велбужд во 1330 г. Србите освоиле низа гранични

византиски крепости на Брегалница и Вардар. Тогаш бил заземен и "градот Чрешче". Името е словенско и упатува (како и археолошките наоди) на времето пред византиската реновација, веројатно во 9. век (под Борис и Самуил). Византија го користела како рудничка, а на крајот како гранична

Сл. 174. "Хисар (Полис)", Црешка, доцноантичка рударска населба. Акрополиот е иреграден во средниот век (град Чрешче)

тврдина.

Побогатите рудни лежишта во околината биле исцрпени веројатно уште во доцната антика и Чрешче живуркало како мала населба со тврдина до 14. век. Во турските документи не е забележано, а споменот на "градот" Чрешче останал да живее во името на селото Црешка близу него, кое во нашето време исто така запустело.

Сл. 175. "Хисар", Црешка, наоди од 9. и 13. - 14. век

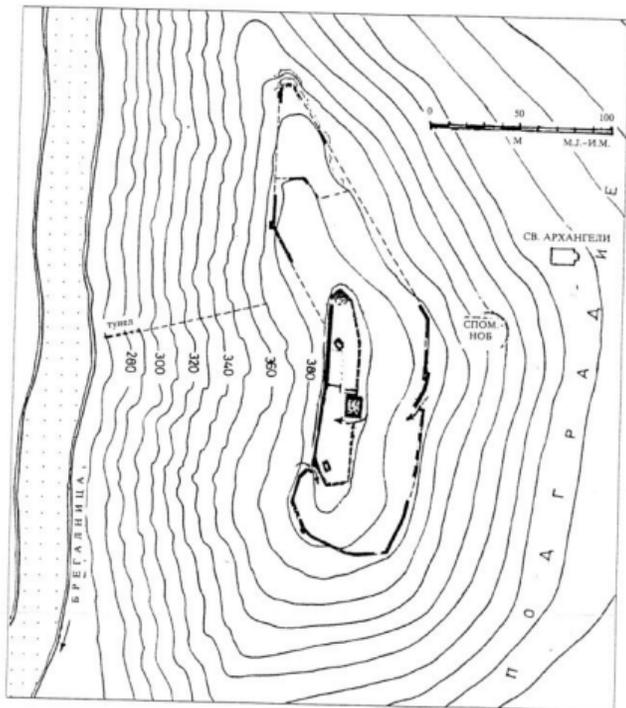
Штип

Фрурион *Сийеон*, град *Ший* со подградие. Сл. 176-178.

Лит.: М. Јовановиќ 1961, 103-105; - В. Санев 1964, 106-109; - Б. Јосифовска и И. Микучиќ ТИР, 18, 19 (Астибо); - З. Беледовски 1977, 195-214; Т.

Томоски 1978, 278–285.

Местоположба. Месноста "Хисар" претставува карпест рид висок 120 м над устието на Отиња во Брегалница, на западната периферија на денешен Штип. Има многу стрмни страни и тесен долг врв, а најлесно е пристапен од север каде што сртот постапно слегува до реката. Хисар е скриен од запад и

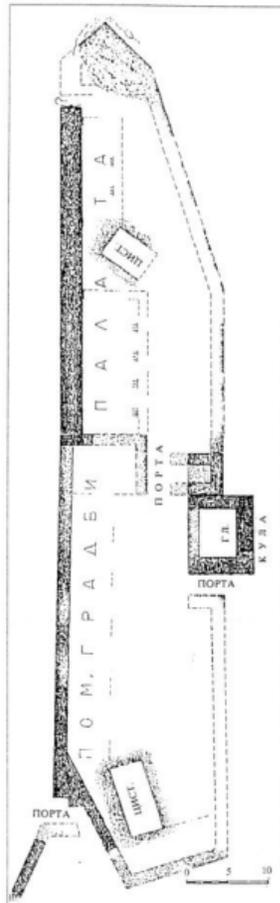

Сл. 176. "Хисар", Штип, замок од 14. век изграден врз остатоците од словенската тврдина Шипи

југ со други ридови што формираат речен теснец. Во источното подножје на Хисар и 1 км западно оттука се крстосувале неколку значајни патишта во минатото (како и денес): патото од Солун и Струмица на југ–југоисток; од Велес на југозапад; од Ниш и Овче Поле на запад–северозапад; од Горна Струма и Пијанец на североисток (по десниот брег на Брегалница); од Долна Струма и Малешево на исток (по левиот брег на Брегалница и Осојница).

Најстари остатоци.

Стратешката положба на Хисар со спомнатите патишта ја забележале Римјаните: местото Астибос археолошки е потврдено со бројни камени споменици од 2. – 6. век. Од тие векови потекнува и голем тунел, пробиеен низ гранитни карпи од врвот на Хисар до западното подножје, во ниво на Брегалница. Во источното подножје на Хисар се регистрирани остатоци од ранохристијанска базилика со капители, од 6. век. На месноста Суитлак на североисточниот дел на Штип, преку реката Отиња се издигаат остатоци од римскиот акведукт; ѕидаријата и керамичките тубули низ кои е спроведена водата се од доцноантички тип. Обидието на доцноантичкиот кастил не е

Сл. 177. "Хисар", Штип, план на уорецот

сочувано на Хисар, само на места слоеви со доцноантички куќи.

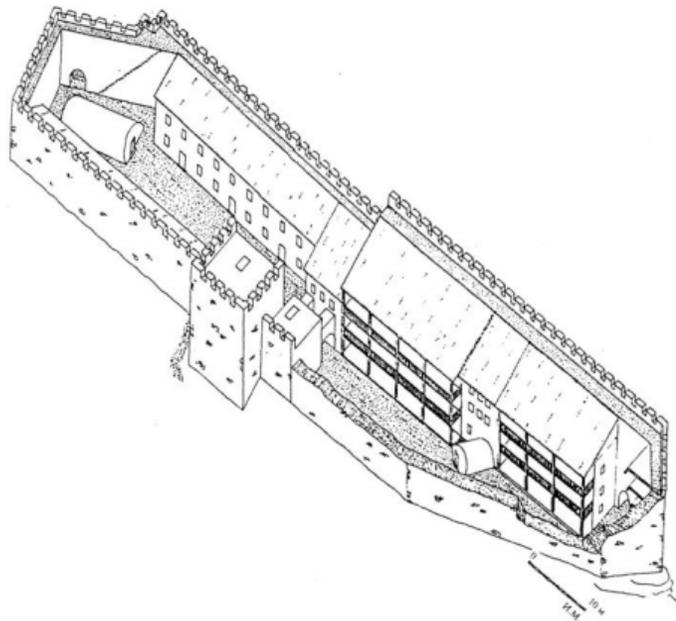
Средновековни остатоци. Од Самуиловата крепост – фрурион Штип спомнатата на почетокот на 11. век, денес нема остатоци. Тврдината што денес се гледа на Хисарот потекнува од 14. век. Сидовите ѝ се градени во плочест слој залени со многу малтер, а широки се само 1,3 м. Само одделни партии се помасивни: челото на главната кула мери 2,20 м а западниот ѕид на палатата дури 2,65 м! Сидовите биле армирани со бројни дрвени греди по должина и напречно (сантрач систем). Тврдината се состои од два дела, опкружени со оделни ѕидни појаси. Тоа се:

1. Дворецот (замокот), поставен на највисокиот дел на ридот зафаќа простор долг 106 и широк до 20 м. Западниот ѕид е поставен на работ на стрмната падина и повлечен е во права линија. Јужната половина му е широка 1,5 м и на него се потпирале (однатре) помошните градби. Северната половина на истиот ѕид е извонредно масивна, широка 2,65 м и на неа однатре се потпирала палатата. Низа дупки од големи греди на него укажуваат дека палатата имала сутерен и најмалку 1 а веројатно 2 ката. Северниот дел на просторот завршувал со триаголна кула која денес е урната. Во северниот дел и на јужниот дел на обградениот простор се гледаат две цистерни за собирање дождовница, владени во карпеста почва (големи се околу 4 x 5 и 4 x 8,70 м). Северната цистерна е поставена дијагонално на обѕидот и потекнува веројатно од постаро време (доцната антика ?).

На средина на источниот ѕид (кој максимално е урнат) стои главната кула (донжон), голема 9,8 x 8 м и висока денес до 12 м (мерено од источното подножје). Покрај неа од јужната страна стоела порта за влез во замокот, а на северната страна на кулата е потпрена стражарската куќа за внатрешната (удвоена) порта; низ оваа порта се влегувало од предниот двор во дворот на палатата. Планот на замокот е целосен и компактен и укажува на еден градежен зафат.

2. Стопанскиот дел на замокот (цвингер) се простира на падините северно, источно и јужно од дворецот, на простор долг 250 и широк 50 м во северниот дел, а 60 м во јужниот дел. Обѕидието е запазено главно околу јужниот дел на тој простор. Една порта е видлива на средината од источниот ѕид (водела кон подградието), а друга порта стоела на југозападниот ѕид, на местото каде тој се потпирал на обѕидот на дворецот. Поради поголема сигурност во случај на напад, и двете порти биле поставени бочно во насока на обѕидот. Најлесен пристап постои од север, по тесниот срт што се спушта кон реката, но на тој дел обѕидот е максимално урнат. Во тој простор се гледаат и бројни правоаголни длабацини всечени во стрмна карпеста падина – сутерени од куќи што тука стоеле.

Градежните особености на долното обѕидие укажуваат дека истото било градено во сито време со дворецот на врвот, во одминатиот 14. век.

Сл. 178. "Хисар", Штип, реконструкција на дворецот

Обградениот простор мери повеќе од 1 ха и во него биле сместени објектите за слугите и стражата, работилниците, коњушниците, магацините и останатите стопански објекти на господарот. Во доцниот 14. век овој простор веројатно служел и како збег за граѓаните на штипското подградие.

Во источното подножје на Хисарот лежат бројни траги од средновековното подградие. На неговиот северен дел стои добро запазена црквата на Св. Архангел од 14. век. Тоа е јадрото на денешниот град Штип.

Исцорујай. Во воените операции против Самуил, византискиот цар Василиј II во 1014 г. ја освоил тврдината Штип ("фрурион Стипеион"). Потоа долго време нема вести за Штип. Во 1282 г. кога Србите ја поместиле границата

кон југоисток заземајќи го Овче Поле, Злетово и Пијанец (значи и Штипскиот регион), Штип не е забележан. Веројатно старата византиска тврдина уште не била обновена. Брегалничкиот регион е целосно освоен од Србите во 1328 г., со гратчето Чрешче на Долна Брегалница и Просек далеку на југ оттука. За време на владеењето на кралот и на царот Душан Штип е спомнат повеќе пати: подградието Штипско (1332 г.), потоа "град Штип и (негова) амборија" (трг. пазар, подградие); "кефалија Штипски" (1355 г.). Првн била изградена црквата на св. Архангели, а подоцна на Св. Јован Крстител, Св. Власија, Св. Никола, Св. Вознесение (Св. Спас). За сите нив се сочувани и грамотите или се познати нивните ктитори и градители. Несомнено откако Србите завладеале со Штип била обновена и тврдината, и тоа не веднаш. Во прилог на тоа зборуваат и податоците за посетата на кралот Душан: на почетокот на своето владеење тој го посетил Овче Поле и престојувал во селцето Слан Дол, а подоцна и во Крупиште; притоа Штип не бил спомнат. Несомнено Штип во тоа време сèуште не бил подготвен да му пружи гостопримство на владетелот.

Еден од најмоќните феудалци на царот Душан, деспотот Оливер, управувал со регионот на Овче Поле, Брегалница и Осогово. Потсетуваме дека географскиот поим Овче Поле тогаш и подоцна (до 19. век) го опфаќал на исток и Штип со околината (денес е стеснет на оштината Св. Николе).

Штип, несомнено бил седиште на Оливер. Тврдината на Хисар не е обичен збег на граѓаните од подградот, ниту државна војничка тврдина. Тоа е монументална резиденција (дворец со палата) на еден моќник, кој ја изградил неа и наброените цркви во одминатиот 14. век. Вакви квалитетни градби нема на друго место во широкиот Брегалнички регион, освен црквата во Лесново која е исто така дело на Оливер. Ова се многу јасни и неспорни факти кои не можат да се превидат.

Во својот дворец Оливер бил опколен со вазали – феудалци од понизок ранг кои живееле исто тука (несомнено во "долниот град") и од кои некои се забележани како ктитори на некои од штипските цркви. Богатството, потрошено во градбата на крепоста со палатата, на црквите и пазарот, потекнувало од обновеното рударство во Осогово и од трговијата која се расцутела во врска со тоа. Од Осоговското сребро Оливер ковал и пари со свое име. Него тука ќе го наследи Константин Дејанов, исто толку моќен феудалец.

Турците го освоиле Штип во 1385 г. (според Ф. Бабингер) и најмалку два века во Хисарот држеле воена посада. Во 1530 г. истата броела 17, а во 1573 г. 11 стражари (Стојановски 1981, 75). Во своите патни белешки Хаџи Калфа и Евлија Челеби велат дека Хисарот во Штип во тоа време (17. век) бил запустен. Потоа тврдината веќе никој не ја користел.

ZUSAMMENFASSUNG

MITTELALTERLICHE BURGEN UND STÄDTE IM GEBIET DER REPUBLIK MAKEDONIEN

IVAN MIKULČIĆ

I. Einleitung.

In den slawischen Sprachen besteht nur eine Bezeichnung für alte befestigte Anlagen und Orte, "Grad" - Burg, mit der auch Städte unserer Zeit benannt werden. Byzantinische Schriftsteller berichten uns genauer über diese Befestigungen. Sie unterscheiden *Kastra* (*Kastron*) und *Phouria* (*Phourion*) als größere und kleinere Befestigungen, die vom 9. bis 14. Jh. auch in unserem Gebiet gebaut und benutzt wurden.

Diese Befestigungen haben bis zum Ende des 13. Jh. einen militärischen Charakter gehabt. Doch neben einigen bedeutenden *Kastra* haben sich schon im 9.-10. Jh. offene zivile Ansiedlungen entwickelt, die schriftlich *Emporia* (*Emporion*) und später auch *Varoš* (ung.) benannt worden sind. Im hohen Mittelalter sind einige von ihnen auch mit Ummauerungen umgeben und die Zitadellen über ihnen (die bisherigen *Kastra*) haben ihre militärische Bedeutung verloren. So tauchen die "echten" zivilen Städte, die *Poleis*, in diesen Gegenden auf.

Die kleinen Burgen funktionierten größtenteils nur zeitweise als regionale hohe Wachen, nahe den Reichsstraßen und an der Reichsgrenze. Eine Menge von diesen wurde nahe den Bergwerken erbaut. Im hohen Mittelalter tauchen auch einige Ritterburgen, befestigte Klöster und zivile Refugien auf. Alle diese Orte sind durch ihre unterschiedliche Größe und Lage, durch die Baueigenheiten und Bauart, durch die Stärke der fortifikatorischen Elemente, durch die innere Bebauung und die Art dieser Bauten gekennzeichnet. Ihre Datierung wird sowohl durch ihre Baueigenheiten als auch durch die Kleinfunde aus ihnen festgestellt.

Mit einigen Ausnahmen hat der Verfasser mit seinen Assistenten alle behandelten Befestigungen in den letzten zwei Dezennien im Gelände evidentierte, durchgeforscht, vermessen und in diesem Buch vorgestellt.

Bergwerkskastellen und Bergbaurevieren vor. Der Umlauf dieser Münzen hört mit der türkischen Eroberung auf.

Alle erwähnten Münzfunde waren für die zeitliche und kulturelle Identifizierung unserer Befestigungen von grundlegender Bedeutung.

3. Die mittelalterliche Keramik kommt in allen unseren Wehranlagen häufig vor, doch ist sie für unsere Gebiete typologisch und chronologisch noch immer nicht ausgewertet. Deshalb haben wir dieses umfangreiche Fundmaterial in unserer Darstellung nicht berücksichtigen können. Nur hier und da wurden einige byzantinische luxuriöse Waren wie zu B. die glasierten Sgraffito-Schüsseln aus dem 12.-13. Jh. und ihre lokalen Nachahmungen (13. und 14. Jh.), ferner weiß engobierte und rot bemalte Ware erwähnt (s. Abb. 17, 83, 85, 133, 137, 144, 159).

Bemerkenswert sind die Dachziegel von neuem Typ (11.-14. Jh.), die mit Mörtel an die gemauerte Unterlage angeklebt wurden. Sie weisen auf eine gewisse formale Entwicklung, bis tief in das türkische Zeitalter hin (s. Abb. 131).

Kap. VII. Katalog der Fundorte.

Er umfaßt 82 Wehranlagen die nach den heutigen Bezirken alphabetisch angeordnet sind. Gegeben sind: derzeitige und alte Name; -die Grundliteratur; -die Lagebeschreibung; -ältere (vorslawische) Überreste; -mittelalterliche Überreste mit schriftlichen Daten.

Dazu kommen Pläne (Grundrisse) für jede Befestigung und bei einigen auch bedeutende Bauteile (Türme, Tore) und Kirchen aus früherer Zeit (9.-10. Jh.). Fast jede Befestigung wird durch Abbildungen von einigen Kleinfunden unterstützt, die ihr Bestehen in dem Mittelalter bestätigen sollen.

Die Karte 1 stellt einen Überblick aller bekannten und sicher datierten Befestigungen aus dem 6. Jh. auf diesem Gebiet dar, die von den Slawen erobert worden sind. Dazu sind auch die frühchristlichen Kirchen wie auch die Grenzen der Provinzen im 6. Jh. eingetragen.

Die Karte 2 stellt einen Überblick von mittelalterlichen befestigten Orten in demselben Gebiet dar. Sie werden als *Kastra* -kirchliche Sitze im 10.-12. Jh., dann kleine Befestigungen (*Fruria*) und spätere regionale Zentren (aus dem 13.-14. Jh.) bezeichnet. Eingetragen sind auch die Grenzen der Eparchien (Bistümer) mit den ihnen untergeordneten Enorien. Diese Grenzteilung hat ohne Zweifel auch einen wirtschaftlichen und administrativen Grund gehabt, die größtenteils bis in unsere Zeit erhalten geblieben ist.

(Übersetzt vom Autor
Lektur: Silvana Simovska)

MEDIEVAL TOWNS AND CASTLES IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

IVAN MIKULČIĆ

I Introduction.

There is only one word in Slavonic languages for ancient fortified sites, *grad*. Translated, it denotes a castle, but its modern meaning is also *town*. A more precise denotation for fortifications that existed in those times can be found in Byzantine documents. *Καστρα* denotes a larger, and *φρουρα* a smaller fortification. Both types existed simultaneously in these regions from the 9th to the 14th centuries.

The above-mentioned fortifications were clearly military in character until the end of the 13th century. It was only near some of the more important *castra* in the 9th and the 10th centuries that unfortified civilian settlements had developed. The documents designate them as *εμπορτα* (late as *varoš*). In Late Middle Ages some of these *emporja* were fortified with city walls, while the fortresses above them (which were known as *castra*) served for the housing of the city guard. Thus the civilian settlements-fortified towns-which were known as *Πολεις* in Byzantine terminology, came into existence.

Smaller fortresses were used only occasionally as regional guard posts that watched over the main roads or the state borders. A large number of such fortresses was built near mines. The building of feudal or knights' castles, as well as the building of fortified monasteries, which served as civilian shelters or *refugia*, began in the Late Middle Ages. All of these fortified sites vary in size and their position. They also vary in the manner of building and strength of fortification. Their interior structure is different, as well as their planning and purpose for which they were built. The dating of these fortifications is based on the features of their structure and on the excavated archaeological material.

With few exceptions, the fortifications included in this study appear for the first time in scholarly literature. With the assistance of Viktor Liličić, the author has been collecting material for this publication in the course of the past twenty years, which included compiling a full list of these sites, their archaeological treatment, measurement and technical documentation.

II The Heritage of the Late Antique Period.

The great plundering raids of the Huns across the Balkan provinces in the middle of the 5th century, of the Ostrogoths in 479, and the Kutrigurs, Bulgars, Slavs and Avars in the 6th c., left of the region in ruins. This urged the emperors Leo, Zeno, Anastasius, and Justinian I to carry out a full-scale and thorough fortification of this region. In the region of present-day Republic of Macedonia, which covers only 25,760 sq.km., more than 400 fortifications have been catalogued. Their structural characteristics and archaeological finds point to the late 5th and 6th centuries as their date of origin.

In most cases one comes across massively built fortifications which had remained well-preserved until the Late Middle Ages and had been in use until that time only with smaller repairs. The most frequently applied building technique is the emblectum with plenty of mortar, while the facade is covered with large chiselled stone blocks. The walls are 6 to 12 feet wide. The towers are massive and have a triangular, pentagonal, trapezoid or polygonal base, which made the rebounding of shots easier. The walls of some of the fortifications have been preserved in their original height.

III The Slavs in Macedonia

Historical documents record a series of incursions and plundering raids of Slavs and Avars from the lands north of the Danube towards Macedonia and Greece to the south. The incursions which occurred after the death of Justinian, and especially the one in the autumn of 586, resulted in the collapse and the end of civilized life of the Roman-Byzantine population in these regions. Soon after 615, the Slavs settled in the south, on the Peloponessus and in Thessaly, and then in the Salonica Bay. The northernmost *slavinii* which are mentioned in *Miracula ss Demetrii* lay on the north coast of the Aegean Sea and at the mouth of the Haliakmon. However, in the region of Northern Macedonia, which is covered today by the Republic of Macedonia, there are no traces of Slavonic settlement in the late 6th, 7th and 8th centuries. On the contrary, in this region the Byzantine rule had been re-established at that time. It relied on a small number of fortresses along the main roads. In these fortresses coins have been discovered dating from the 7th and 8th centuries, as well as fibulae and jewellery from Byzantine South Italy, together with finds from the local "Komani" Culture. (Illustrations 4, 5, 38, 137)

The breakdown of the Avarian Kaganat in Pannonia at the end of the 8th century made possible the re-establishing of connections between the Slavonic heartland in the North and Macedonia in the South. Archaeological finds point to a large-scale Slavonic colonization of the Balkan regions in the early 9th century, for which there are no written records. Several hundreds of necropolises with finds from the 9th to the 12th centuries which have been discovered in the region of present-day Republic of Macedonia serve as evidence for such a claim. The Slavonic tribes densely populated the regions of Central and East Balkans.

These events were followed by the political expansion of the Bulgars under Boris and Simeon over the entire region after the middle of the 9th c. They spread from the

original heartland in north-east Bulgaria to the Drina in the west, and to Macedonia in the south-west. Following the collapse of this huge empire, the Macedonian ("West Bulgarian") empire was founded under Samoel and his heirs (976-1018).

This state depended on a great number of large and small fortresses (*castra* and *phouria*) for which both written and archaeological evidence exists. In addition to the historical records from the 11th and 12th centuries, of greatest importance are the Charters of Emperor Basil II from 1019, 1020 and 1025, which quote the rights of the Ohrid Archbishopric. They also provide a list of all episcopal sees, as well as their *enoriae*, or smaller church centres subject to them. It is important to note that the *castra* mentioned above did not serve only as church centres but as administrative seats as well. Most of them have preserved thus function until the present day.

The Ohrid Bishopric (still called Ohrid today) included the *enoriae* Kičava (now Kičevo), Prespa (now the region of Prespa with Resen as its centre) and Mokra (now in Albania). The Pelagonia Bishopric (now Bitola) included the *enoriae* Prilep, Debrešte and Veles (their names have been preserved). The Morobisdos Bishopric (now the village of Morodvis) included the *enoriae* Lukovica (now the village of Lukovica). Pijanec and Maleševo (now the regions of Pijanec and Maleševo), Kozjak and Slavište (now the regions of Kozjak and Slavište with old centres or *castra* near Kanarevo and Opila). The Strumica Bishopric administered the *enoriae* Radovište and Konče (their names have been preserved). The Skopje Bishopric included the *enoriae* Lukovo (now the micro-region Luka with a castron near Građište), Bineč (now a village and a region in neighbouring Kosovo), Prinip and Preamor (they have not been identified). The Moglen Bishopric (now the region of Morihovo with its centre near the *castron* at Manastir). The Prisdiana Bishopric (now Prizren) included Leš'k, now the village of Lešok in the region of Polozj.

In addition to these *castra*, a number of *phouria* have been registered that can also be identified in the field. There was at that time also a large number of other *phouria* whose names have been preserved only in oral folk tradition (Map 2).

IV Byzantine rule in the 11th and 12th centuries

The 11th and the 12th centuries represent an age of political stability, when the long peace was only occasionally interrupted by the incursions of the nomadic tribes of Pecheneges and Usi in the middle of the 11th c. and the Normans from South Italy in the late 11th c.

Economy prospered: agriculture was in the hands of Byzantine feudal lords, to which numerous records bears witness. Mining also thrived in the regions of Poreče, Železnec, Debrica, Kožuf, Osogovo and elsewhere. It was mainly iron ore that was mined from surface digs. Archaeological research has confirmed that silver and copper ore was smelted there as well. Dozens of small *phouria* were built adjacent to the mines as centres for government clerks and for the protection of mining sites. This activity is well evidenced by numerous coins from the 11th and 12th centuries and iron tools which were unearthed in these fortresses.

V Events in the 13th and 14th centuries

Central Byzantine government began losing control over these regions as early as the late 12th century. Dobromir Hrs, a local feudal lord, founded his principedom around the *castra* of Strumica and Prosek. The region of Polozi was conquered by the Serbs. In the early 13th C. the *castron* of Prosek became the political centre of the Povardarie region, which included Skopje in the north and Pelagonia in the west. Prosek, as well as the *castra* Pelagonija-Bitola, Prilep, Veles and Skopje became the objects of incessant strife among the lords of Salonica, Nicaea and Epirus, and then the Bulgarians and the Serbs. These places constantly changed hands. It was not until Michael VIII, the restorer of the Byzantine Empire, came to the throne, that these regions were reunited with the new Empire. In 1282-1285, however, the Serbs disjoined permanently the north and west parts of present-day Republic of Macedonia from Byzantium. They had conquered its other parts in 1330-1335, and ruled over them until the Turkish conquest in the years of 1385, 1392 and 1395. The Ottomans ruled over these regions until 1912.

New mortar walls were built around the most important castra in the 13th century. The building technique in these cases is specific. Chiselled stone slabs are connected with limestone mortar and strengthened with wooden frameworks. It is undoubted that this technique derives from the rural style of building, which, however, used clay and not mortar as a connective material. This technique is still in wide use today in villages all over the Balkans and further to the East.

In the late 13th and 14th centuries, certain West European building elements and forms began to appear in our regions as well. They reached these parts via South Italy and the Adriatic, penetrating to the interior of the Balkan Peninsula. Such features can be identified in the large main towers (*donjon, Bergfried*), the tall shield-walls and towers with open interior sides, U-shaped towers and arcades which strengthen the interior sides of the city walls (Illustrations 28, 30, 32, 43, 49, 52, 63, 87, 95, 96, 103, 111, 129, 135, 149, 150, 151, 158, 160, 169, 174, 177, 178; Photographs 2, 3, 10, 13, 14, 31, 33, 35, 37, 38).

In the late 13th and 14th centuries almost all the *castra* had open unfortified lower towns with civilian population (*emporion, varoš*). Those in Skopje, Prosek, Morovisd, Ohrid and Strumica (?) were protected with walls and the buildings in their interior followed a particularly regulated plan. A number of documents dating from this period mention military and civilian officials (clerics) in these towns, nobility, priests, craftsmen and other inhabitants.

Small fortresses continued to exist well into the Late Middle Ages. It is from them that the more important roads, gorges, mountain passages, state borders and mines were controlled. In the course of the 14th century several knights' castles were built as residences for local dignitaries in Ohrid, Kožle, Strumica, Prilep and Štip (Illustrations 95, 134, 150, 177). Prosperous monasteries were surrounded with stone walls which protected them from plunder. For the same reasons a number of secluded *refugia* were built in the late 14th century in inaccessible spots. It was there that the local population found shelter under the Ottomans conquest and the final establishing of their rule (Illustrations 103.3, 110, 114, 115, 124, 136, 148).

When the Ottomans conquered these parts, almost all of the knights' castles were deserted, as well as the small fortresses and guard posts. Several mine fortresses continued to function for another century. The Ottomans posted small city garrisons in the citadels above the more important settlements, which stayed there during the 15th and 16th centuries, but were eventually deserted again. Due to the changing economic conditions, a number of small towns which served as regional administrative and economic centres became extinct. They have barely survived to the present day as small villages. In their vicinity new Ottoman administrative and economic centres emerged, but they were not fortified with walls.

VI Medieval material evidence

1. Building remains.

In the period between the 7th and the 13th centuries fortresses from the pre-Slavonic period were mainly in use. They were exceptionally firmly and massively built and remained well-preserved until the Late Middle Ages. Small-scale repairs were carried out in them without mortar, and consequently, no remains survive. It is only in Skopje (Gorni grad, Kale) that the remains of a new city wall dating from the 10th-12th centuries were discovered on the South wall (Illustration 141).

It was not until the 13th century, and in the 14th century in particular, that numerous new city walls were built with hard mortar technique and with wooden frameworks, as well as towers, gates, support walls and other building elements. This has already been discussed, as well as the innovations from West Europe which were introduced in the course of the 14th century.

2. Small finds.

With respect to movable finds, special attention was paid to objects made of metal. Women's jewellery, well-known from the hundreds of Slavonic cemeteries dating from the period between the 9th and the 14th centuries, has been unearthed in our fortresses as well, and there is no difficulty regarding its dating. Most numerous are arrow tips. Among them, we lay emphasis only on those forms which were known in the Late Antique period. The numerosness of these finds suggests that the bow and the arrow were the basic weapons of the Slavs in Macedonia throughout the Middle Ages. It is only occasionally that other kinds of weapons are discovered, as well as men's (military) equipment and clothing, amulets, etc., but they have not yet been studied in our scholarly circles.

Byzantine coins appear in our fortresses at the end of the 10th and in the 11th century. Tens of thousands of samples of *trachys* date from the 12th century. They were buried in hoards at the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries. In the course of the 13th century, a large number of Bulgarian and Latin imitations of these coins appeared, as well as coins of the rulers from Epirus, Nicaea and Salonica. They were discovered in almost every fortress.

In the late 13th and 14th centuries Serbian silver coin appear, as well as coins from Venice. About 1330, Byzantine coins disappeared from these parts. The silver coins

were discovered mainly near the mines from those times. Serbian and Venetian coins remained in use until the end of the 14th, or the beginning of the 15th centuries, when they were replaced by the Ottomans *akça*.

All the enumerated types of coins dating from the end of the 10th century to the end of the 14th century were used as the basic category of archaeological finds from these fortresses, and they were used as the means for the determination of their cultural provenience and their dating.

3. Ceramics.

Medieval ceramics is large in number in all of these fortresses, but a well-founded typology and chronology have not been established for this region as yet. Therefore we have decided not to include ceramics in our study. Finds of luxurious Byzantine pottery and its local imitations are mentioned in connection with only a few fortresses. Some of the examples include the glazed sgrafito plates from the 12th to the 14th centuries, vessels with white engobe or painted with a dark-red slip (Illustrations 17, 83, 85, 137, 143, 144). These categories of pottery are precisely dated.

The finds of a new type of roof tiles fixed with mortar onto the masonry foundation are also significant. In these regions they can be traced in the period between the 11th and the 14th centuries, while still exhibiting stylistic development in the centuries to come, and as late as the Ottoman period.

VII A Catalogue of Sites

The Catalogue includes 82 fortifications. They are listed alphabetically, after the names of boroughs in present-day Republic of Macedonia. For each fortification the following information is listed: its present and ancient name, select bibliography, topography, earlier (pre-Slavonic) remains, medieval remains and written records, in case there are such.

The planimetry of each fortification is also included, and in the case of certain more important sites, important building details are listed, such as towers and gates, and earliest churches dating from the 9th and 10th centuries. Characteristic small finds with clear typology are indicated for each site. It is through them that the medieval character of each of the included sites is confirmed.

Map no. 1 represents a survey of all the known and safely dated fortifications from the 6th century in this region. They had been there when the Slavs invaded these parts and later, after they settled in these regions.

Map no. 2 represents a survey of medieval fortifications in the same region. The locations are displayed as church and administrative centres - *castra* and *phrouria* in the period between the 10th and 12th centuries, and as regional centres and guard posts in the later period (13th to 14th centuries). The church territorial division corresponds to a large extent to the administrative division of the period, which has remained almost unchanged until the present day.

Translated by Rajna Koška

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. Byzantine fibulae from the late 6th and 7th centuries (1. Lukovica near Tetovo; 2. Budinarci near Berovo; 3. and 4. Vodno and Barovo near Skopje; 5. Gorno Čajle near Gostivar).
2. Slavonic fibulae from Thessaly (A and B after Werner) and from Viničani near Veles (V); late 6th and early 7th centuries.
3. Slavonic magic or cult metal plates from Velestino in Thessaly (A: figure of Perun (?); B, V, G: shaman, mythic animal, warrior with axe, after Werner), 8th to 9th centuries.
4. Finds of the so-called Komani type, 7th to 8th centuries. A: Prilep; B: St. Erasmus near Ohrid (after Kovačević and Malenko).
5. Byzantine Italic finds from 7th to 8th centuries. Fibulae from Gorno Čajle (1), Stenče and Jegunovce near Tetovo (2, 3). Earrings from Golem Grad, Prespa (graves nos. 48 and 65; after Bitrakova).
6. Emblems of royalty in the Balkan regions in the 10th century: 1. and 2. Amulets with the figure known as the head-rider from Čemren (Zovik) and Prlep (Varoš); 3. Amulet from Arangel near Kičevo; 6. Belt-buckle with lion - gryphon, Devol (Drenovo).
7. Small horn-shaped amulet with Perun's four-faced head. Davina, Čučer near Skopje, 9th to 10th centuries.
8. Samoil's image, as reconstructed after his skull (from Sarcophagus G, Church of St. Achilleus, Mala Prespa; after Moutsopoulos).
9. Emperor Basil II as armed horse rider in armour. Miniature from the Constantinople Book of Psalms of 1017.
10. Several arrow tips and knives from Prosek, 12th to 14th centuries.
11. Warrior axe from Vratislavci near Delčevo, 10th to 12th centuries.
12. Heavy German spear point with additions from Prosek, 13th to 14th centuries.
13. German signed sword, from Passau, Bavaria. Discovered in the Kočani region, late 14th century (after Kostadinovski).
14. Spur from Orizari, Kočani, grave no. 12, early 13th century (after Mitrevski).
15. Hoard from Streževo, Bitola (reins, stirrups and axes), 10th to 11th centuries (after Janakievski).
16. Group find of iron tools from Prosek (Settlement), 12th to 14th centuries (after Čausidis).
17. Byzantine glazed plates painted in sgrafito technique, Varoš (Prilep), 13th and 14th centuries (after Babić).
18. "Budingrad", Budinarci. Late Roman roadside castle. The acropolis was renewed during the Middle Ages.
19. Finds from "Budingrad", Budinarci, 11th to 13th centuries.
20. Roman city of Heraclea Lynkestis. The acropolis (A) was renewed as a medieval castron *Pelagonia* (?) and the episcopal complex (M) as the monastery *Butela - Bitola* (?).
21. "Bitola slab" from 1016/1017. Emperor Ivan Vladislav renews the city of Bitola (after Zaimov).
22. Heraclea, Bitola. Slavonic jewellery from 10th to 12th centuries, discovered in the section south of the acropolis (6 to 8) and in the cemetery near Basilica D (1 to 5, 9); after Maneva.
23. Čebren, Zovik, Early Byzantine Mining town. The acropolis was renewed as medieval Čemren.
24. Čebren, Zovik, pectoral cross, 11th century (after Petrović).

СПИСОК НА ИЛУСТРАЦИИ ВО ТЕКСТОТ

- Сл. 1 – Византиски војнички фибули од доцниот 6. и 7. век (избор: 1. Луковица кај Тетово; 2. Будинарци кај Берово; 3. 4. Водно и Барово кај Скопје; 5. Г. Чајле кај Гостивар)
- Сл. 2. Словенски палчести фибули од Тесалија (А, Б – по Ј. Вернер) и дел од Винчанин кај Т. Велес (В); доцен 6. – ран 7. век
- Сл. 3. Словенски магиски (култни) метални плочки од Велестино во Тесалија (избор: А – фигура на Перун?; Б, В, Г – шаман, митско животно и воин со секира – по Ј. Вернер); 8.– 9. век.
- Сл. 4. Наоди од тн. Комани–тип, 7.– 8. век: А. Са. Размо кај Охрид; Б. Прилеп; (по Ј. Ковачевиќ и В. Маленко).
- Сл. 5. Византиско–италски наоди од 7.–8. век: Фибули од Г. Чајле (1), Степец и Јегуновце кај Тетово (2, 3). – Бр. 4, 5 – обетки од Голем Град, Преспа (гробови бр. 48 и 65; по В. Битракова)
- Сл. 6. Обележја на власта на балканските простори во 10. век: 1. 2. амuleти со тн. глава–јавач од Чемрен (Зовик) и Прилеп (Варош); 3. тамга од Арангел кај Кичево; 4. амulet–печат од Девола (Дреново кај Кавадарци); 5. двостран печат од Јегуновце кај Тетово; 6. појасна тока со лав–грифон, Девола (Дреново)
- Сл. 7. Амulet–“рокче” со глава на Перун–Свевид, со 4 лица. “Давина”, с. Чучер кај Скопје, 9.–10. век
- Сл. 8. Ликот на царот Самуил, реконструиран според неговиот череп (од саркофаг “Г”) црква Св. Ахил, Мала Преспа (по Н. Муцупулос)
- Сл. 9. Царот Василиј II вооружен како оклопен коњаник. Минијатура на цариградскиот псалтир од 1017 г.
- Сл. 10. Група ирвови од стрели и ножови од Просек, 12.– 14. век
- Сл. 11. Боева секира од Вратиславици, кај Делчево, 10.–12. век
- Сл. 12. Врв од тешко германско копје со додатоци, Просек; 13.–14. век. Стрезов Град, Чelopeц, Демир Капија
- Сл. 14. Мамуза (“острога”) од Оризари, Кочани, гроб 12; ран 13. век (по Д. Митревски)
- Сл. 15. Групен наод (остава) од Стрежево, Битола, избор: дигзини, узенгин и секири; 10.–11. век (по Т. Јанакиевски)
- Сл. 16. Група железни алатки од Просек (варошот), 12.–14. век (по Н. Чаусидис).
- Сл. 17. Византиски глефосани чинии, сликани во сграфито–техника; Варош, Прилеп, 13. и 14. век (по Б. Бабјак)
- Сл. 18. “Будинград”, Будинарци, доцноантички крајпатен кастел. Делумно е обновен во средниот век (“Будинград”)
- Сл. 19. “Будин град”, Будинарци, наоди: 11.–13. век
- Сл. 20. Античкиот град Хераклеја Линкестис. Акрополата (А) е обновена како средновековен кастрон Пелагионија (?) а епископскиот комплекс (М) како манастир – Бутела (Битола)?
- Сл. 21. Тн. Битолска плоча од 1016/17 г.: царот Јован Владислав го обновува градот Битола (по И. Замов).
- Сл. 22. Хераклеја, Битола, словенски наикот од 10.– 12. век најден на просторот јужно од акрополата (бр. 6–8) и во гробиштата крај базиликата Д (бр. 1–5, 9; по Е. Манева)

- Сл. 23 “Чебрен”, Зовик, доцноантички рударски град. Акрополата е обновена во средниот век како град Чемрен
- Сл. 24. “Чебрен”, Зовик, крст–реликвијар, 10.–11. век (по Р. Петровиќ)
- Сл. 25. “Кале”, Стрежево (Габалавци), рудничка тврдина од 6. век, делумно е обновена во средниот век (фруион Габаларион?).
- Сл. 26. “Кале”, Стрежево, група железни предмети, исковани во тврдината; 10.– 11. век; по Т. Јанакиевски
- Сл. 27. “Кале–Миткороев”, Белица, доцноантички рударски збег. Делумно е обновен – користен низ средниот век (шрафирано)
- Сл. 28. “Кале на Столоватец”, Белица, доцноантички руднички кастел, обновен во средниот век
- Сл. 29. “Кале на Столоватец”, Белица, наоди; 10.– 12. век
- Сл. 30. “Девини Кули”, Девич, античка рударска населба. Акрополата е целосно обновена во 13.– 14. век (“град Девич”)
- Сл. 30А. “Девини Кули”, Девич, акропола; реконструкција
- Сл. 31. “Девини Кули”, Девич, наоди 13.– 14. век
- Сл. 32 “Кула”, Заград, доцноантички руднички кастел, обновен е делумно во средниот век (“град Растеш”)
- Сл. 33. “Градец”, Здуње, доцноантички крајпатен кастел, користен е во средниот век (“град Здуњ”)
- Сл. 34. “Градец”, Здуње, наоди, 11.–13. век.
- Сл. 35. “Кале”, Ижиште, доцноантички збег, користен е во средниот век (“град Иж”)
- Сл. 36. “Венец”, Миокази, крајпатен кастел од 6. век. Словенски гробови од 10.–12. век откриени се крај базиликата (по Г. Спасовска).
- Сл. 37. “Марково Кале”, Модриште, доцноантичка стража, обновена во средниот век (“град Модрич”)
- Сл. 38. “Марково Кале”, Модриште, наоди, 12.–14. век)
- Сл. 39. “Исар–Кула”, Валандово, антички град Идомене. Акрополата е населена и во доцниот среден век (село Алавандово)
- Сл. 40. “Исар”, Валандово, монети од 7. и 13.–14. век
- Сл. 41. “Кале”, Виница, доцноантички кастел. Акрополата обновена во средниот век
- Сл. 42. “Кале”, Виница, наикот од словенски гробови, 11.– 13. век
- Сл. 43. “Марков Манастир”, Габрово, доцноантичка стража. Делумно е обновена во доцниот среден век
- Сл. 44. “Марков Манастир”, Габрово, наоди, 12.– 13. век
- Сл. 45. “Градиште”, Г. Бањица, доцноантичка крајпатна стража, користена е во средниот век
- Сл. 46. “Градиште”, Г. Бањица, наоди, 12.– 13. век
- Сл. 47. “Соколец”, Калиште, доцноантички гранична стража. Обновена е делумно во средниот век (“град Соколец”)
- Сл. 48. “Соколец”, Калиште, наоди, 12.–14. век
- Сл. 49. “Кале–Свезда”, Србиново, доцноантичка рудничка тврдина. Целосно е обновена во 13.– 14. век (град Трново)
- Сл. 50. “Прекинато Градиште”, Вирче, доцноантичка гранична стража. Користена е и во доцниот среден век

- Сл. 51. "Прекинато Градиште", Варче, монети од 13. век
- Сл. 52. "Градиште", Драмче, доцноантичка рудничка тврдина, користена и во средниот век. Реконструкција
- Сл. 53. "Градиште", Драмче, наоди; 11.–13. век
- Сл. 54. "Долно Градиште", Звегор, античка крајпатна стража, обновена во средниот век ("град Звегор")
- Сл. 55. "Долно Градиште", Звегор, наоди, 12.–13. век
- Сл. 56. "Калата", Луковица, доцноантички рударски град Армонија? Обновен е како град Луковица
- Сл. 57. "Калата", Луковица, наоди од 9.–12. век
- Сл. 58. "Калата", Луковица, монети од 12.–13. век
- Сл. 59. "Кале", Бучин, доцноантички рударски збег, користен и во средниот век (фрурион Бучин)
- Сл. 60. "Кале", Бучин, наоди, 11.–12. век
- Сл. 61. "Градиште", Граиште, античко регионално средиште (град Брианион). Акрополата е обновена во средниот век (град Добрун)
- Сл. 62. "Градиште", Граиште, монети од 10.–13. век
- Сл. 63. "Градиште", Железнец, наоди, 13.–14. век
- Сл. 64. "Градиште", Железнец, доцноантичко рударско гратче, обновено во средниот век (Сидерокастрон – град Железнец)
- Сл. 65. "Градиште", Дреново, антички град Аударист (Еурист). Акрополата е обновена во средниот век ("град Девол").
- Сл. 66. "Градиште", Дреново, словенски наикит, 10.–12. век
- Сл. 67. "Градиште", Дреново, византиски монети, 10.–14. век
- Сл. 68. "Градог, Тиквеш", Ресава, доцноантичка укрепена населба и кастел. Обновена е во среден век ("град Тиквеш")
- Сл. 69. "Тиквеш", Ресава, гробни наоди (13.–14. век)
- Сл. 70. "Маркулија", Арангел, доцноантички збег, користен и во средниот век
- Сл. 71. "Градиште", Подвис, наоди од 10.–13. век
- Сл. 72. "Градиште", Подвис, доцноантичка стража, користена и во средниот век
- Сл. 73. "Градиште", Мородвис, доцноантичка рудничка кастел со населба. Обновен е во средниот век (кастрон Моровижи)
- Сл. 74. "Црквеште", Мородвис, цркви од 5. и 6. век; врз нив лежи црквата од 12.–13. век (по К. Трајковски)
- Сл. 75. Мородвис, неколку стаклени белегии од гробот 105; доцен 12. век
- Сл. 76. "Градиште", Опшпа, доцноантичка населба и кастел, обновени во средниот век ("град" Славиште?)
- Сл. 77. "Градиште", Градиште, доцноантички граничен кастел. Акрополата е обновена во средниот век (град Луково?)
- Сл. 76. "Градиште", Градиште, наоди (10.–12. век)
- Сл. 79. "Град", Канарево, доцноантичка рудничка населба. Обновена во среден век, како регионално средиште – град Кожак?
- Сл. 80. "Град", Канарево, наоди, 10.–13. век
- Сл. 81. "Големо Градиште", Коњуш, доцноантички рударски град. Акрополата е обновена во доцниот среден век (Коњуш)
- Сл. 82. "Големо Градиште", Коњуш, акропола: стапбена просторни, улочки и канали всечени во карпа
- Сл. 83. "Големо Градиште", Коњуш, акропола: наоди, 13. и 14. век (монетата на Јустинијан II е од почетокот на 8. век)
- Сл. 84. "Жеглиговски камен", Младо Нагоричане, антички крајпатен кастел, обновен во средниот век ("град Жеглигово")
- Сл. 85. "Жеглиговски камен", Младо Нагоричане, византиска глефосана чинија; 13.–14. век
- Сл. 86. "Просек", Демир Капија, комплекс на тврдините на Просек: 1–4. Централниот кастрон "Кале", Чelopeц; 5. 6. цивилна варош на "Марков Град", Корешница, со некропола; 7. "Кула", Корешница, тврдина над варошот; 8. "Кула на Постралец", тврдина и преграда на десниот брег на Вардар; 9, 10. "Манастир" и "Црквеште", Демир Капија, средновековни цркви со гробишта околу нив.
- Сл. 87. "Кале – Стрезов Град", Чelopeц, централниот кастрон: 1, 2. Горниот град со акрополите; 3. Стопанскиот простор; 4. Цвингер (предтврдината). Обновен е врз тврдина та од 6. век (Мирополец)
- Сл. 88. "Црквеште", Демир Капија, гробишна црква од 10.–11. век, обновена врз базилика та од 5.–6. век (по Б. Алексова)
- Сл. 89. "Просек", монети од 11.–13. век
- Сл. 90. Словенски наикит од варошот на Просек, 11.–13. век (по Н. Чаусидис)
- Сл. 91. "Манастир", Демир Капија, камена икона на Св. Јован Богослов, 10.–12. век (по Б. Алексова)
- Сл. 92. "Кула", Годије, доцноантички руднички кастел. Акрополата е користена и во доцниот среден век.
- Сл. 93. "Кула", Годије, врвови од противпанцирни стрели (12.–14. век)
- Сл. 94. Охрид, план на средновековниот град. Шрафирани се населените површини: кастроно на Горни Сарај и цивилната варош
- Сл. 95. "Горни Сарај", Охрид, замок од доцниот 14. век. Пред него лежат остатоците од византискиот кастрон (5.–13. век); – внатрешните градби слободно се реконструирани
- Сл. 96, 97. "Горни Сарај", Охрид, јужна порта, доцен 14. век, поглед од југ (основа, пресек и фасада)
- Сл. 98. "Св. Пантелејмон", Охрид, Климентова црква Св. Пантелејмон (крај на 9. век) со постари и подоцнежни ѕидови околу неа (по Г. Бошковиќ и К. Томовски). Врз нив дијагонално е поставена дамјата Имарет (контури со испрекинати линии)
- Сл. 99. Охрид, ехаристична гулабца, месинг и емајл. Лимож, 13. век
- Сл. 100. "Кула", Песочани, доцноантичка рударска населба. Акрополата е обновена во доцниот среден век (фрурион Дебрица?)
- Сл. 101. "Кула", Песочани, наоди (13.–14. век)
- Сл. 102. Варош, Прилеп, план на средновековно подградие (шрафирано), црквите, ископуваните гробишта и тврдината на "Маркови Кули"
- Сл. 103. "Маркови Кули", Варош–Прилеп, тврдина од 10.–14. век (1), крајски замок (2) и збег (3) од доцниот 14. век. По Т. Полак
- Сл. 104. "Св. Архангели", Варош, кипрски натпис од 996 г. По Б. Бабиќ
- Сл. 105. Варош, Прилеп, крстови, 10.–12. век (по Р. Петровиќ)

- Сл. 106. Варош, Прилеп, сребрен накит, 14. век. По Е. Манева
- Сл. 107. "Кале", Дебреште, доцноантички крајпатен кастел, делумно населен и во средниот век (Д'Бреште). По Ј. Раухт
- Сл. 108. "Кале", Дебреште, наоди од 7. – 8. и од 10. – 12. век
- Сл. 109. "Кале", Десово, доцноантичка висока стража, користена и во средниот век
- Сл. 110. "Кале", Зрзе, укрепен манастир и збег, 14. век
- Сл. 111. "Градок", Манастир, доцноантичко рударско гратче. Акрополата е обновена во средниот век (кастрон Морихово ?)
- Сл. 112. "Градок", Манастир, Акропола. Реконструкција.
- Сл. 113. "Градок", Манастир, наоди од 10. – 12. век
- Сл. 114. "Марков Сид", Прилепец, укрепен збег; доцен 14. век ?
- Сл. 115. "Златовар", Трескавец, Прилеп, укрепен манастир и збег од 14. век
- Сл. 116. "Баучар", Злетово, доцноантичка рудничка тврдина, користена и во средниот век како збег
- Сл. 117. "Пилав Тепе", Шопур, доцноантичко рударско гратче. Акрополата е користена и во средниот век како висока стража
- Сл. 118. "Пилав Тепе", Шопур, наоди 11. – 13. век
- Сл. 119. Патот Охрид – Преспа преку преминот Исток, со доцноантички тврдини долж него
- Сл. 120. "Кале", Евла, доцноантички крајпатен кастел. Обновен во 1015 г. како фурурион Василида ?
- Сл. 121. Св. Ахил, Мала Преспа, основа на соборната црква на Самуил (околу 990 г.). По Н. Муцопулос
- Сл. 122. Св. Ахил, Преспа, една парапетна плоча од црквата со загадочни, нехристијански симболични претстави. Крај на 10. век (по Н. Муцопулос)
- Сл. 123. Св. Ахил, Преспа, саркофаг Г: наметката на царот Самуил со царски симболи – детал (по Н. Муцопулос)
- Сл. 124. "Голем Град", Стење, укрепен остров – збег, користен и во среден век
- Сл. 125. "Голем Град", Стење, обетки од словенски гробови бр. 64 и 55; доцен 10.– 11. век (по В. Битракова)
- Сл. 126. "Долио Градиште", Сопот, доцноантички граничен кастел. Акрополата (шрафи рана) е користена можеби и во доцниот среден век
- Сл. 127. "Горно Градиште", Сопот, средновековен повеќек дворец ?
- Сл. 128. Гуришки манастир, Сопот, златен накит од гробот на кралицата Марија Палеологова ? (14. век, по Е. Манева)
- Сл. 129. "Маркови Кули", Водно, Скопје, кастел од 6. век. Акрополата е обновена како град Чрчче
- Сл. 130. "Маркови Кули", Водно, Скопје, византиски дворец од 12. – 13. век. (реконструкција според откопаните остатоци)
- Сл. 131. "Маркови Кули", Водно, Скопје, византиски покривни керамиди од 12. – 13. век;
- Сл. 132. "Маркови Кули", Водно, Скопје, фолис на Василиј II
- Сл. 133. "Маркови Кули", Водно, Скопје, византиска глефосана чинија, 12. – 13. век
- Сл. 134. "Маркови Кули", Кожле, доцносредновековна гранична стража (град Кожле)
- Сл. 135. "Марково Кале", Маркова Сушица (Малчеште), доцноантичка рудничка тврдина. Обновена во доцниот среден век. Реконструкција

- Сл. 135А. "Марково Кале", Маркова Сушица (Малчеште), наоди, 14.– 15. век
- Сл. 136. "Марков Град", Матка, укрепен манастир и збег. Доцен 14. век
- Сл. 137. "Марков Град", Матка, кујнска грнчарија од манастирската трпезарија, доцен 14. век (по В. Лилчиќ)
- Сл. 138. "Кале", Скопје, скопски Горни град обновен врз акрополата од 6. век
- Сл. 139. "Кале", Скопје, Горни град, кружна североисточна кула (основа, пресек и фасада), градена во 6. век
- Сл. 140. "Кале", Скопје, кружна североисточна кула, облога од травертински блокови
- Сл. 141. "Кале", Скопје, дел од јужниот ѕид со градежни делови од 10. до 14. век
- Сл. 142. Истниот ѕид, јужна градска порта со крилни ѕидови, доградувани и преправани од 14. до 18. век
- Сл. 143. "Кале", Скопје, словенска грнчарија ископана до североисточната кула, 9.– 10. век (по Б. Бабик)
- Сл. 144. "Кале", Скопје, византиски глефосани чинии од североисточната кула; ран 13. век (по Б. Бабик)
- Сл. 145. "Кале", Скопје, црковен сад со натпис, ископан до јужниот ѕид. Сребро со позлата и алмандини, 12. век
- Сл. 146. "Давина", Чучер, наоди, 7.– 8. и 13. век
- Сл. 147. "Св. Спас", Заградчани, укрепен антички збег, користен и во доцниот среден век
- Сл. 148. "Градиште", Банско, доцноантички кастел и збег, делумно обновен во средниот век (фурурион Термица ?)
- Сл. 149. "Василица", Костурино, доцноантичка крајпатна стража, обновена во средниот век
- Сл. 150. "Царев Кули", Струмица, струмичкиот Горни град (кастрон), изграден врз доцноантички остатоци
- Сл. 151. "Царев Кули", Струмица, главната кула (дојжон); доцен 14. век (основа по М. Јовановиќ)
- Сл. 152. Струмица, црква Св. 15 Маченици, 9. век (по Д. Коцо – П. Милковиќ).
- Сл. 153. Струмица, крстови–реликвијари, од 10. – 11. век (во Народниот музеј, Белград; по Г. Вујовиќ – Марјановиќ)
- Сл. 154. "Кале", Долна Лешница, доцноантичка крајпатна стража користена и во средниот век
- Сл. 155. "Кале", Долна Лешница, наоди во кулата; 11. век
- Сл. 156. "Градиште", Јегуовце, доцноантички граничен кастел и крајпатна стража, користена и во среден век
- Сл. 157. "Градиште", Јегуовце, наоди од 10. – 13. век
- Сл. 158. "Кале", Лешок, доцноантички кастрон, обновен во средниот век (град Љешс'к). Регионално средиште во 10.– 12. век
- Сл. 159. "Кале", Лешок, наоди од 11. – 12. век
- Сл. 160. "Кале, Град, Собри", Ораше, доцноантичка рударска и гранична тврдина, обновена и во доцниот среден век (град Собри; реконструкција)
- Сл. 161. "Кале", Ораше, наоди (13. – 14. век)
- Сл. 162. "Кука", Рогле, доцноантичка гранична и крајпатна стража користена и низ среден век
- Сл. 163. "Градиште", Стенче, доцноантичка крајпатна стража, обновена во средниот век

("град Стена")

- Сл. 164. "Градиште", Стенче, наоди, 10. – 13. век
Сл. 165. "Градиште", Стенче, монети од 11. – 13. век
Сл. 166. "Марково Кале", Теово, доцноантичка утвора стража, користена и во средниот век ("град Бабуна")
Сл. 167. "Марково Кале", Теово, монета на Јован Цимиск (969–973)
Сл. 168. "Кале", Т. Велес, средновековен кастрон Велес изграден врз доцноантички остатоци. Положбата над двете реки и подградието
Сл. 169. Кастрон Велес, јужниот крај и акрополата, реконструкција
Сл. 170. "Кале", Велес, монети од 13. и 14. век
Сл. 171. "Кале", Крупиште, доцноримски кастрон и стопанско средиште (град) во 5. – 6. век. Обновен во 9. и 10. век како аул – "град" Равен ?
Сл. 172. "Кале", Крупиште, црква 1, 9. – 10. век (по Б. Алексова)
Сл. 173. "Кале", Крупиште, црква 2 (9. – 10. век) изградена врз средниот дел на базиликата од 6. век. Јужно до неа се словенски гробови (10. – 11. век)
Сл. 174. "Хисар (Полис)", Прешка, доцноантичка рударска населба. Акрополата е преградена во средниот век (град Чрешче)
Сл. 175. "Хисар", Прешка, наоди од 9. и 13. – 14. век
Сл. 176. "Хисар", Штип, замок од 14. век изграден врз остатоците од словенската тврдина Штип
Сл. 177. "Хисар", Штип, план на дворецот
Сл. 178. "Хисар", Штип, реконструкција на дворецот

НАТПИСИ ПОД ФОТОГРАФИИТЕ

- Фот. 1 "Девини Кули", Девич (ред.бр.9): поглед на локалитетот од ИИ.
Фот. 2 "Девини Кули", Девич: главната кула, од исток.
Фот. 3 "Исар Кула", Валандово (р.бр.14): кулата–стража на сротот над акрополата (6. век), целосно сочувана до денес.
Фот. 4 Исто, дел од јужниот ѕид на акрополата (6. век), користен во доцниот среден век
Фот. 5 "Тиквеш", Ресава (р.бр.30): поглед на градиштето од СИ. Денес претстава островче во Тиквешкото езеро
Фот. 6 "Девол-град", Дреново (р.бр.29): поглед на локалитетот од СЗ.
Фот. 7 "Жеглиговски камен", Мл. Нагоричани (р.бр.39): поглед на плочата од С.
Фот. 8 "Големо градиште", Коњук (р.бр.38): просторни изделани во карпа на западниот крај на акрополата, доцноантички, користени и подоцна
Фот. 9 Пробив на Вардар кај Демир Капија. Средновековните места се одбележани со соодветни броеви (сп. план – сл. 86)
Фот. 10 "Стрезов град", Чelopeц, главната тврдина на Просек: ј/и бастион
Фот. 11 Пробивот на Вардар во Просек, со стариот пат дојд него
Фот. 12 Проецот на Чelopeчка река, длабок 220 м, што ги раздвојувал главната тврдина и варошот Просек
Фот. 13 Горни Сарај, главната кула. Од југ.
Фот. 14 "Горни Сарај", Охрид, главната кула, од внатре. Поглед од ЈЗ.
Фот. 15 "Горна порта", Охрид, 14. век, со постари остатоци (?). Поглед од С.
Фот. 16 "Горна порта", Охрид, 14. век, со постари остатоци (?). Поглед од внатре.
Фот. 17 Варош, Прилеп, поглед на крепоста "Маркови Кули" (р. бр. 47), од југ.
Фот. 18 "Маркови Кули", Варош, Прилеп, поглед на с/з дел (по А. Дероко)
Фот. 19 "Маркови Кули", Варош, врвот Крупишник (по А. Дероко)
Фот. 20 "Маркови Кули", Варош. Зграда во дворецот (по А. Дероко)
Фот. 21, 22 "Градоц", Манастир (р. бр. 51), базиликата 1 на акрополата (6. век, сочувана и во средниот век) и дел од обидието од 10.–11. век.
Фот. 23 А, Б "Пилав Тепе", Шопур (р. бр. 56), поглед на локалитетот од З. и од акрополата на патот Штип – Струмица, во подножјето.
Фот. 24 "Големи Град", Преспа (р. бр. 58), поглед на укрепениот остров од З.
Фот. 24А "Маркови Кули", Водно, Скопје (град Чрпче) Поглед во помалата цистерна на акрополата (6. век), користена и во средниот век
Фот. 25 "Маркови Кули", Кожле (р. бр. 62): јужниот ѕид со кули, 13.–14. век
Фот. 26 Исто, детал: дел од постариот ѕид со крупиште и обход, президан во полукула на источниот крај.
Фот. 27 Пробивот на Греска кај Матка. Десно горе стоел збегот "Марков Град" (р. бр. 64).
Фот. 28 "Кале", Скопје (р. бр. 65), кула на западниот ѕид, 14. век; реставрирана
Фот. 29, 30 "Кале", Скопје, кружна с/и кула и ѕидот до неа, обложени со травертински блокови. Сидаријата е од 6. век и ги издржала сите освојувања и земјотреси, до денес.
Фот. 31 "Цареви Кули", Струмица (р. бр. 71), главната кула, доцна 14. век. Поглед од ИИ.
Фот. 32 "Цареви Кули", Струмица (р. бр. 71), главната кула, доцна 14. век. Поглед од внатре.
Фот. 33 "Град Собри", Ораше (р. бр. 75), јужниот штип–ѕид на акрополата, 13. – 14. век. Поглед од ЈЗ.
Фот. 34 "Град Собри", Ораше (р. бр. 75), јужниот штип–ѕид на акрополата, 13. – 14. век. Поглед од З.
Фот. 35 "Кале", Лешок (р. бр. 74), челото на акрополата со главната кула, 11. – 12. век. Поглед од З.
Фот. 36, 37 "Кале", Т. Велес (р. бр. 79), дел од источниот ѕид, 13. – 14. век. Од ИИ.
Фот. 38, 39 "Исар", Штип (р. бр. 82), главната кула, поли 14. век. Поглед од ИИ и ЈЗ.

КОРИСТЕНИ АНТИЧКИ ИЗВОРИ

Cod. Iust. -	Codex Iustinianus, ed. P. Krueger, Dublin-Zürich 1967/68.
Cod. Theod. -	Codex Theodosianus /Theod. libri XVI cum constitutionibus sirmondianus/, ed. Th. Mommsen, Berolini 1905.
Hier. Syn. -	Hieroclis Synecdemus, rec. A. Burckhardt, Lipsiae 1893.
Marcel. Chr. -	Marcellini Comitis Chronikon, ed. Th. Mommsen, MGH AA XI, a, Berolini 1893.
Not. Dign. Or. -	Notitia dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum, ed. O. Seeck, Berolini 1876.
Proc. BG, HA, De aed. -	Procopii Caesareensis opera omnia: De bello Gotico; Historia arcana; De aedificiis; ed. Heimeran, München 1978.

Византиските писатели се користени во превод во корпусите:

- Византиски извори за историју народа Југославије, Београд, Том I (1955), III (1966), IV (1971).
- Грчки извори за бугарската историја, Софија, Т. VIII (1972).

УПОТРЕБЕНИ КРАТЕНКИ ВО ЦИТИРАНАТА ЛИТЕРАТУРА

Abh DAW	-	Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin
AI	-	Archaeologia Iugoslavica, SADJ, Belgrad
АП	-	Археолошки преглед, САДЈ, Београд (од 1975 г. Љубљана).
VAMZ	-	Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu
ВМКД	-	Весник на Музејско-конзерваторското друштво на НР Македонија во Скопје
ГзФФ	-	Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје
ГИНИ	-	Гласник на Институтот за национална историја, Скопје
ГСНД	-	Гласник Скопског научног друштва, Скопје (1925-1940)
ЗАМ	-	Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје
ЗВИ	-	Зборник Византолошког института САН, Београд
ЗММ	-	Зборник на трудови, Музејот на Македонија, Скопје
ИАИ БАН	-	Известия на Археол. институт на Бугарската академија на науките, Софија
Corso	-	Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna
CRAI	-	Comptes rendus Academie des inscriptions et belles lettres, Paris
MAA	-	Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep / Skopje
MBVF	-	Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Bayerische Akademie der Wissenschaften /ed. J. Werner/, München
MGH AA	-	Monumenta Germaniae historica auctorum antiquorum
RE	-	Pauly-Wissowa-Kroll, Realenziklopaedie der Altertumswissenschaften, Stuttgart
TIR	-	Tabula Imperii Romani, K-34, sectio Naissus-Scupi, Thessalonike, Ljubljana 1976.

СКРАТЕНО ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Б. Алексова	1955 -	Наоди на средновековни пари (1921-1954 г.), ВМКД г. III, Скопје 1955, 17-22.
"	1959 -	Средновековни наоѓалишта во Полозите, ГИНИ кн. 3, Скопје 1959, 217-234.
"	1983 -	Крупиште, Штипско, истражувања во 1975 и 1981 г., ЗАМ кн. 10-11, Скопје 1983, 85-100.
"	1989 -	The Episcopcy of Bregalnica, Скопје 1989.
"	и А. Керамитчиев 1965 -	Монетите низ векови, Каталог од изложбата, Археолошки музеј, Скопје 1965.
Ж. Аладжов	1981 -	Бронзови токи с животински изобразења од раното средновековие, Археологика кн. 4/1981, Софија, 22-27.
Ј. Ананиев	1987 -	Турска бања, Банско, АП 1986, Љубљана 1987, 125-126.
С. Антољак	1985, 1 -	Средновековна Македонија, Том 1, Скопје 1985.
В. Бабиќ	1971 -	Trouville scellee de poterie de table byzantin a Skopsko Kale, AI 13, Belgrade 1971, 45-54.
"	1986 -	Материјална култура на македонските Словени во светлината на археол. истражувања во Прилеп, Прилеп 1986, 1-362.
М. Бајаловиќ	1981 -	Керамика у средњевековној Србији, Београд 1981.
К. Балабанов	1986 -	Виничко Кале, АП 1985, Љубљана 1986, 153.
З. Белдедовски	1977 -	Исар, Штип, средновековна населба, МAA 3, Прилеп 1977, 195-211.
В. Битракова-Грозданова, Ф. Палазоглу и В. Маленко	1985 -	Охрид во минатото, Спомена Охрид кн I 1985, 1-172.
В. Битракова	1986 -	Топографија и урбаниот развој на Лихнидос, Историја г. 22, 2, Скопје 1986, 249-265.
"	1988 -	Археолошки истражувања во Преспа во 1967/8; Голем Град во 1980 г., МAA 9, Скопје 1988, 187-210.
"	1989 -	Ископувања на Голем Град од 1981-86 г., МAA 10, Скопје 1989, 101-134.
С. Бобчев	1961 -	Крепостните кули с издаден остар раб и значението им, ИБАИ БАН кн. 24, Софија 1961, 104-146.
М. Бошкоски	1989 -	Престојот на византиските императори во Македонија во XII и почетокот на XIII век, Гласник на ИНИ кн. 33,2, Скопје 1989, 83-104.
Н. W. Böhme	1974 -	Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jh. zwischen unterer Elbe und Loire, MBVF Bd. 19, München 1974.
М. de Boüard	1979 -	Le chateau de Caen, Caen 1979, 1-148.
Ж. Вајарова	1966 -	Ранославјиско селиште во м. Стареца кај Гарван, Сидистра, Археологика 2, 1966, Софија, 21-31.
Ј. С. Waldbaum	1983 -	Metalwork from Sardis: The Finds through 1974. Archaeological Exploration of Sardis, Cambridge/Mass. 1983.
J. Werner	1953 -	Slawische Bronzefiguren aus Nordgriechenland, Abh.DAW 1952, 2, Berlin 1953.
"	1955 -	Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jh. aus der Stg. Diergardt, Kölner Jahrbuch Bd. 1, 1955, 36-48, Т. 1-8.

- " " 1986 - Der Schatzfund von Vrap in Albanien. OeAW Bd. 184, Wien 1986, 1-125.
- Z. Vinski 1970 - Oružje na području starohrvatske države od ok. 1000. I Int. kongres arheologii slavonskiej, Warszawa 1970, 135-146.
- " " 1974 - O kasnim bizantskim kopčama i o pitanju njihova odnosa s avarskim tvorevinama, VAM 3-VIII, Zagreb 1974, 57-81, T.1-V.
- " " 1977/78 - Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, VAM 3-X-XI, Zagreb 1977/78, 143-208.
- H. Vučić 1931 - Аятнички споменици из наше земље. Споменик САН бр. 71, Београд 1931.
- N. Vulić 1937 - Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Prilep-Bitoll, Belgrad 1937, 1-35.
- П. Георгиев 1984 - Изображение на четирилко славянско божество од Преслав, Археология г. 26, 1, София 1984, 16-28.
- Б. Георгиевски 1989 - Желгивоски камен, Нагоричане, АП 1987, Љубљана 1989, 54-56.
- М. Грбиќ и др. 1954 - Археолошки наоѓалишта во НР Македонија, Скопје 1954.
- В. Грегевич 1877 - Очерки путешествия по европейской Турции, Москва 1877.
- Р. Грујић 1933 - Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак, ГСНД XII/6, Скопје 1933, 33-77.
- Данило 1935 - Животи краљева и архиепископа српских, написао Данило II, архиепископ српски и други, САН, Београд 1935.
- G. R. Davidson 1952 - The Minor Objects, Corinth Vol. XII, Washington 1952.
- А. Дероко 1950 - Средновековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 1-215.
- " " 1956 - Маркови Куќи - Прилеп, Старинар Н.С. 5-6, Београд 1956, 83-104.
- " " 1971 - Средновековни град Скопје, Споменик САНУ 120, Београд 1971, 1-16.
- И. Дџамбов 1992 - Замокот в средновековната България, Археология г. 34, 3, София 1992, 10-19.
- С. Димитријевић 1981 - Остатке које садрже српски средњековни новац до 1371 г., Споменик САНУ 122, Београд 1981.
- Л. Дончева-Петкова 1973 - Раносредновековни садове, Археология г. 15, 3, София 1973, 14-21.
- " " 1986 - Селиште од времето на I българско царство при с. Олџри, Толбухин, Зборник на Б. Бабик, Прилеп 1986, 165-168.
- A. Dunn 1994 - The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives, BMGS 18, Oxford 1994, 60-80.
- A. J. Evans 1885 - Antiquarian Researches in Illyricum, IV: Scupi, Scopia, the Birthplace of Justinian, Archaeologia Vol. 49, 1, London 1885.
- V. Ehardt 1939 - Der Wehrbau Europas im Mittelalter, Berlin 1939.
- Ј. Замов 1970 - Битолски натпис на Иван Владислав, самодржец български, София 1970, 1-160.
- В. Залеская 1980 - Български амулет преславски тип в Државния Ермитаж, Археология г. 22, 1, София 1980, 48-51.
- Й. Иванов 1931 - Български старини из Македонија, София 1931.
- М. Ивановски 1987 - Градец, Здуње, АП 1986, Љубљана, 123.
- Т. Јанакјевски 1980 - "Кале", Стрежево, Битолско, МАА 6, 1980, Скопје 1983, 97-110.
- К. Јиречек 1952, 1978 - Историја Срба, II, Београд 1952; III, 1978.
- П. Јовановић 1928 - Модрички манастир, ГСНД III, Скопје 1928, 278-280.
- М. Јовановиќ 1961 - Две средновековни тврдини во Источна Македонија, Зборник на музејот кн. II, Штип 1961, 103-108.
- В. Јосифовска 1982 - Inscriptions de la Mesie Supérieure, Vol. 1, Scupi et la region de Kumanovo, Belgrade 1982.
- J. Kálmár 1945 - Die Typen der awarischen Pfeilspitzen, Archeologiai Ertesito V-VI, Budapest 1944-45, 283-294.
- В. Картов 1972 - Валандово и Валандовско низ историјата, Скопје 1972.
- К. Келески 1978 - Остата на византиски монети од с. Стровија, Прилеп, МАА 4, Прилеп 1978, 159-188.
- А. Керамитчиев 1968 - Поважни откритија на нумизматиката во Македонија, Историја г. IV, 2, Скопје 1968, 199-206.
- Н. Кирпичников 1966 - Древнерусское оружие, Т. I, II, III, Ленинград 1966.
- Ј. Кондијанов и В. Иванчиќ 1994 - Анонимни фолиси од X и XI век во Македонија, МНГ бр. 1, Скопје 1994, 85-102.
- Ј. Кондић 1975 - Коване и ковнице античког и средњековног новца, Н. Музеј Београд 1975.
- Т. Костадиновски 1995 - Меч "волчјак" од 14. век, ЗММ бр. 1, Археологија, Скопје 1995, 227-230.
- R. Koch 1982 - Stachelsporen des frühen und hohen Mittelalters, ZAMJ. 10, Bonn 1982, 72-94.
- Д. Коцо 1970 - Богородица Челица, Старинар Н.С. 20, Београд 1970, 171-179.
- V. Kravari 1989 - Villes et villages de Macedoine occidentale, Paris 1989.
- D. Krandžalov 1969 - Sur le probleme des influences orientales dans l'art ancien bulgare, Starinar N.S. 19, 1968, Belgrad 1969, 141-164, T. 1-14.
- А. Кузев, В. Гюзелов и др. 1981 - Български средновековни градове и крепости, Т. I, Варна 1981.
- P. Lemerle 1954 - Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIII siècle, Revue historique T. 211, Paris 1954, 265-308.
- " " 1979 - Les plus anciens recueils des miracles de Saint Demetrios et la penetration des Slaves dans les Balkans, 1, Paris 1979, 2, 1981 (Commentaire).
- В. Лилчиќ 1983 - Марков Град, Матка, укрелен средновековен манастир, Историја г. 19, 2, Скопје 1983, 268-280.
- " " 1989 - Доцноантички тврдини во Тиквеш и Витачево, ГлФФ кн. 41-42, Скопје 1988/89, 129-136.
- " " и К. Спасека 1989 - Неколку доцноантички градишта во Пелагоница, МАА 13, 1992, Скопје 1993, 227-244.
- " " 1995 - Матка низ вековите, Скопје 1995, 1-153.
- Т. Махарова 1967 - Полнива посуда. Из историјата керамическогo производаства древней Русн, Археология СССР, Москва 1967.
- Љ. Максимовић 1980 - Северни Илџрак у 6. веку, ГВИ САН, Београд 1980, 21-57.
- Е. Манева 1992 - Средновековен нажит во Македонија, Скопје 1992.
- " " и Ј. Ананиев 1993 - Има ли мнемонистичка симболика декорацијата на рачката од еленски рог од Водоча ?, МАА 13, Скопје 1993, 265-271.

- Г. Марјановић-Вујовић 1977 – Крстови од 6. до 12. века из збирке Нар. музеја, Београд 1977, 1–91.
- Н. Meloski 1974 – Beiträge zur Agrar und Sozialgeschichte Makedoniens im 11. und 12. Jh. auf Grund der Privilegienurkunden der byzantinischen Kaiser, Halle 1974, 1–209.
- Ф. Месеснел 1934 – Топографске белешке о неким црковним споменицима у Поречу, ГСНД књ. XIII/7, Скопје 1934, 171–183.
- П. Мијовић – М. Ковачевић 1975 – Градови и утврђења у Црној Гори у антици и средњем веку, Улцињ–Београд 1975.
- И. Микулчиќ 1966 – Пелагонија у светлости археолошких налаза, од Егејских сеоба до времена Августа, Дис. Југ. III, Скопје–Београд 1966.
- * * 1970 – Миналото на Гостиварскиот крај преку археолошките наоди, Споменица Гостивар, Т. 1, 1970, 73–89.
- * * 1974 – За големината на доцноантичките градови во Македонија, Историја г. 10, 2, Скопје 1974, 347–368.
- * * 1975 – Топографија на Еу(да)рист, МАА 1, Прилеп 1975, 173–197.
- * * 1977 – Две ранохришћанске цркве код Македонске Каменице, Старинар Н.С. 27/1976, Београд 1977, 181–191.
- * * и Н. Никулска 1978, 1979 – Маркови Кули, Водно 1977 и 1978, МАА 4, 1978, 137–150 и 5, 1979, 65–74.
- * * и М. Билбија 1981–82 – Маркови Кули, Водно, Скопје, 1977 и 1980, МАА 7–8, Скопје 1981–82 (1987), 205–220.
- * * 1981 – Нови податоци за историјатот на Стоби, Студии за старините во Стоби (ед. Ц. Вајсман), том III, Скопје 1981, 210–226.
- * * 1982 – Старо Скопје со околните тврдини, Скопје 1982, 1–161.
- * * 1983 – Девољ–град во Раец, ГзФФ кн. 36, Скопје 1983, 211–218.
- * * 1985 – Средновековниот град Девољ, ГзФФ кн.38, Скопје 1985, 83–100.
- * * 1986 – Frühchristlicher Kirchenbau in Makedonien, 33 Corso Ravennate, Ravenna 1986, 221–252.
- * * 1986–2 – Spätantike Fortifikationen in der SR Makedonien, 33. Corso, Ravenna 1986, 253–278.
- * * 1987 – Градот Чрешче, ГзФФ кн. 40, Скопје 1987, 149–160.
- * * 1995 – Варвари во Македонија во доцната антика –пишани и археолошки потврди, ГзФФ кн. 48, Скопје 1995, 239–254.
- Г. Микулчиќ 1983 – Нови ранословенски наоди во Македонија, ЗАМ кн. 10–11, Скопје 1983, 143–145.
- * * 1987 – Археолошки наоѓалишта во СРМ потврдени со монети од 6. век, МАА 7–8, 19881–82, Скопје 1987, 177–194.
- П. Милковиќ – Д. Коцо 1978 – Археолошки ископувања во 1973 г. во Св. 15 Тивериополски маченици, Струмица, ЗАМ кн. 8–9, Скопје 1978, 93–104.
- С. Михајлов 1972 – За ауглите и пренесаното на бугарската столица од Плиска во Преслава, Археологија г. 14, 1, София 1972, 1–8.
- Г. Moravcsik 1958 – Byzantinoturcica, Bd. 2, Berlin 1958.
- N. Moutsopoulos 1956 – Ag. Athlios, Prespa, Thessalonike 1956 (грчки).
- " " 1989 – Le tombeau du Tsar Samuil dans la basilique de Saint Achille à Prespa, Balkanski studii 3, BAN, Sofija 1989, 114–126.
- W. Müller-Wiener 1986 – Von der Polis zum Kastron, Gymnasium Bd. 93, 1986, 434–475.
- З. Николовска 1966 – Историјатот на манастирот Зрзе низ натписите и записите од 14. до 19. век, ЗАМ Т. 4–5, Скопје 1966, 77–93.
- С. Новаковиќ 1912 – Законски споменици српских држава средњег века, СКА, Београд 1912.
- Д. Овчаров 1982 – Византиски и бугарски крепости од V–X век, БАН, София 1982, 77–144.
- Г. Острогорски 1959 – Историја Византије, Београд 1959.
- Б. Панов 1985, 3 – Средновековна Македонија, Том 3, Скопје 1985.
- Ф. Палазоглу 1957 – Македонски градови у римско доба, Скопје 1957.
- В. Петковиќ 1950 – Преглед црковних споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950.
- Ѓ. Петров 1896 – Материали по изучавањето на Македонија, София 1896.
- К. Петров 1964 – Охрид, во Енциклопедија ликовних уметности, 3, Загреб 1964, 589–590.
- * * 1975 – Преглед на сакралните споменици во Скопје и околната од 11. до 19. век, Архив на Македонија – Споменици Т. I, Скопје 1975, 75–88.
- T. Polak 1984 – Markovi Kuli, Prilep, Konservatorski badan, Warszawa 1984, 1–89.
- V. Popović 1980 – Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premiers slavines macedoniennes vers la fin du VI s., CRAI 1980, 1, Paris, 230–257.
- * * 1981 – Један непознат упад Словена у време Јустина II, Нумизматичар бр. 4, Н. музеј Београд 1981, 111–126.
- * * 1988 – Албанија у касној антици. Сампозитум: Илири и Албаници, САН, Београд 1988, 201–284.
- J. Poulit i dr. 1985 – Velká Morava, Bratislava 1985, 1–303.
- В. Радовановиќ 1924 – Таквеш и Рајец, Скопје–Београд 1924.
- С. Радојчиќ 1952 – Црква у Коњуку, ЗВИ 1, Београд 1952, 148–168.
- Д. Размоска 1983 – Преглед на византиски монети во Охрид, Лихнид кн. 5, Охрид 1989, 83–108.
- * * 1987 – Две византиски депоа од Охридско–преспанскиот регион, МАА 7–8, 1981–82, Скопје 1987, 221–236.
- Р. Рашев 1988 – Раносредновековни двойни печатчета–амулет, Археологија г. 30, 2, София 1988, 57–61.
- Б. А. Рыбаков 1948 – Ремесло древней Руси, Москва 1948.
- Н. Spahiu 1975 – La ville haut-medievale albanaise de Shadrhah, Iliria V, 2, Tirane 1975, 151–159.
- С. Станидов 1985 – Старобугарският амулет от Болград, Археологија г. 27, 3, София 1985, 42–45.
- М. Станчева 1964 – Средновековна сграфито керамика од София, Сердика I, София 1964.
- А. Стојановски 1981 – Градови во Македонија од доцниот 14. до 17. век, демографски проучувања, ИНИ, Скопје 1981.
- В. Тапкова–Занмова 1956 – Крепости и укрепени градови през I бугарско царство, според сведенијата од византиските автори, Воено исторически сборник

- 25/3, София 1956, 40-60.
- Д. Ташковски 1961 - Самуиловото царство, Скопје 1961.
- Т. Томоски 1964 - Белешки по повод воениот поход на Андрионик III во Македонија, ГзФФ кн. 16, Скопје 1964, 41-44.
- " " 1970 - Белешки за некои места во Македонија во почетокот на 11. век, Историја г. VI, 2, Скопје 1970, 172-180.
- " " 1971 - Прилог за убикација на Модричкиот манастир, ГзФФ кн. 23, Скопје 1971, 255-258.
- " " 1975 - Валандовски Хисар, ЗАМ Т. 6-7, Скопје 1975, 271-278.
- " " 1976 - Средновековни градови во Полог, ГзФФ кн. 28, Скопје 1976, 249-268.
- " " 1978 - Морозвижска епископија, Културно наследство бр. VI, Скопје 1978, 93-116.
- " " 1978-2 - Средновековни градови меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица, ГзФФ кн. 30, Скопје 1978, 267-294.
- " " 1978-3 - Овче Поле во Средниот век, ГзФФ кн. 30, Скопје 1978, 243-250.
- " " 1980 - Butella Civitas Pelagoniae, Историја г. 16, 2, Скопје 1980, 17-21.
- " " 1984-85 - Entwurf einer Karte von Burgen in Makedonien, Balcanoslavica 11-12, Prilep 1984-85, 33-45.
- К. Трајковски 1983 - Истражувања во Мордовис 1980, ЗАМ кн. 10-11, Скопје 1983, 133-142.
- " " 1991 - Гроб 105 од Мордовис, МАА 12, Скопје 1991, 235-245.
- S. Uenze u.a. 1992 - Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien) MBVF Bd, 43, München 1992, 1-600.
- M. Vasmer 1970 - Die Slaven in Griechenland, Leipzig 1970.
- Г. Филиповска и П. Србиновски 1980 - Кале, Битола 1978, МАА 6, Скопје 1980, 111-122.
- " " 1981 - Извештај од археолошките ископувања во Битола и Чебрев 1978-81, Зборник на трудови Н. Музеј бр. 2-3, Битола 1980-81, 113-133.
- H. Hahn 1961 - Hohenstaufenburgen in Süditalien, München 1961.
- W. Hotz 1975 - Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg, Darmstadt 1975.
- G. Sankova-Petkova 1976 - Über die Herkunft einiger slawischen Ethnonyme und Toponyme. Studien zum 7. Jh. in Byzanz, ВВА Bd. 47, DAW, Berlin 1976, 73-76.
- H. Чаусидис 1987 - Средновековни наоди од Просек, ГзФФ кн. 40, Скопје 1987, 171-195.
- " " 1993 - Неколку доцноантички градишта во Морново, МАА 13, 1992, Скопје 1993, 221-226.
- " " 1994 - Митските слики на Јужните Словени, Скопје 1994, 1-546.
- Љ. Цидрова 1989 - Толкување на еден тип амулету од средниот век на Балканот, МАА 10, Скопје 1989, 247-257.
- Г. Шкриванић 1955 - Оружје у средњевијековној Србији, Дубровнику и Босни, Београд 1955.

СРЕДНОВЕКОВНИ ГРАДОВИ И ТВРДИНИ ВО МАКЕДОНИЈА

Иван Микулчиќ

Издавачи:

Македонска академија на науките и уметностите - Скопје
Книгоиздателство "Македонска цивилизација" - Скопје

Лектура:

д-р Јадранка Владева

Превод на германски јазик:

д-р Иван Микулчиќ

Лектура и коректура на германски јазик

Силвана Симовска

Превод на англиски јазик:

м-р Рајна Кошка Хот

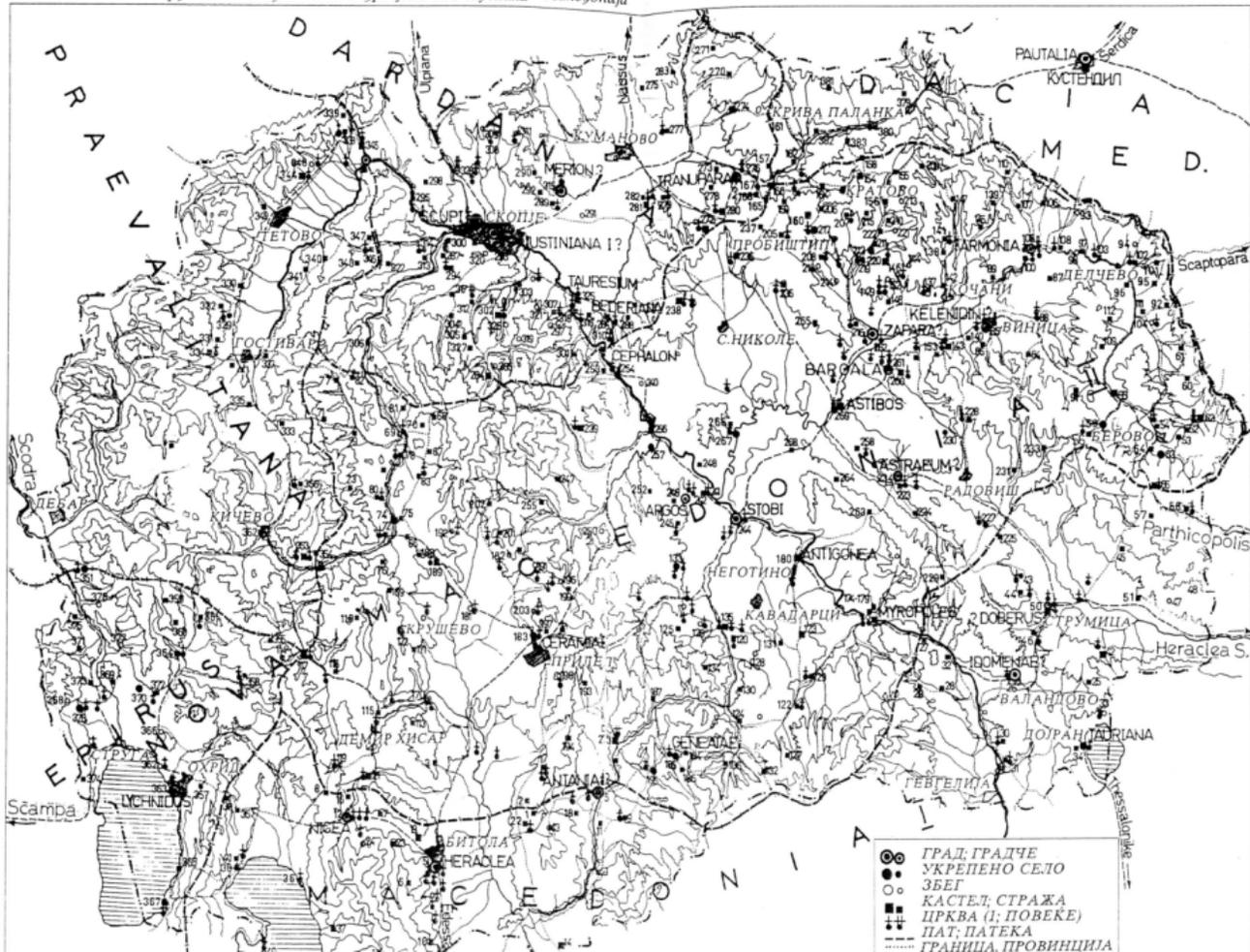
Компјутерска и графичка обработка:

Виктор Дилчиќ

Печат:

"Миле" - Скопје

КАРТА 1: Утвeрeни мeстa oд 6. вeк нa нoврaчeјeтo нa Рeтублaкa Мaкeдoниja

- ◎◎ ГРАД, ГРАДЧЕ
- УКРЕПЕНО СЕЛО
- ЗБЕГ
- КАСТЕЛ, СТРАЖА
- ⊕ ЦРКВА (↑; ПОВЕКЕ)
- ПАТ; ПАТЕКА
- ГРАНИЦА, ПРОВИНЦИЈА

